

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ
УКРАЇНИ імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО»
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ
ЗЛОЧИННОСТІ імені АКАДЕМІКА В. В. СТАШИСА

Питання боротьби зі злочинністю

Збірник наукових праць

Видається з 1997 року

Випуск 24

Харків
«Право»
2012

Рекомендовано до друку вченою радою Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України (постанова № 12 від 26 грудня 2012 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 15928-4400ПР від 02.11.2009 р.

Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. — Х. : Право, 2012. — Вип. 24. — 280 с.

Засновники

Національна академія правових наук України
Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

Видавець

Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

Редакційна колегія:

В. І. Борисов (головний редактор), В. С. Зеленецький (заст. головного редактора), В. С. Батиргарєєва, Ю. В. Баулін, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, Ю. М. Грошевий, Л. В. Дорош, В. А. Журавель, А. Х. Степанюк, В. П. Тихий, В. Ю. Шепітько, О. Ю. Шостко

Науковий редактор *Л. В. Дорош*
Відповідальний за випуск *Ю. О. Оберемко*

Адреса редакційної колегії: 61002, Харків, вул. Пушкінська, 49,
тел.: 715-62-08, 700-65-81

ЗВІТИ ПРО ВИКОНАНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 343.221

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ БОРТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ В УКРАЇНІ

У період 2007–2011 рр. науковці Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України проводили наукове дослідження за темою «Фундаментальні та прикладні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні», затверджене постановою вченої ради Інституту № 6 від 20 грудня 2006 р. та постановою Президії Національної академії правових наук України № 48/2 від 28 жовтня 2006 р.¹

¹ Науковий керівник дослідження – професор, академік НАПрН України В. В. Сташис (до 1 листопада 2011 р.), директор НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України В. І. Борисов (з 2 листопада 2011 р.). Виконавці теми дослідження: завідувач сектору, кандидат юридичних наук О. О. Пашенко, старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук, доцент О. М. Лемешко, старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук Т. А. Павленко, науковий співробітник, кандидат юридичних наук М. В. Шепітько, молодший науковий співробітник В. В. Зайда, молодший науковий співробітник А. Ю. Коновалова, науковий співробітник Н. В. Нетеса; завідувач сектору, доктор юридичних наук, професор А. Х. Степанюк, провідний науковий співробітник, кандидат юридичних наук І. С. Яковець, старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук О. В. Лисодед, науковий співробітник Т. К. Любжина (до 1 жовтня 2008 р.), науковий співробітник, кандидат юридичних наук А. Б. Байлов (до 1 лютого 2011 р.), молодший науковий співробітник, кандидат юридичних наук К. А. Автухов (з 1 листопада 2011 р.), молодший науковий співробітник О. С. Четверикова (до 1 травня 2010 р.), молодший науковий співробітник О. І. Опанасенков, кандидат юридичних наук, молодший науковий співробітник І. С. Михалко; завідувач відділу кримінологічних досліджень, професор, доктор юридичних наук, член-кореспондент НАПрН України В. В. Голіна, старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук М. Г. Колодяжний, науковий співробітник, кандидат юридичних наук, доцент С. Ю. Лукашевич; молодший науковий співробітник О. М. Самойлова; молодший науковий співробітник С. С. Шрамко; завідувач сектору, доктор юридичних наук Б. М. Головін, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник А. Б. Блага (до 1 травня 2010 р.), кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Г. Ю. Дарнопих, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник І. О. Христин, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Л. О. Шевченко, молодший науковий співробітник Ю. О. Оберемко.

Дослідження проводилося за чотирма напрямками: 1) «Теоретичні проблеми кримінальної відповідальності та покарання» (керівник напрямку — завідувача відділом дослідження проблем кримінального та кримінально-виконавчого права, кандидат юридичних наук, доцент Л. М. Демидова — до 17 жовтня 2011 р.; з 18 жовтня 2011 р. — директор НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України В. І. Борисов); 2) «Теоретичні та прикладні проблеми виконання кримінальних покарань» (завідувач сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства, доктор юридичних наук, професор А. Х. Степанюк); 3) «Кримінологічні основи боротьби зі злочинністю» (завідувач відділу кримінологічних досліджень, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України В. В. Голіна); 4) «Теоретичні та прикладні проблеми запобігання злочинності у паливно-енергетичному комплексі» (завідувач сектору дослідження проблем злочинності та її причин, доктор юридичних наук, професор Б. М. Головкін).

Дослідження теоретичних проблем кримінальної відповідальності та покарання має особливу актуальність, оскільки дозволяє сформулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність. Це стосується як Загальної, так і Особливої частини Кримінального кодексу України. Спираючись на це, науковці сектору розпочали дослідження з аналізу кримінально-правової політики як одного з напрямів політики держави у сфері боротьби зі злочинністю.

На відміну від кримінального права, яке являє собою усталене явище, особливо стосовно положень Загальної частини, кримінально-правова політика є рухомим явищем, вона гостріше реагує на соціальні процеси та відносно швидко піддається змінам курсу політичного життя країни. Разом із тим кримінальне право є інструментом кримінально-правової політики. Кримінально-правова політика є системоутворюючим елементом політики держави у сфері боротьби зі злочинністю.

Слово «політика» (грец. *politike*) перекладається як мистецтво управління державою. Політика виражає функції держави щодо керівництва зовнішніми і внутрішніми сферами та напрямками сус-

пільного життя. Важливою складовою внутрішньої політики є боротьба зі злочинністю, що покликана знизити її рівень та забезпечити стан, який відповідає потребам захисту суспільства від злочинів¹. Ідеться про різні за вагомістю напрями діяльності держави в цій сфері, визначення форм, завдань, змісту діяльності держави та її органів по боротьбі із злочинністю та тісно пов'язаними з нею іншими видами антисуспільної поведінки². Головним суб'єктом формування такої політики є державна влада³. Державна політика боротьби зі злочинністю складається із стратегічних напрямів, характерні риси яких обумовлені завданнями, предметом та мето-

¹ У своїй більшості українські науковці визначають цю складову внутрішньої політики держави через поняття «кримінальна політика» (рос. мовою – «уголовная политика»). Останнім часом у науковій літературі наводяться судження щодо невдалого застосування терміна «кримінальна» («уголовная») при визначенні цієї форми внутрішньої політики. Так, М. І. Мельник застосовує для її визначення термін «антикриміногенна політика» (Мельник М. І. Антикриміногенна політика / М. І. Мельник // *Енциклопедія сучасної України*. – К., 2001. – Т. 1. – С. 547–548). В. С. Зеленецький вважає, що при визначенні всього, що пов'язано із протидією злочинності, «речь должна идти не об уголовной, а об антиуголовной (или антикриминальной) политике» (Зеленецкий В. С. Антиуголовная политика Украины / В. С. Зеленецький // *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми* : матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17–18 листоп. 2006 р. – Донецьк : Донец. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. – С. 20). Що стосується використання терміносполучення «антикримінальна політика» для визначення відповідного поняття, то воно само по собі було б можливе, оскільки українське слово «кримінальний» у прямому розумінні має семантику «злочинний». Однак застосування словосполучення «антиуголовная политика» для такого визначення російською мовою не може бути підтримане. Г. В. Гребеньков із цього приводу зазначає: «Украинская калька “кримінальний” с русского “уголовный” несет в себе содержание “запретный”, “наказуемый”, “осуждаемый”» (Гребеньков Г. В. Понятие «уголовно-правовая политика» как предмет лингво-семантического анализа (философский аспект проблемы) / Г. В. Гребеньков // *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми* : матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17–18 листоп. 2006 р. – Донецьк : Донец. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. – С. 22–23). Відтак українське «кримінальний» у сполученні із словами «право», «кодекс», «законодавство», «політика» тощо набуває такого ж змісту.

² Див.: Диваилов И. А. Преступления и уголовная политика (актуальные проблемы организации борьбы с преступностью) / И. А. Диваилов. – Баку, 1990. – С. 124; Лесников Г. Ю. Понятие уголовной политики, ее содержание и принципы / Г. Ю. Лесников // *Энциклопедия уголовного права*. Т. 1 : Понятие уголовного права. – СПб. : Изд. проф. Малинина, 2005. – С. 8–9.

³ Див.: Селіванов А. Правова політика – важлива складова внутрішньої політики Української держави / А. Селіванов // *Голос України*. – 2007. – 13 берез. (№ 43).

дами досягнення необхідних для суспільства результатів. Такими напрямками (підсистемами — за висловом П. Л. Фріса) є: кримінально-правова, кримінально-процесуальна, кримінально-виконавча та кримінологічна політика¹. Перші три напрями реалізуються в Україні на основі відповідного кодифікованого законодавства. Що стосується кримінологічної політики, то вона являє собою складний комплекс нормативно-правових, загальносоціальних та спеціально-кримінологічних заходів, спрямованих на запобігання злочинності та усунення її причин. Результативність цього напрямку багато в чому залежить не тільки від законодавчої та узгодженої правозастосовчої і правоохоронної діяльності владних органів, спрямованої на боротьбу зі злочинністю, а й головним чином від соціально-економічного стану, етичних норм та правової культури суспільства, нарешті, і від природного бажання більшості пересічних громадян позбутися злочинності².

Разом із тим кримінологічний напрям, так само як і кримінально-процесуальний та кримінально-виконавчий напрями, не є рівнозначними за своїм впливом та місцем у боротьбі зі злочинністю порівняно з кримінально-правовим напрямом. Останній, будучи однією із складових правової політики держави у сфері боротьби зі злочинністю, водночас є її системоутворюючим елементом і тому посідає домінуюче місце серед інших її напрямів. Так, кримінально-правова політика є змістом та містить підстави обрання відповідних форм її реалізації заходами кримінально-процесуальної політики. Актуалізація певних видів покарань, визначених кримінальним законом, обумовлює зміст кримінально-виконавчої полі-

¹ Див.: Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации : монография / А. И. Коробеев. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1987. – С. 46–48; Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія / П. Л. Фріс. – К. : Атіка, 2005. – С. 11.

² Важко погодитись із О. І. Коробеевим, який вважає, що заходи загальносоціального характеру мають знаходитись за межами кримінальної політики (Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации : монография / А. И. Коробеев. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1987. – С. 45–46). Якраз за допомогою кримінологічних вирішень (обґрунтувань, прогнозів, концепцій, стратегічних планів, експертиз тощо) мають формуватися соціальні чинники впливу на злочинність.

тики щодо їх виконання. Тому кримінально-процесуальний, кримінально-виконавчий та кримінологічний напрями перебувають під «подвійним» впливом як загальносоціальних завдань політики держави у сфері боротьби зі злочинністю, так і кримінально-правової політики зокрема. Слід зазначити, що деякі науковці до напрямів політики держави у сфері боротьби зі злочинністю відносять також криміналістичні заходи¹. Однак у більшості робіт останнього часу цей напрям політики боротьби зі злочинністю не виділяється як стратегічний². Видається, що діяльність стосовно вироблення та застосування криміналістичних засобів залишається необхідною складовою політики держави у сфері боротьби зі злочинністю. Також є певні розбіжності і відносно виділення в межах правової політики боротьби зі злочинністю кримінологічного напрямку. Так, А. В. Арндаренко до напрямів (підвидів — за її висловом) політики боротьби зі злочинністю відносить лише кримінально-правову, кримінально-процесуальну та кримінально-виконавчу політику³. Таку саму позицію займає і О. М. Джужа⁴. З подібними підходами важко погодитися, оскільки саме через кримінологічну політику реалізується завдання запобігання злочинності, яке є одним з основних завдань, що стоять перед державою у боротьбі зі злочинністю⁵.

¹ Див.: Герцензон А. А. Уголовное право и социология / А. А. Герцензон. — М. : Юрид. лит., 1970. — С. 179; Стручков Н. А. Исправительно-трудовая политика и ее роль в борьбе с преступностью / Н. А. Стручков. — Саратов, 1970. — С. 4–5; Бородин С. В. Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы / С. В. Бородин. — М., 1990. — С. 4.

² Див.: Коробеев А. И. Уголовно-правовая политика: тенденции и перспективы / А. И. Коробеев, А. В. Усе, Ю. В. Голик. — Красноярск, 1991. — С. 7; Фріс П. Л. Кримінально-правова політика у системі правової політики у сфері боротьби зі злочинністю / П. Л. Фріс // Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми : матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17–18 листоп. 2006 р. — Донецьк : Донец. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. — С. 12–19.

³ Див.: Арндаренко А. В. Реализация принципа социальной справедливости в современном уголовном праве / А. В. Арндаренко. — М. : Закон и право, 2007. — С. 264–265.

⁴ Див.: Джужа О. М. Науково-практичний інтерес щодо становлення кримінально-виконавчої та кримінологічної політики України / О. М. Джужа // Pojęcie interesu w państwie prawa, prawie stanowionym i orzecznictwie sądów konstytucyjnych Polski i Ukrainy : матеріали І Люблін. укр. семінару, Люблін, 7–9 квіт. 2005 р. — Люблін, 2005. — С. 12–13.

⁵ Див.: Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія / П. Л. Фріс. — К. : Атіка, 2005. — С. 13.

Однак важливо зауважити, що виділення зазначених напрямів є дещо умовним, оскільки державна політика у сфері боротьби зі злочинністю являє собою комплексне вирішення соціальних та правових завдань такої боротьби, усі складові якої повинні перебувати між собою у функціональній залежності та взаємодії¹. Разом із тим при системному аналізі змісту державної політики у сфері боротьби зі злочинністю можливе виділення її складових — елементів системи: політики соціальної та політики правової, у межах останньої — стратегічних, необхідних та допоміжних напрямів, інших елементів. Кожен із них має свої особливості, зумовлені предметом вирішення завдань боротьби зі злочинністю. У свою чергу, залежно від сфер та рівнів поставлених завдань природною є подальша диференціація напрямів боротьби зі злочинністю. Наприклад, у межах завдання охорони господарської діяльності кримінально-правовими засобами формується кримінально-правова політика держави щодо боротьби зі злочинами у сфері господарської діяльності. У межах цієї сфери виділяються найбільш актуальні на даний час напрями державної політики боротьби із контрабандою, легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, ухиленням від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів тощо².

Виходячи із кримінально-правових положень щодо визнання певних суспільно небезпечних явищ злочинами та ґрунтуючись на законодавстві про кримінальну відповідальність, кримінально-правова політика становить комплекс керівних дій і певних заходів, спрямованих на формування кримінально-правових норм та інститутів, їх застосування, визначення найбільш актуальних напрямів діяльності державних структур і правоохоронних органів по боротьбі зі злочинністю. Поряд із вирішенням загальноправових завдань,

¹ Див.: Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія / П. Л. Фріс. – К. : Атіка, 2005. – С. 13.

² Наочним прикладом вирішення завдань державної політики боротьби зі злочинністю у цій сфері є нещодавно прийнятий Закон України від 15 листопада 2011 р. № 4025-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» (Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності : Закон України від 15 листоп. 2011 р. № 4025-VI // Голос України. – 2011. – 17 груд. (№ 239)).

необхідних для забезпечення функціональної дії кримінального права (наприклад, визначення принципів кримінального права, змісту його інститутів та субінститутів, підходів до виявлення суспільно небезпечних явищ, умов їх криміналізації (декриміналізації), установлення видів і меж покарання, техніки формування законів про кримінальну відповідальність, процедури їх прийняття, забезпечення їх якості та ефективності під час застосування), особливої актуальності для суспільства на певних етапах його розвитку набуває визначення пріоритетних напрямів такої боротьби. Відомо, що становлення України як незалежної держави характеризувалось у першій половині 90-х рр. ХХ ст. різким зростанням насильницької злочинності, злочинів проти власності й господарських злочинів. Особливої небезпечності набули для суспільства організована злочинність і корупція. Такий стан речей обумовив вжиття низки спеціально-законодавчих, організаційно-правових і адміністративно-управлінських заходів, спрямованих на посилення боротьби зі злочинністю і корупцією.

Дослідження науковців сектору були сконцентровані також навколо вивчення проблем об'єкта злочину, установлення його системи, побудови класифікації, указано на існуючі теорії об'єкта злочину. Приділено увагу об'єкту як елементу окремих складів злочину й впливу групування безпосередніх об'єктів на систематизацію злочинів у Кримінальному кодексі України. У ході дослідження було встановлено, що об'єкт злочину — це те, на що посягає особа, яка вчиняє злочинне діяння, і чому завдає або може бути заподіяна шкода злочином. Стосовно того, що ж визнавати об'єктом злочину, науковці сектору відмітили наявні в науці кримінального права дискусії. На їх думку, усі підходи до визначення об'єкта злочину можна об'єднати у вісім основних теорій: 1) теорія кримінального закону як об'єкта злочину; 2) теорія правового обов'язку як об'єкта злочину; 3) теорія суб'єктивного права як об'єкта злочину; 4) нормативна теорія як об'єкт злочину; 5) теорія інтересу, який охороняється правом, як об'єкт злочину; 6) теорія правового блага як об'єкт злочину; 7) теорія суспільних відносин як об'єкт злочину; 8) антропологічна теорія об'єкта злочину. На думку науковців сектору, нині у кримінальному праві найбільш обґрунтованою залишається теорія

суспільних відносин як об'єкта злочину. Це єдина теорія, яка є детально розробленою, має відповідну систему, що склалася у багаточисельних дискусіях та врешті-решт підтримана більшістю науковців. Ідеї щодо переходу з теорії суспільних відносин до іншої теорії об'єкта злочину є неспроможними через недостатність їх обґрунтування. Крім того, більшість науковців, які розробляють теорії об'єкта злочину, фактично акцентують увагу лише на частині структури суспільних відносин, тобто підхід до самого об'єкта злочину та його поняття стає неповним і одностороннім¹.

Не залишилося поза увагою науковців сектору вивчення проблематики відповідальності суб'єктів злочинів за чинним законодавством України. Оскільки суб'єкт злочину, як відомо, є одним із обов'язкових елементів складу злочину, без нього неможлива кримінальна відповідальність. Це твердження сьогодні є усталеним у вітчизняній науці кримінального права, що, однак, не означає відсутності невирішених питань. Передусім це пов'язано з тим, що, незважаючи на приділення правниками достатньої уваги дослідженню суб'єкта злочину, його і дотепер не можна визнати досконало вивченим, що зумовлено не лише наявністю у Кримінальному кодексі України 2001 р. (далі — КК) певних новел, що стосуються суб'єкта злочину, але й тим, що чимало питань, пов'язаних із ним, як і раніше, залишаються дискусійними. Зокрема, це стосується визначення змісту ознак суб'єкта злочину, його місця у складі злочину, визнання суб'єктом злочину юридичних осіб тощо. Не менш складними є й окремі аспекти практичного застосування положень про суб'єкта злочину щодо конкретних кримінально караних діянь. Тож, необхідність розробки вчення про суб'єкта злочину обумовлюється динамічністю кримінального законодавства, яке потребує постійного вдосконалення, особливо коли йдеться про питання кримінальної відповідальності осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння: їх вік, осудність, неосудність, а також осіб із психічними розладами, що не виключають осудність, та ін.

Що стосується самого визначення поняття «суб'єкт», то це слово латинського походження. У філософії поняттям суб'єкта

¹ Шепітько М. В. Кримінальна відповідальність за завідомо неправдиве показання / М. В. Шепітько. – Х. : Апостіль, 2012. – С. 12.

(предмета) спочатку (наприклад, в Аристотеля) охоплювався носій ознак, стану або дій. У такому значенні воно було тотожним поняттю «субстанція». Починаючи з XVII ст. термін «суб'єкт», як і співвідносний з ним термін «об'єкт» (від лат. — предмет), вживали насамперед у гносеологічному¹ значенні. У даний час під суб'єктом у філософії розуміють активно діючого, наділеного свідомістю і волею індивіда або соціальну групу, що пізнає світ². У логіці суб'єкт (суб'єкт думки) — це частина думки, у якій стверджується або заперечується що-небудь стосовно предметів чи явищ, їх ознак, зв'язків і відносин і яка наділена властивістю висловлювати або істинне, або хибне твердження, що відображає предмет думки³. У граматиці під суб'єктом розуміють слово, яке вміщує першу початкову точку висловлювання⁴.

У теорії права суб'єктом визнається носій прав і обов'язків, учасник правовідносин⁵. У кримінальному праві суб'єкт — це один із учасників кримінальних правовідносин, особа, яка вчинила злочин і підлягає кримінальній відповідальності⁶. Згідно з іншим поширеним формулюванням суб'єкт злочину — це осудна фізична особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Саме таке визначення наведено і в ч. 1 ст. 18 КК.

Науковці сектору відзначають, що на сьогоднішній день особливо дискусійним є питання про доцільність встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб за вчинення злочинів. Це пов'язано, по-перше, з тим, що докорінні зміни суспільних відносин,

¹ *Гносеологія* (або теорія пізнання) – розділ філософії, що вивчає взаємовідносини суб'єкта і об'єкта в процесі пізнавальної діяльності, ставлення знання до дійсності, можливості пізнання людиною світу, критерії істини і достовірності знання (див.: *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. – М.: Политиздат, 1987. – С. 95, 480).

² Там само. – С. 465.

³ Див.: Кондаков Н. И. *Логический словарь-справочник* / Н. И. Кондаков. – М.: Наука, 1975. – С. 574.

⁴ Див.: Марузо Ж. *Словарь лингвистических терминов* / Ж. Марузо; пер. с фр. Н. Д. Андреева. – М., 1960. – С. 215.

⁵ Див.: *Юридический словарь-справочник* / под ред. Ю. С. Шемшученко. – Киев, 1996. – С. 623; *Словарь терминов по теории государства и права: учеб. пособие* / под общ. ред. Н. И. Панова. – Харьков: Нац. юрид. акад. Украины, 1997. – С. 155.

⁶ Див.: Коржанський М. Й. *Уголовне право України: Загальна частина: курс лекцій* / М. Й. Коржанський. – К., 1996. – С. 173.

які викликані переходом до нової моделі економіки, дозволяють вести мову про суттєве підвищення ролі юридичних осіб недержавної форми власності в житті суспільства і держави. Фактично зараз юридичні особи є найбільш потужними суб'єктами у сфері економіки і значно впливають на суспільні відносини, на жаль, не лише в позитивному аспекті. По-друге, останнім часом можна спостерігати помітні загальносвітові тенденції активізації діяльності держав у сфері визнання юридичних осіб суб'єктами злочинів. У 1978 р. Європейський комітет з питань злочинності Ради Європи рекомендував парламентам країн-членів Ради визнати юридичних осіб суб'єктами кримінальної відповідальності. У 1985 р. ця рекомендація була підтверджена Сьомим Конгресом ООН з попередження злочинності та поведження з правопорушниками. А оскільки Україна прагне до інтеграції у світове співтовариство, то необхідно забезпечити належне наукове дослідження зазначеної проблематики.

Докладніше результати дослідження, що проводилися сектором кримінально-правових наук у період 2007–2011 рр., викладено в наукових публікаціях.

Інтегруючись у світове співтовариство, Україна взяла курс на розбудову правової держави та створення демократичного громадянського суспільства. Існує чимало попереджувально-профілактичних заходів боротьби зі злочинністю, але, як вважає більшість учених і політиків, коли злочин уже вчинений, то першочергового значення набувають проблеми ефективного виконання кримінального покарання. Прийнятий новий Кримінально-виконавчий кодекс України та інші законодавчі акти мають деякі недоліки і протиріччя, обумовлені неузгодженістю окремих положень із Кримінальним кодексом України, загальною теорією права і теорією виконання покарань, і потребують доопрацювання. Отже, це свідчить про нагальну потребу комплексного дослідження теоретичних та прикладних проблем виконання кримінальних покарань.

Практична організація виконання покарань охоплює чимало проблем, ключовою з яких залишається створення умов для виправлення й ресоціалізації засуджених, що є одним із головних завдань діяльності органів і установ виконання покарань. Науковий інтерес до цих питань пояснюється потребою пошуку ефективних

засобів виправлення й ресоціалізації засуджених як складових елементів мети виконання покарання.

Категорії «виправлення» та «ресоціалізація» є доволі складними та суперечливими не лише в частині теоретичного обґрунтування, а й для практичної реалізації і передусім для персоналу органів і установ виконання покарань та тих працівників, які долучаються до роботи із засудженими й особами, звільненими з місць позбавлення волі. Не меншу складність викликають і питання щодо засобів досягнення названих цілей і завдань, а також здатність кожного з них як одноособово, так і в сукупності з іншими забезпечувати «виправлення й ресоціалізацію» засуджених. Наведені аспекти зазначених проблем обумовлюють актуальність теоретичного обґрунтування виправлення й ресоціалізації засуджених.

За напрямом фундаментальної теми «Теоретичні та прикладні проблеми виконання кримінальних покарань» колективом науковців було досліджено низку актуальних проблем, що стосуються питання порядку й умов виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі. Зокрема, увага була зосереджена на певних теоретичних проблемах аналізу механізму застосування засобів виправлення і ресоціалізації засуджених у процесі виконання покарання у виді позбавлення волі, наведено авторське бачення сутності, форм і методів впровадження встановленого порядку виконання та відбування покарання (режиму), суспільно корисної праці, соціально-виховної роботи, загальноосвітнього і професійно-технічного навчання, громадського впливу, зроблено спробу окреслити їх можливі результати. Розглянуто принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки як підґрунтя ефективності основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених.

Проведене дослідження підсумовує черговий етап розвитку знань про виконання кримінальних покарань, й зокрема здійснення засобів виправлення і ресоціалізації засуджених. Виконана робота дозволяє зробити такі висновки.

По-перше, режим позбавлення волі є найбільш вагомим і дієвим інструментом досягнення цілей покарання, які ставляться кримінальним законом перед органами й установами виконання покарань.

Режим: а) відбиває сутність і зміст покарання, так як тільки у ньому дійсно виражається кара як сукупність правообмежень, що застосовуються до засуджених; б) установлює правила поведінки всіх суб'єктів і учасників кримінально-виконавчих правовідносин, їх права та обов'язки, які виникають з приводу виконання та відбування покарання; в) у силу своїх імперативних норм забезпечує порядок реалізації відповідних правообмежень для засуджених, виконання прав і обов'язків суб'єктами та учасниками процесу відбування та виконання покарання й встановлює відповідні санкції за їх порушення; г) створює необхідні передумови для застосування до засуджених інших заходів виправлення; д) передбачає реальні можливості для попередження подальших злочинів і правопорушень як засудженими, так і іншими особами.

По-друге, згідно з міжнародними стандартами й принципами поводження з ув'язненими необхідним є створення умов, які дають в'язням можливість займатися корисною оплачуваною працею, що полегшить їх реінтеграцію на ринку робочої сили власних країн і зобов'яже їх надавати фінансову допомогу своїм сім'ям і родичам.

По-третє, праця засуджених стане чинником позитивного впливу на їх особистість і суттєвим виховним началом, якщо: 1) вона буде добровільною; 2) матиме суспільно корисний характер у широкому розумінні цього слова; 3) підвищуватиме рівень кваліфікації чи освіти людини; 4) її результатом обов'язково буде конкретний продукт певної цінності; 5) форма організації праці (колективна, індивідуальна) обиратиметься відповідно до виду діяльності; 6) праця засуджених буде ініціативною; 7) у праці засуджених поєднуюватимуться різні форми самоврядування, самоорганізації та самодіяльності; 8) праця буде посилюючою для засуджених і відбуватиметься у належних умовах із забезпеченням усіх вимог техніки безпеки; 9) від засудженого вимагатиметься не просто праця як така, а старанне, акуратне та сумлінне виконання наданої роботи, дбайливе ставлення до обладнання, матеріалів, засобів праці тощо.

По-четверте, залучення засуджених до позбавлення волі до праці буде ефективним при дотриманні таких положень: 1) праця має на меті не отримання прибутку, а спрямована на створення умов для самозабезпечення особи на волі; 2) пропонується праця відпо-

відає кон'юнктурі ринку праці на волі; 3) організація праці та її оплата відбувається на тих же засадах, що й праця громадян на волі; 4) праця в місцях позбавлення волі є правом засудженого, а не його обов'язком.

По-п'яте, методи соціально-виховної роботи в установах виконання покарання — це ті ж самі способи впливу, які використовуються в загальній системі виховання, але застосовуються в специфічних умовах установ виконання покарань і мають свої певні закономірності і взаємозалежності, серед яких першочергове значення має мета, зміст та конкретна педагогічна задача й умови її розв'язування, ураховуючи вікові та індивідуальні особливості засуджених.

По-шосте, навчальна діяльність посідає значне місце у виправленні засуджених. Для того, щоб навчальна діяльність засуджених давала позитивні результати, необхідно: а) щоб її мета усвідомлювалася засудженими, що вимагає об'єднання зусиль усього колективу; б) щоб у процесі діяльності між членами колективу утворювалися відносини взаємної відповідальності й залежності; в) щоб контроль над діяльністю частково здійснювався самими засудженими; г) щоб у колективі була створена атмосфера доброзичливості, товариської взаємодопомоги, відповідального ставлення не тільки до особистої долі, але й до успіхів або невдач усього колективу.

По-сьоме, важливою є гуманізація загальної освіти в пенітенціарній системі, яка повинна виявлятися у відсутності замкнутості, закритості, жорсткості, виходячи зі специфіки пенітенціарію, а також у наявності стабільності та ін.

Загалом же, науковцями сектору висловлені пропозиції до низки законопроектів, таких як: проект Закону «Про службу пробачії», Концепція створення та розвитку системи пробачії в Україні (2007 р.), Концепція державної політики у сфері виконання кримінальних покарань, Концепція державної політики запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо управління системою органів і установ виконання покарань» (2008 р.), Концепція розвитку та модернізації органів і установ, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України (2011 р.), тощо.

Результати проведеного наукового дослідження мають сприяти: по-перше, покращенню стану теоретичної розробки проблемних питань виконання кримінальних покарань, зокрема динамічним та послідовним діям з використання ефективних засобів виправлення й ресоціалізації засуджених як складових елементів мети виконання покарання, а по-друге, удосконаленню чинного кримінально-виконавчого законодавства та практики його застосування.

Більш докладно результати дослідження, що проводилося сектором дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства в період 2007–2011 рр., викладено у 63 публікаціях загальним обсягом 131,81 д. а., у тому числі 1 колективній монографії «Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі», 13 науково-практичних та науково-методичних посібниках, коментарях, 35 наукових статтях, 14 тезах наукових доповідей на конференціях.

Необхідність розробки фундаментальних засад боротьби зі злочинністю в Україні обумовлена високим ступенем кримінальної загрози національній безпеці, конституційним основам держави, гарантованим правам і свободам людини і громадянина, що виходить від злочинних проявів на сучасному етапі розбудови країни. Докорінне реформування всіх сфер суспільного життя, упровадження усталених європейських цінностей у суспільній свідомості вимагають рішучих змін у кримінальній політиці держави. Провідним вектором її розвитку має стати запобіжна діяльність, а не каральна практика. Також слід визнати, що на сьогодні відсутня чітка координація запобіжної діяльності на загальнодержавному рівні. Наявні теоретичні розробки запобігання злочинності багато в чому застарілі, не відповідають сучасній криміногенній ситуації в Україні, існуючій законодавчій базі.

Творчим колективом розглянуті сучасні нагальні питання програмно-цільового напрямку запобігання злочинності. З метою його вдосконалення вивчено й узагальнено за розробленою оригінальною схемою всі державні, регіональні (обласні), міські та деякі районні комплексні програми, плани запобігання злочинності в Україні, виявлені типові недоліки нормативно-правового регулювання, розроблення, обговорення, прийняття та реалізації цих програм і планів запобігання злочинності, які, за словами попередніх

дослідників програмних документів у запобіжній сфері, стають на заваді досягненню розрахункових рівнів ефективності рішень із забезпечення компетентної роботи державних відомств і установ¹ усіх гілок влади.

Розгляд теоретичних і прикладних проблем програмування й планування заходів запобігання та протидії злочинності в Україні на основі проведеного емпіричного дослідження сучасної практики розробки, прийняття та реалізації державних, обласних і міських комплексних програм профілактики правопорушень дають підстави для реалізації таких висновків і окреслення наступних пропозицій до чинного законодавства України у зазначеній царині:

1. Планомірна протидія злочинності з метою її поступового скорочення і витіснення з людського буття як далека перспектива пов'язується не стільки з кримінально-правовою, скільки з кримінологічною стратегією (політикою) запобігання злочинності.

2. Кримінологічна політика — це складова частина державної соціальної політики, яка на основі Конституції України й інтегрованих кримінологічною наукою знань і світового досвіду визначає методологічні засади й шляхи, якими керується держава та її інституції при здійсненні нерепресивної протидії злочинності, у тому числі шляхом розроблення, прийняття та виконання державних і регіональних планів запобігання злочинності.

3. У спрощеному вигляді досягнення генеральної мети кримінологічної політики — скорочення кількісно-якісних показників злочинності в країні — полягає у: посиленні запобіжного ефекту соціальної політики у державі з метою випередження появи, обмеження, усунення існуючих криміногенних явищ злочинності й ослаблення тим самим криміногенного потенціалу в суспільстві; відверненні злочинних проявів зараз; усуненні можливостей вчинення злочинів потім.

4. Стратегії як галузь державної діяльності, у якій реалізуються концептуальні питання теорії і практики програмування, планування, здійснення запобіжних заходів, спрямовані на досягнен-

¹ Див.: Ключев М. М. Комплексний аналіз програмних документів у сфері запобігання злочинності / М. М. Ключев // Наука і правоохорона. — 2009. — № 1–2 (3–4). — С. 143–151.

ня мети кримінологічної політики — скорочення злочинності в країні.

5. Стрижнем кримінологічних стратегій є методи запобіжного впливу, під якими розуміються науково сформульовані способи руйнівного запобіжного впливу на криміногенні явища, а саме: побічні (у розумінні вітчизняної кримінології — загальносоціальні) та прямі.

6. До побічної стратегії належать: підвищення рівня життя; надання належної освіти і виховання дітям; створення умов для конструктивного проведення вільного часу молодими людьми; підвищення можливості отримання роботи, професійної підготовки і освіти для безробітної молоді тощо.

7. Відповідно до міжнародних нормативно-правових актів і практики запобігання злочинності у західних країнах прямими стратегіями є: втручання в кризових ситуаціях; зменшення можливостей вчинення злочинів і правопорушень; виховно-запобіжна та інформаційна робота з населенням; залучення громадськості до запобігання злочинності; надання допомоги жертвам злочинів та ін.

8. Історія незалежної України має досвід прийняття п'яти державних і багатьох, що складно піддаються перерахуванню, обласних і міських комплексних програм запобігання та протидії злочинності. Причому ці документи мають різних суб'єктів, що їх прийняли, відмінну структуру, а головне — формальний підхід виконавців щодо виконання їх заходів.

9. Планування та програмування, у тому числі у сфері запобігання злочинності, є поняттями далеко не тотожними, як вважають чимало науковців. Тому під кримінологічним плануванням слід розуміти цілеспрямований процес розробки плану, в якому на основі цілей і завдань запобігання злочинності окреслюються шляхи та засоби їх досягнення, нормативне, інформаційне, організаційне, методичне й ресурсне забезпечення на визначений термін. Програмування ж виступає діяльністю щодо розробки та виконання саме програми, тобто директивних положень закону, що, на відміну від плану як оперативного, мобільного, строкового нормативно-правового акта у царині протидії злочинності, можуть залишатися практично незмінними протягом тривалого часу.

10. Сучасну кримінологічну державну політику рекомендується реалізовувати шляхом як програмних, так і планових документів. Таким чином, діяльність щодо саме програмування може бути втілена у Державній програмі стратегій запобігання злочинності як окремому, стабільному, директивному, перспективному, довготривалому законодавчому документі. Це законодавчий акт, що прийматиметься парламентом України на 10–15 років та закріплюватиме кримінологічний аналіз основних тенденцій злочинності на державному і регіональному рівнях, визначатиме мету, вимоги та строки програми, міститиме концептуальні положення кримінологічної політики, перспективні завдання запобігання злочинності, передбачатиме ресурсне забезпечення виконання завдань програми та ін.

11. Практика державного кримінологічного планування та безпосереднє впровадження Державної програми стратегій запобігання злочинності базуватиметься на виконанні Державного плану заходів реалізації стратегій запобігання злочинності в Україні. Останній документ являтиме собою окремий державний нормативний документ, що прийматиметься Кабінетом Міністрів України на 3–5 років, і буде спрямований на досягнення цілей згаданої Державної програми, організаційно-управлінську «матеріалізацію» її положень у конкретних напрямках і заходах з визначенням строків, суб'єктів діяльності, ресурсного забезпечення тощо.

12. Державна кримінологічна політика, окрім планування на державному рівні, може також втілюватися на регіональному рівні шляхом розробки і виконання місцевих планів заходів запобігання злочинності, що відповідатимуть меті та загальним завданням Державного плану заходів реалізації стратегій запобігання злочинності в Україні.

13. Регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні можна визначити як діяльність щодо розробки, прийняття, здійснення й оцінки результатів виконання заходів комплексних планів, у якому беруть участь регіональні органи державної влади й органи місцевого самоврядування та інші органи й установи, реалізуючи кримінологічну функцію своєї роботи, спрямованої на запобігання злочинності та її проявам у конкретній області за визначений період часу.

14. Особливості регіонального планування заходів запобігання злочинності полягають у: існуванні, окрім місцевих документів у сфері протидії злочинності, Державної програми та Державного плану; необхідності уніфікації назв і порядку розробки, прийняття, контролю над ходом і результатами виконання всіх регіональних планів на території України відповідно до чинного законодавства; дотриманні вимоги гласності цього процесу; обов'язковості проведення спеціалістами, у тому числі кримінологами, аналізу стану криміногенності у конкретному регіоні та здійснення прогнозування злочинності хоча б у короткостроковій перспективі тощо.

15. Кримінологічний аналіз сучасного комплексного планування у територіальному масштабі показав такі його вади та недоліки: обласні та міські комплексні програми профілактики правопорушень приймаються на різні строки і переважно до прийняття державної програми запобігання злочинності; назви всіх програм є не тотожними та не відповідають як чинному законодавству, що закріплює вимоги у цій царині, так і республіканській програмі протидії злочинності; мають різну структуру, відмінну кількість як розділів, так і заходів; переважно не містять оригінальних заходів, що б відповідали особливостям криміногенної обстановки в конкретному регіоні України; більшість заходів мають неконкретний, декларативний, формальний, а іноді навіть і нереальний характер та ін.

16. Аргументовано, що оцінка ефективності виконання регіональних планів запобігання злочинності має здійснюватись шляхом урахування як кількісних (рівень злочинності, латентності та віктимізації населення у конкретній області України; кількість розглянутих органами внутрішніх справ заяв та повідомлень про вчинені злочини; кількість порушених, закритих кримінальних справ та тих, що було розглянуто судами й за якими винесено вирок та ін.), так і якісних показників (зміна структури та характеру злочинності в області із зменшенням питомої ваги найбільш суспільно небезпечних її проявів; швидкість реагування правоохоронних органів на заяви про вчинені злочини; обсяг кримінальних справ, спрямованих судами на додаткове розслідування; ефективність витрачання бюджетних коштів, що виділяються на комплексні плани запобігання злочинності тощо).

За напрямом фундаментальної теми «Теоретичні та прикладні проблеми запобігання злочинності в паливно-енергетичному комплексі» злочинність у паливно-енергетичній сфері вивчалася шляхом аналізу статистичних даних МВС України за 2001–2011 рр., а також за результатами емпіричного дослідження, проведеного співробітниками сектору вивчення проблем злочинності та її причин. Останнє включало вибіркове узагальнення 245 кримінальних справ по злочинах економічної спрямованості, вчинених на об'єктах паливно-енергетичного комплексу і розглянутих місцевими районними судами Донецької, Луганської, Сумської, Полтавської, Харківської, Рівненської, Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської областей. Вибір зазначених областей зумовлений територіальним розміщенням об'єктів паливно-енергетичного комплексу. Показники латентності вказаної злочинності досліджувалися методом експертних оцінок. У ролі експертів виступили співробітники відділу боротьби зі злочинами у паливно-енергетичному комплексі та сфері надровикористання ДДСБЕЗ МВС України (81 особа) і працівники органів прокуратури (72 особи), усього 153 експерти. Особа злочинця досліджувалася методом тестування 112 засуджених, що відбувають покарання в колоніях середнього рівня безпеки.

Під злочинністю у паливно-енергетичній сфері пропонується розуміти кримінологічно однорідну сукупність корисливих злочинів, що посягають на механізм організації й функціонування міжгалузевої системи відтворення енергоресурсів і в масштабах суспільства заподіюють шкоду енергетичній безпеці країни. Ураховуючи різні об'єкти безпосереднього кримінального впливу в паливно-енергетичній сфері, різноспрямованість злочинних посягань щодо ланок економічного процесу з виробництва енергоресурсів, неоднакові способи незаконного збагачення та специфіку контингенту злочинців, статистичний масив досліджуваних злочинів доцільно поділити на три основні групи: 1) викрадення майна та обладнання підприємств ПЕКу; 2) посягання, пов'язані із фінансово-господарською діяльністю у паливно-енергетичній сфері; 3) посягання, пов'язані із державним управлінням у паливно-енергетичній сфері.

Кримінологічний аналіз кількісно-якісних показників злочинності у паливно-енергетичній сфері засвідчив зниження її рівня

за період 2001–2011 рр. у понад 3 рази. Це пояснюється низкою чинників. По-перше, сучасний історичний етап розвитку економіки і паливно-енергетичного комплексу вже не містить можливостей для масового вчинення корисливих злочинів, як це було за часів роздержавлення власності, безконтрольного розподілу бюджетних коштів, неврегульованого порядку взаєморозрахунків тощо. По-друге, фінансово-промислові групи, що є власниками і співвласниками активів підприємств ПЕКУ, нині більше орієнтовані на ведення бізнесу некримінальними методами, а тому зосередилися на перерозподілі сфер впливу, фінансових поглинаннях, скуповуванні акцій національних акціонерних компаній, укладанні міжнародних контрактів, боротьбі за державні замовлення тощо. По-третє, ринок енергоресурсів чітко структурований і фактично монополізований, джерела прибутків визначені, а їх обсяг фіксований, при цьому корпоративні структури самостійно регулюють бізнес і забезпечують охорону власних активів від протиправних посягань. По-четверте, даний різновид злочинності характеризується високим рівнем латентності (83 %).

За структурою у злочинності в паливно-енергетичній сфері переважають викрадення майна та обладнання підприємств ПЕКУ (60–65 %), за ними йдуть посягання, пов'язані із фінансово-господарською діяльністю у паливно-енергетичній сфері (25–30 %), а також посягання, пов'язані із державним управлінням у паливно-енергетичній сфері (5–15 %).

Модель детермінант злочинності у паливно-енергетичній сфері включає в себе: криміногенні корпоративні інтереси фінансово-промислових груп та корупційні чинники; тіньовий ринок енергоресурсів; недоліки правового регулювання у паливно-енергетичній сфері; недоліки державного управління паливно-енергетичною сферою; соціальну незахищеність і матеріальну незабезпеченість працівників підприємств паливно-енергетичного комплексу; недосконалий механізм протидії даному різновиду злочинності.

Запобігання злочинності у паливно-енергетичній сфері пропонується здійснювати за такими головними напрямками: забезпечення енергетичної безпеки України; протидія криміналізації ринку енергоносіїв та привласненню національного багатства; удоскона-

лення правового регулювання енергетичних відносин; оптимізація управління паливно-енергетичним комплексом; удосконалення діяльності правоохоронних, контролюючих та інших державних органів щодо протидії злочинності у паливно-енергетичній сфері; відвернення і припинення злочинів економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері. За кожним із зазначених напрямів пропонується комплекс заходів запобіжного впливу.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 9 від 14 березня 2012 р.).
Рецензент — професор **В. І. Тютюгін**.

**КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ЗАХОДИ
ВДОСКОНАЛЕННЯ
ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ**

Фундаментальна тема «Кримінально-процесуальні заходи вдосконалення діяльності органів кримінальної юстиції» розроблялася співробітниками сектору дослідження проблем судової, слідчої та прокурорської діяльності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України у період 2008–2011 рр. на підставі постанови вченої ради Інституту від 19 грудня 2007 р. № 3/2 та постанови Президії НАПрН України від 2 жовтня 2007 р. № 56/4¹.

Система кримінальної юстиції, як зазначено в Концепції реформування кримінальної юстиції України від 8 квітня 2008 р., є дещо громіздкою, внутрішньо суперечливою, не завжди науково обґрунтованою і надмірно ускладненою. Діяльність її суб'єктів характеризується дублюванням повноважень, відсутністю чіткого визначення та розмежування їхньої компетенції, наданням пріоритету завданням, що насправді є другорядними, застосуванням невиправдано ускладнених формальних процедур. Органи кримінальної юстиції мають недосконалу функціональну спроможність, що не дає змоги забезпечити додержання принципу верховенства права в їх діяльності.

У структурі правоохоронної діяльності органів кримінальної юстиції одним із найважливіших напрямів є кримінально-процесуальна діяльність органів досудового розслідування та про-

¹ Науковий керівник дослідження – заступник директора НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, професор, доктор юридичних наук, академік НАПрН України В. С. Зеленецький. Виконавці дослідження: завідувача відділом дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності, кандидат юридичних наук, доцент Н. В. Сібільова, провідний науковий співробітник, доктор юридичних наук, доцент О. Г. Шило, провідний науковий співробітник, доктор юридичних наук, професор М. А. Погорєцький, провідний науковий співробітник, доктор юридичних наук, доцент Л. М. Москвич, старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук Н. В. Глинська, провідний фахівець Л. І. Почерніна, молодший науковий співробітник О. І. Остропілець, молодший науковий співробітник С. В. Добровольський.

куратури. Крім того, кримінально-процесуальна діяльність здійснюється також і органами судової влади, до виключної компетенції яких віднесено функції правосуддя та судового контролю. Система цих органів повинна функціонувати за принципом верховенства права, пріоритету прав і свобод людини та забезпечувати ефективне запобігання та протидію злочинності.

Утім активний процес нормоутворення, що відбувається в Україні останніми роками, у ході якого до чинного законодавства постійно вносяться численні доповнення та зміни, призводить до його нестабільності і внутрішньої суперечності, що природно негативно позначається на правозастосовній практиці органів кримінальної юстиції.

На цьому тлі було визнано необхідним проведення комплексних правових досліджень, що спрямовані на вдосконалення кримінально-процесуального законодавства України з позицій підвищення ефективності діяльності органів кримінальної юстиції з виявлення та розслідування злочинів і судового розгляду кримінальних справ, наповнення його реальною соціальною цінністю, гармонізації з міжнародними стандартами при забезпеченні високої якості законодавчої техніки нормоутворення.

Тому актуальність наукового дослідження, націленого на визначення функціонального призначення органів досудового розслідування та прокурора в структурі кримінально-процесуальної діяльності; теоретичне обґрунтування системи повноважень цих органів, форм і меж їх взаємодії; пошук кримінально-процесуальних заходів удосконалення діяльності органів кримінальної юстиції, не викликала сумнівів. Воно дозволило сформулювати низку науково обґрунтованих пропозицій, спрямованих на вдосконалення кримінально-процесуального законодавства у напрямі створення ефективного механізму захисту прав і законних інтересів учасників кримінально-процесуальних відносин, гармонізації його з європейськими стандартами здійснення правосуддя та захисту прав людини, урахування правових позицій Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини.

Результати роботи науковців над темою знайшли своє відбиття у:

1) друкованих виданнях: чотирьох монографіях; восьми підручниках і посібниках; 121 науковій статті, тезах доповідей та по-

відомлень на науково-практичних конференціях, семінарах, «круглих столах» загальним обсягом близько 200 друкованих аркушів;

2) матеріалах роботи над проектами Кримінально-процесуального кодексу України (№ 0952), Кодексу України про кримінальні проступки, Закону України «Про прокуратуру і статус прокурорів», Закону України «Про порядок прийняття, реєстрації, перевірки і вирішення заяв, повідомлень та іншої інформації про злочини»;

3) наукових висновках, зауваженнях, пропозиціях і рекомендаціях щодо 20 проектів законів України;

4) науковій експертизі проекту Кримінального процесуального кодексу України, розробленого Національною комісією із зміцнення демократії та утвердження верховенства права;

5) пропозиціях і зауваженнях до проектів постанов Пленуму Верховного Суду України та Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ;

6) організації та проведенні чотирьох наукових і науково-практичних конференцій, наукового семінару та «круглого столу»;

7) автоматизованій інформаційно-пошуковій системі «Бібліографія» з базою даних загальним обсягом понад 1500 записів, що містять бібліографічні відомості та тексти літературних джерел і нормативно-правових актів з питань удосконалення діяльності органів кримінальної юстиції.

При проведенні наукового дослідження кримінально-процесуальних заходів удосконалення діяльності органів кримінальної юстиції науковці особливу увагу надали вивченню: системи органів кримінальної юстиції України; дослідчого провадження про вчинений злочин; взаємозв'язку оперативно-розшукової діяльності та кримінального процесу; стандартів правозастосовчої діяльності у сфері кримінального судочинства України; судоустрійних засад удосконалення системи кримінального судочинства України; судових гарантій забезпечення конституційних прав людини при здійсненні кримінального судочинства.

1. Система органів кримінальної юстиції України. Сучасний етап розвитку української держави у сфері функціонування її правової системи характеризується пошуком оптимальних механізмів організації і діяльності органів, на які покладено виконання такої

форми здійснення функції держави, як правоохоронна. Особливе значення у зв'язку з цим має пошук нових підходів до функціонування органів, для яких діяльність з охорони права є їх генеральною функцією.

У структурі правоохоронної діяльності одним із найважливіших напрямів є кримінально-процесуальна діяльність, основними суб'єктами реалізації якої є органи досудового розслідування, органи судової влади, а також органи виконання судових рішень у кримінальних справах. Ці органи складають систему кримінальної юстиції, тобто функціональну систему, яка хоча і не характеризується єдиною організаційною основою, але об'єднана спеціальними видами діяльності, що у своєму підсумку мають задовольнити потребу суспільства у розв'язанні конфліктів між особою та державною владою з мінімальними негативними наслідками для суспільства. Таким чином, систему кримінальної юстиції складають: 1) органи, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність; 2) органи, що здійснюють дізнання; 3) органи досудового слідства; 4) прокуратура; 5) суд; 6) органи виконання судових рішень у кримінальних справах.

Включення суду до органів кримінальної юстиції пояснюється його функціональним призначенням здійснювати судочинство у кримінальних справах. Система кримінальної юстиції без судової влади не може бути результативною, завершеною та цілісною. Здійснення, наприклад, окремих заходів оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування (застосування запобіжних заходів, проведення слідчих дій, які обмежують конституційні права людини) неможливо без дозволу суду. Крім того, остаточне вирішення питання винуватості чи невинуватості особи можливе лише за відповідними актами правосуддя, якими є обвинувальний та виправдувальний вирок.

Реформуванню чинної системи органів кримінальної юстиції повинен передувати аналіз їх діяльності, що здійснюється за чинним законодавством. При цьому йдеться як про діяльність кожного окремого органу, так і всієї системи в цілому. Очевидним є те, що реформування системи органів кримінальної юстиції повинно мати комплексно-системний організаційно-функціональний характер: реорганізація або зміна функціонального призначення одного орга-

ну має кореспондувати відповідним змінам щодо організації та функціонування інших органів цієї системи.

При реалізації будь-якого напряму реформування органів кримінальної юстиції слід виходити з необхідності розробки механізмів і форм контролю громадянським суспільством за законністю й ефективністю діяльності органів кримінальної юстиції. Також необхідно акцентувати увагу на правозахисній функції органів кримінальної юстиції щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина як вищої цінності у суспільстві, а також недопущення свавілля та зловживань із боку окремих службових осіб органів кримінальної юстиції.

Однією із найважливіших складових реформування системи органів кримінальної юстиції є удосконалення кримінально-процесуального законодавства, що регулює діяльність відповідних органів. Насамперед ідеться про прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України, який забезпечить:

- процесуальну рівність і змагальність сторін у кримінальному провадженні шляхом надання рівності у праві подання доказів сторонами провадження безпосередньо до суду, щоб кожна із сторін мала рівні можливості у доведенні перед судом винуватості або невинуватості особи у вчиненні злочину;

- запровадження нової, позбавленої обвинувального ухилу, процедури досудового розслідування, що підвищить гарантії захисту прав підозрюваних, убезпечивши їх від необґрунтованого кримінального переслідування з боку державних органів;

- удосконалення процедури судового контролю, розширення меж судової юрисдикції у досудовому провадженні;

- суттєве посилення ролі прокурора в кримінальному провадженні, здійснення ним нагляду за дотриманням закону органами досудового розслідування у формі процесуального керівництва;

- закріплення такого процесуального механізму обрання запобіжного заходу у виді взяття під варту, який гарантував би дотримання права на свободу та особисту недоторканність, виключив би можливість необґрунтованого його застосування, тривалого обмеження свободи людини до вироку суду. Ідеться про підвищення вимог до сторони обвинувачення в частині доведення нею перед судом необхідності застосування запобіжного заходу саме у виді взяття під варту;

– створення нових процедур, що сприятимуть досягненню мети кримінального покарання неповнолітніх обвинувачених (спеціальні процедури ювенальної юстиції, зокрема запровадження спеціалізації суддів; передбачення підстав для закритого судового розгляду, що дасть змогу враховувати права й інтереси неповнолітніх правопорушників, тощо);

– розширення прав потерпілого шляхом підвищення його процесуального впливу на процес кримінального переслідування, урегулювання питання відшкодування шкоди, завданої злочинцем, та створення умов для розвитку відновного правосуддя;

– запровадження нової, позбавленої обвинувального ухилу процедури судового розгляду;

– удосконалення процедури оскарження судових рішень;

– оптимізацію роботи судів апеляційної інстанції;

– запровадження нових видів кримінального провадження, що дозволять значно розвантажити суди й органи розслідування, здійснювати кримінальне провадження з урахуванням принципу процесуальної економії (спрощена форма розслідування кримінальних проступків, наказне провадження).

Після прийняття нового КПК України реалізація його положень потребує ухвалення нових законів чи змін до чинних законів, зокрема Закону України «Про статус прокурорів і систему прокуратури в Україні», Кодексу України про кримінальні проступки тощо.

2. Дослідче провадження про вчинений злочин. Кримінальний процес, що передує досудовому розслідуванню, у якому здійснюються приймання, реєстрація, перевірка й вирішення заяв чи повідомлень про кримінальні правопорушення з метою їхнього розкриття, забезпечення кримінальної відповідальності винного, захисту прав і законних інтересів людини, суспільства, держави, правомірно називати дослідчим кримінальним процесом.

Дослідчий кримінальний процес є складовою частиною кримінального процесу, тому принципи цілого, яким є весь кримінальний процес, поширюють свою дію й на всі його частини, а отже, і на дослідчий кримінальний процес. Але як конкретний, індивідуально визначений дослідчий кримінальний процес має особливі, властиві тільки йому загальні й специфічні положення, що відображають

його природу й функціональне призначення. До таких загальних положень дослідчого кримінального процесу належать принципи:

- 1) обов'язковості приймання, реєстрації, перевірки й вирішення заяв чи повідомлень про кримінальне правопорушення;
- 2) одноособового здійснення дослідчого провадження представником компетентного органу;
- 3) функціональної самостійності й персональної відповідальності осіб, які провадять дослідчий кримінальний процес;
- 4) свесчасності приймання, реєстрації, перевірки й вирішення заяв чи повідомлень про кримінальне правопорушення;
- 5) забезпечення безпеки й правової захищеності ініціаторів дослідчого кримінального процесу;
- 6) конфіденційності приймання, реєстрації, перевірки й вирішення заяв чи повідомлень про кримінальне правопорушення;
- 7) достатньої активності державних органів при прийманні, реєстрації, перевірці й вирішенні заяв чи повідомлень про кримінальне правопорушення;
- 8) взаємодії державних компетентних органів у дослідчому кримінальному процесі.

3. Взаємозв'язок оперативно-розшукової діяльності (ОРД) й кримінального процесу. Взаємозв'язок ОРД і кримінального процесу проявляється перш за все через співвідношення їх мети й завдань як структурних елементів їх змісту і сприяння ОРД кримінальному процесу в реалізації функцій органів досудового розслідування, прокурора та суду.

Порівняльний аналіз змісту норм Закону України про ОРД та КПК України дозволив зробити висновок, що ОРД і кримінальний процес мають спільний об'єкт — незаконне посягання на суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом України (встановлення наявності чи відсутності кримінально-правових відносин), що підтверджує їх зв'язок. Проте об'єкти ОРД і кримінального процесу повністю між собою не збігаються, що свідчить про їх відмінність.

Мета й завдання ОРД обумовлюються метою й завданнями кримінального процесу, але не зводяться лише до них, оскільки на ОРД слід покласти й виконання попереджувально-профілактичної функції. Тому в Законі про ОРД доцільно зазначити, що метою оперативно-

розшукової діяльності є попередження й припинення правопорушень, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, та сприяння оперативно-розшуковими засобами реалізації мети й завдань кримінального судочинства. Завданнями оперативно-розшукової діяльності є пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб і груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, установлення й розшук таких осіб і груп для досягнення мети оперативно-розшукової діяльності, а також мети й завдань кримінального судочинства.

Уявляється, що чинний Закон про ОРД безпідставно відносить до об'єкта ОРД також види діяльності (ст. 1, п. 2 ст. 6), які є відповідно об'єктами розвідувальної діяльності органів зовнішньої розвідки, контррозвідувальної діяльності й адміністративної діяльності, що здійснюються у спеціальному режимі із застосуванням спеціальних форм і методів. Також суттєвим недоліком правового регулювання ОРД є те, що попереджувально-профілактична і пошукова функція ОРД ані в Законі України про ОРД, ані в інших законодавчих актах належним чином не врегульована, що створює на практиці певні труднощі.

Таким чином, взаємозв'язок ОРД і кримінального процесу — це відношення їхньої залежності одне від одного, яка проявляється в об'єкті їх спрямування, у меті та завданнях, засобах здійснення, у взаємодії їх суб'єктів і отриманих результатах.

4. Стандарти правозастосовчої діяльності у сфері кримінального судочинства України. Під стандартами кримінально-процесуальної діяльності слід розуміти встановлені в законі, сформовані в науці чи на практиці вимоги, правила, приписи та норми, дотримання яких під час здійснення правозастосовчої діяльності є необхідним для ефективного вирішення завдань кримінального судочинства.

Екстраполяція основних тенденцій сучасного праворозуміння на сферу кримінального судочинства з урахуванням її специфіки та в ракурсі тлумачення основних правових положень у міжнародно-правових джерелах кримінально-процесуального права й прецедентній практиці Європейського суду з прав людини надає змогу дійти висновку, що правомірний характер правозастосовчої діяльності

у сфері кримінального судочинства може бути забезпечений лише за умови дотримання правозастосовником певної сукупності загальних правових вимог: законності, обґрунтованості, умотивованості, справедливості, розумності, своєчасності. Останні є двоаспектними, оскільки відносяться як до самої правозастосовчої діяльності в динамічному аспекті її розуміння (як певного процесу), так і до її результату — кримінально-процесуального рішення. Більшість з указаних вимог хоча термінологічно не є новими для сфери кримінального судочинства, утім у ракурсі сучасних правових тенденцій мають бути суттєво модифіковані й наповнені новим змістом.

5. Судоустрійні засади вдосконалення системи кримінально-го судочинства України. Дослідження проблем судоустрою дозволило сформулювати низку науково обґрунтованих пропозицій з удосконалення діючого законодавства:

- закріпити право громадянина оскаржувати ухвалу Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ про відмову в допуску провадження до перегляду Верховним Судом України підстав неоднакового застосування судом касаційної інстанції одних і тих самих норм закону про кримінальну відповідальність щодо подібних суспільно небезпечних діянь (крім питань призначення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності та покарання), що потягло ухвалення різних за змістом судових рішень;

- законодавчо встановити виключні повноваження Пленуму Верховного Суду України щодо рекомендаційних роз'яснень законодавства, одночасно позбавивши аналогічного права Пленуми вищих спеціалізованих судів;

- закріпити значні обмеження у зверненні до суду касаційної інстанції як за змістом скарги, так і за суб'єктом звернення;

- задля скорочення строків судового розгляду: а) удосконалити спрощені та прискорені процедури розгляду певних стандартизованих видів правових конфліктів; б) установити граничні строки виконання процесуальних дій судом і учасниками судового процесу; в) виключити безспірні справи із судової компетенції; г) створити суди для незначних справ (мирова юстиція);

- установити більш серйозні санкції до сторони, з вини якої не відбулося судове засідання, зокрема: а) позбавлення права на певні

процесуальні дії, б) рішення про відшкодування збитків і компенсацію витрат, в) накладення штрафу, г) відмови в подальшому розгляді справи тощо;

– запровадити інститут судового страхування, який окрім послуг професійного адвоката може передбачати компенсацію судових витрат, а також механізми надання пільг зі сплати судових витрат залежно від суб'єкта звернення до суду чи категорії справи.

6. Судові гарантії забезпечення конституційних прав людини при здійсненні кримінального судочинства. Подальший розвиток процесуальної форми реалізації у досудовому провадженні права на судовий захист має бути пов'язаний із розширенням змагальності в окремому провадженні по розгляду судом скарг учасників кримінального судочинства на дії, бездіяльність і рішення органів, які здійснюють досудове провадження, та впорядкуванням цієї процедури.

Юрисдикція суду на досудовому провадженні потребує суттєвого розширення і віднесення до неї прийняття рішення про застосування всіх заходів, що мають примусовий характер та обмежують конституційні права і свободи людини, а саме: запобіжних заходів, арешту майна підозрюваного, обвинуваченого або осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за його дії; відсторонення обвинуваченого від посади; тимчасового обмеження у користуванні спеціальним правом; реалізації речових доказів до винесення вироку суду або постанови (ухвали) про закриття провадження у справі; приводу підозрюваного, обвинуваченого, свідка та потерпілого.

Розробники цієї теми доклали значних зусиль для того, щоб результати дослідження були внеском у кримінально-процесуальну теорію, а сформульовані пропозиції щодо кримінально-процесуальних заходів удосконалення діяльності органів кримінальної юстиції були запроваджені до нового Кримінального процесуального кодексу України та сприйняті практикою.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем судової, слідчої та прокурорської діяльності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 6 від 14 вересня 2012 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, старший науковий співробітник В. С. Батургарєва.

КРИМІНАЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ ТА ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У БОРОТЬБІ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

У період 2008–2011 рр. науковці лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» проводили наукове дослідження за темою «Криміналістичні засоби та інноваційні технології у боротьбі зі злочинністю», затвердженою постановою № 3 вченої ради Інституту від 19 грудня 2007 р. та постановою № 4 Президії НАПрН України від 2 жовтня 2007 р.¹ Тема «Криміналістичні засоби та інноваційні технології у боротьбі зі злочинністю» є одним із напрямів фундаментальної наукової теми «Фундаментальні та прикладні проблеми боротьби зі злочинністю», затвердженої постановою Президії НАПрН України від 28 жовтня 2006 р. № 48/2.

На сьогодні співробітники органів досудового слідства мають потребу в налагодженій інформаційній підтримці та високій швидкості одержання інформації, оскільки основні їх зусилля в розслідуванні, розкритті і запобіганні злочинам пов'язані з пошуком, накопиченням та зберіганням значного обсягу необхідної інформації. Застосування новітніх криміналістичних засобів та інноваційних технологій, безумовно, має сприяти оптимізації діяльності органів досудового слідства у галузі боротьби зі злочинністю.

Науковцями лабораторії вивчено практику застосування в роботі правоохоронних органів сучасних науково-технічних засобів, технічних та тактичних прийомів, методичних рекомендацій. Осо-

¹ Керівник НДР – завідувач лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю», доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України В. Ю. Шепітько. Виконавці дослідження: головний науковий співробітник, доктор технічних наук, професор, академік Української академії інформатики (УкрАІН) І. Б. Сіроджа, провідний науковий співробітник, старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук Г. К. Авдєєва, старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук В. В. Білоус, науковий співробітник, кандидат юридичних наук, доцент І. В. Борисенко, науковий співробітник, кандидат юридичних наук Д. В. Затенацький, науковий співробітник Л. І. Керик, молодший науковий співробітник, кандидат юридичних наук Н. В. Павлюк, молодший науковий співробітник Ю. С. Іванова.

бливо це стосується можливостей впровадження та використання новітніх тактичних та науково-технічних засобів і інформаційних технологій з метою протидії злочинності.

Відповідно до цілей дослідження узагальнено значний за обсягом емпіричний матеріал — проведено анкетування 290 слідчих прокуратури та СБУ з різних областей України та вивчено матеріали 75 кримінальних справ.

Результати анкетування слідчих прокуратури і СБУ України показали, що 52,4 % слідчих не забезпечені науково-технічними засобами, а 29,6 % забезпечені не у повному обсязі. У 4,1 % слідчих відсутні науково-практичні рекомендації з використання науково-технічних засобів і практичні навички з їх застосування (2,7 %). На думку 9,6 % респондентів, наявні техніко-криміналістичні засоби не є досконалими та компактними (3,1 %) та ін. Окремі респонденти (0,3 %) повідомили про повну відсутність будь-яких науково-технічних засобів і придбання фотоапаратів за особисті кошти. У слідчих прокуратури України значні труднощі у використанні науково-технічних засобів і інформаційних технологій виникають при виявленні мікрослідів і мікрочасток (32,7 %), їх вилученні (16,9 %), фіксації (10,3 %), попередньому дослідженні (24,1 %). Респонденти висловили такі побажання щодо поліпшення характеристик техніко-криміналістичних засобів вітчизняного виробництва: оновлення до рівня зарубіжних (2,7 %), зменшення габаритних розмірів і маси (3,7 %), підвищення ефективності і точності (1,7 %), багатофункціональності (0,3 %), можливості комп'ютерної обробки інформації (3,2 %), збільшення швидкодії (0,7 %), створення спеціалізованих комплектів науково-технічних засобів для різних відомств (76,2 %) та ін.

За результатами аналізу та узагальнення даних матеріалів установлено низький рівень використання новітніх криміналістичних засобів та інноваційних технологій під час досудового слідства, здійснено вивчення та проведено аналіз можливих шляхів упровадження криміналістичних засобів та інноваційних технологій у діяльність цих органів, визначено види найбільш перспективних засобів та технологій з урахуванням потреб слідчої та судової практики та досягнень природничих і технічних наук.

Вивчення слідчої практики дозволило виокремити низку проблем, що обумовили низький рівень використання криміналістичних засобів та інноваційних технологій при провадженні слідчих дій. Так, встановлено погіршення матеріально-технічного забезпечення правоохоронних органів; втрату професійного ядра співробітників слідчого апарату і оперативних підрозділів органів внутрішніх справ; недостатність наявних тактичних засобів здійснення слідчої діяльності; складнощі у залученні спеціалістів різних експертних спеціальностей до участі у слідчих діях; наявність проблем взаємодії слідчого з обізнаними особами; недостатність інформації про розслідувану подію; недостатність надійних джерел отримання інформації; наявність протидії розслідуванню з боку зацікавлених осіб та ін.

Під час дослідження встановлено, що низький рівень використання криміналістичних засобів та інноваційних технологій при провадженні досудового слідства зумовлює низький рівень розкриття злочинів. Зокрема, проаналізовано вплив застосування криміналістичних засобів та інноваційних технологій на процес та результат вирішення співробітниками правоохоронних органів значної кількості завдань у відносно стислі терміни, обґрунтовано необхідність впровадження інновацій у практику боротьби зі злочинністю з метою оптимізації розслідування і усунення (зменшення) слідчих помилок та ін.

Реалізацію мети дослідження було здійснено за умови комплексного підходу до вирішення низки взаємопов'язаних завдань, найважливішими з яких є такі: 1) розробка і використання нових науково-технічних засобів для виявлення, вилучення, фіксації і попереднього дослідження доказів; 2) пропозиція новітніх криміналістичних засобів та інноваційних технологій і їх використання у боротьбі зі злочинністю; 3) створення (розробка) і пропозиція до використання нових прийомів, методів, практичних рекомендацій щодо проведення слідчих дій і розслідування злочинів у цілому.

За внутрішньою логікою дослідження робота виконувалася за такими взаємопов'язаними та спрямованими на вирішення зазначених завдань напрямками: 1) розробка поняття та змісту криміналістичних засобів та інноваційних технологій у криміналістиці;

2) комплексне дослідження сучасного стану та можливостей реалізації криміналістичних засобів та інноваційних технологій у розслідуванні злочинів; 3) здійснення робіт, пов'язаних з реалізацією розроблених співробітниками лабораторії криміналістичних засобів та інноваційних технологій при розслідуванні злочинів.

Під час дослідження визначено роль та місце науково-технічних засобів у структурі криміналістичної техніки, роль та місце інноваційних технологій у криміналістиці, визначено сутність, види та значущість тактичних засобів у структурі криміналістичної тактики, досліджено методико-криміналістичні засоби та їх роль в окремих криміналістичних методиках.

Щодо одержання результатів комплексного дослідження сучасного стану та можливостей реалізації криміналістичних засобів та інноваційних технологій у розслідуванні злочинів було спрямовано увагу на вивчення та аналіз сучасного стану оснащеності органів досудового слідства науково-технічними засобами та інноваційними технологіями, розробку проблем створення та використання автоматизованих робочих місць у діяльності органів досудового слідства, дослідження можливостей застосування тактичних та методико-криміналістичних засобів у діяльності органів досудового слідства, а також питань використання спеціальних знань у досудовому слідстві.

Реалізація розроблених співробітниками лабораторії криміналістичних засобів та інноваційних технологій здійснювалася шляхом створення практичних рекомендацій щодо розроблення криміналістичних алгоритмів і їх впровадження в діяльність органів досудового слідства, створення комплекту техніко-криміналістичних засобів «Польова мініфотолабораторія», побудови алгоритмів автоматизованої цифрової фотозйомки, цифрового відео- та звукозапису.

Під час роботи над темою здійснено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, що виявилось у розробці методів і засобів криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів на основі комплексного підходу до проблем розроблення і впровадження криміналістичних засобів та інноваційних технологій у боротьбу зі злочинністю.

За результатами дослідження визначено поняття та зміст криміналістичних засобів у криміналістиці та форми їх застосування у боротьбі зі злочинністю. Основними формами застосування даних засобів є: 1) використання науково-технічних засобів оперативними працівниками при проведенні оперативно-розшукових заходів; 2) застосування науково-технічних засобів слідчими при проведенні слідчих дій; 3) використання науково-технічних засобів спеціалістами та експертами в процесі відповідних досліджень; 4) застосування науково-технічних засобів учасниками судового розгляду. Виділення зазначених форм використання криміналістичної техніки пов'язано із суб'єктом, що її застосовує¹.

У роботі визначено основні принципи застосування науково-технічних засобів у боротьбі зі злочинністю, основними з яких є такі: 1) принцип законності використання науково-технічного засобу; 2) принцип етичності застосування науково-технічного засобу; 3) принцип науковості; 4) принцип безпеки науково-технічного засобу; 5) принцип цілості об'єктів у незмінному вигляді; 6) принцип ефективності використання науково-технічного засобу. За результатами дослідження встановлено, що використання криміналістичної техніки є допустимим, якщо не порушуються законні права й інтереси громадян, моральні та етичні вимоги. Засоби і методи криміналістики повинні мати наукову основу, бути науково обґрунтованими, базуватись на вивчених об'єктивних закономірностях, а тому не можуть використовуватися в доказуванні пристрої і прилади, засновані на невстановлених наукою явищах².

За результатами емпіричного дослідження виокремлено напрями впровадження в слідчу діяльність інновацій, а саме: 1) розробка і використання нових науково-технічних засобів для виявлення, збирання, попереднього дослідження та фіксації доказів; 2) пропонування новітніх інформаційних технологій та їх використання

¹ Настільна книга слідчого : наук-практ. вид. для слідчих і дізнавачів / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Ін Юре, 2007. – С. 5.

² Шепітько В. Ю. Техніко-криміналістичне забезпечення органів досудового слідства та якість слідчої діяльності / В. Ю. Шепітько // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф., 15 трав. 2009 р. – Х. : Право, 2009. – С. 34.

в роботі слідчого; 3) створення (розробка) і пропонування до застосування нових прийомів, методів, методик проведення окремих слідчих дій і розслідування злочинів у цілому¹.

Дослідниками запропоновано авторський варіант класифікації тактичних засобів у криміналістичній тактиці за різними підставами. Зокрема, за внутрішньою структурою тактичні засоби розподіляються на такі: 1) дві та більше однотипні слідчі дії (наприклад, «груповий обшук»); 2) комплекс різнопланових слідчих дій; 3) комплекс слідчих і оперативно-розшукових дій; 4) комплекс слідчих дій та заходів організаційного характеру; 5) система оперативно-розшукових заходів (оперативно-тактична операція); 6) комплекс оперативно-розшукових та організаційних заходів².

Доведено, що тактична операція є категорією криміналістичної тактики, яка знаходить свій конкретний прояв у криміналістичній методиці стосовно певного виду злочинів, видової спрямованості та змісту, але загальні проблеми тактичних операцій (теорія або вчення про тактичні операції) мають досліджуватися в криміналістичній тактиці³.

Під час досліджень за даною темою виокремлено типові елементи окремих криміналістичних методик, які складаються з типових комплексів слідчих дій і оперативно-розшукових заходів та передбачають певну послідовність їх проведення. Зокрема, система таких елементів утворює структуру окремих методик. До них можуть бути віднесені: 1) криміналістична характеристика злочинів даного виду; 2) обставини, що підлягають з'ясуванню по справі; 3) особливості виявлення ознак того або іншого виду злочинів; 4) дії в стадії порушення кримінальної справи; 5) початковий етап

¹ Шепітько В. Ю. Проблемы разработки, внедрения и использования инноваций в следственной деятельности / В. Ю. Шепітько // Использование современных информационных технологий в правоохранительной деятельности и региональные проблемы информационной безопасности : сб. материалов междунар. науч.-практ. конф. – Вып. VII (ч. 1). – Калининград : Калинингр. юрид. ин-т МВД России, 2006. – С. 126.

² Шепітько В. Ю. Проблеми формування та застосування типових тактичних операцій у слідчій діяльності / В. Ю. Шепітько // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2007. – № 1 (48). – С. 180.

³ Шепітько В. Ю. Вибрані твори (Избранные труды) / Валерій Юрійович Шепітько. – Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2010. – С. 276.

розслідування; тактика початкових слідчих дій і оперативно-розшукових заходів; 6) наступний етап розслідування; 7) тактика наступних дій та інших заходів; 8) профілактичні дії слідчого.

Учені лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» дійшли висновку, що у методиці розслідування окремих видів злочинів проявляються такі залежності криміналістичної методики: 1) від видових ознак злочину; 2) від суб'єкта злочину; 3) від ретроспективної спрямованості характеру розслідування; 4) від ситуаційної обумовленості розслідування; 5) від рівня розвитку технічних і тактико-криміналістичних засобів¹.

За результатами аналізу матеріалів анкетування 290 слідчих та узагальнення 75 кримінальних справ проаналізовано сучасний рівень оснащення органів досудового слідства науково-технічними засобами та інноваційними технологіями. Установлено, що в 95 % випадках слідчі стикаються з певними труднощами. При цьому, на їх думку, такі труднощі полягають у неналежній організації праці — 22 % респондентів, у відсутності типових методик розслідування — 16,5 %, у неналежному забезпеченні технічними засобами — 50 %, у відсутності спеціальної криміналістичної літератури — 5,5 %. Респонденти вважають, що слідчий повинен використовувати науково-технічні засоби під час проведення слідчих дій (36 % опитаних); повинен їх використовувати за допомогою спеціаліста — 58 %; тільки у разі необхідності — 5 %. Сучасними науково-технічними засобами забезпечені лише 21 % респондентів; не забезпечені — 56 %; не повною мірою забезпечені — 23 %. Слідчі зазначають причини невикористання сучасних науково-технічних засобів: відсутність такого забезпечення — 33 %; відсутність науково-практичних рекомендацій з використання — 1,3 %; відсутність навичок у використанні — 0,6 %; відсутність потреби — 5,3 %; недосконалість наявних інформаційних технологій — 6 %; виникнення інших труднощів — 1 %.

¹ Настільна книга слідчого : наук-практ вид. для слідчих і дізнавачів / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Ін Юре, 2007. – С. 180.

За результатами узагальнення 75 кримінальних справ встановлено, що в сучасних умовах органи досудового слідства потребують негайного технічного переоснащення¹.

Виокремлено проблеми розробки та використання автоматизованих робочих місць та їх складових частин (зокрема, спеціальних баз даних та програмних продуктів) у діяльності органів досудового слідства. Так, встановлено, що процес створення програмного продукту складається з побудови алгоритму і «переведення» його на одну з мов програмування. Операції і процедури, що є елементами алгоритмічного опису процесу, під час програмування з метою реалізації на електронно-обчислювальній машині (ЕОМ) записують на мові програмування, з якого за допомогою трансляторів-програм алгоритм автоматично перекладається мовою команд (операцій) конкретної ЕОМ. Доведено, що алгоритм є відносно самостійним етапом створення програмного комплексу і може бути пізніше повторно «записаний» на сучаснішій мові програмування².

За результатами вивчення та аналізу всього процесу створення інформаційних технологій для правоохоронних органів (у тому числі автоматизованих робочих місць — АРМ) та їх окремих етапів дослідниками лабораторії було виокремлено комплекс положень, яким вони обов'язково повинні відповідати для забезпечення їх тривалої дієздатності та зручності використання, а саме: чітка відповідність алгоритму, який слугує основою для створення певної інформаційної технології (без алгоритму створення АРМ узагалі неможливо); модульність та системність (підсистеми створюються у вигляді окремих модулів за функціональним призначенням та можуть використовуватися як самостійно, так і в комплексі); адаптованість до сучасних операційних систем та інших програмних продуктів; можливість переведення на іншу мову програмування

¹ Шепітько В. Ю. Оснащеність слідчого апарату техніко-криміналістичними засобами / В. Ю. Шепітько // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю : монографія / за заг. ред. В. І. Борисова, В. С. Зеленецького. – Х. : Право, 2011. – С. 246.

² Шепітько В. Ю. Проблемы формирования «криминалистических алгоритмов» и возможности их практической реализации / В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдеева // Использование современных информационных технологий и проблемы информационной безопасности в деятельности правоохранительных органов : сб. науч. тр. Калинингр. юрид. ин-та МВД России. – Калининград, 2009. – С. 9.

(у тому числі на мову наступних поколінь); простота у використанні та надійність, що дозволяє слідчому, який має навички користувача ЕОМ середнього рівня, без сторонньої допомоги використовувати АРМ слідчого¹.

Учасниками творчого колективу визначено напрями використання наукових і науково-технічних можливостей у розслідуванні злочинів, а саме: 1) використання моделей, що типізуються, у розслідуванні (типових версій, типових способів учинення злочинів, типових зв'язків між окремими елементами криміналістичної характеристики тощо); 2) упровадження інформаційних баз даних, інформаційно-криміналістичне і науково-технічне забезпечення при розслідуванні; 3) застосування алгоритмів під час проведення окремих слідчих дій і тактичних операцій².

Науковцями також запропоновано найбільш ефективні тактичні операції при розслідуванні злочинів, які вчиняються організованими злочинними групами, а саме: 1) «Склад організованої групи»; 2) «Особа вбивці»; 3) «Атрибуція трупа»; 4) «Організований характер вбивства»; 5) «Механізм здійснення вбивства»; 6) «Пошук злочинця “за гарячими слідами”» та ін. У ході розслідування даної категорії злочинів при проведенні такої слідчої дії, як допит, позитивний ефект може дати використання тактичних прийомів: «Пошук слабкої ланки»; «Використання конфліктної ситуації між членами організованої групи»; «Допит в першу чергу осіб з найменшим злочинним досвідом». Обґрунтовано доцільність використання новітніх можливостей з побудови психологічного портрета (профілю) злочинця, а для виявлення лідера в організованій групі і місця в її структурі інших членів групи ефективним є застосування судово-психологічної експертизи³.

Науковцями лабораторії запропоновано визначення терміна «спеціаліст» у кримінальному судочинстві. Зокрема, спеціаліст у кримінальному процесі — обізнана особа, яка володіє спеціальними знаннями, уміннями і навичками, професійним досвідом їх застосування,

¹ Шепітько В. Ю. Інформаційні технології в криміналістиці та слідчій діяльності / В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдеева // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право., 2010. – Вип. 19. – С. 202.

² Шепітько В. Ю. Вибрані твори (Избранные труды) / Валерій Юрійович Шепітько. – Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2010. – С. 444.

³ Там само. – С. 443.

незалежна і незацікавлена в певному результаті справи, відповідно до кримінально-процесуального законодавства України залучена до слідчої дії для виявлення, вилучення і закріплення доказів, формулювання завдань експерту під час призначення судової експертизи, а також для надання консультативно-довідкової допомоги і технічного супроводу процесу отримання і закріплення доказів. Наголошено на тому, що спеціальні знання використовуються слідчим не в прямій (безпосередній), а в опосередкованій формі (у вигляді результатів дослідження спеціалістом або судовим експертом ознак об'єктів). При цьому великого значення набуває вірна криміналістична оцінка виявлених ознак, що проводиться спеціалістом (судовим експертом)¹.

Науковцями творчого колективу надано пропозиції щодо оптимізації процесу використання спеціальних знань у досудовому слідстві².

З метою вдосконалення порядку проведення слідчої дії за участю спеціаліста запропоновано алгоритмізувати процес пересвідчення в особі та компетентності спеціаліста, з'ясування його стосунків з обвинуваченим і потерпілим та роз'яснення спеціалістові його прав і обов'язків шляхом упровадження спеціалізованої анкети спеціаліста. Така анкета повинна заповнюватися спеціалістом власноручно. Правдивість викладених у ній відомостей підтверджуватиметься підписом спеціаліста³.

¹ Див.: Шепитько В. Ю. Проблемы использования специальных знаний в уголовном судопроизводстве / В. Ю. Шепитько // Сучасні проблеми розвитку судової експертизи : матеріали «круглого столу», 10–11 черв. 2010 р. – Севастополь, 2010. – С. 8; Авдеева Г. К. Взаємодія слідчого з обізнаними особами як критерій ефективності досудового слідства / Г. К. Авдеева // Проблеми боротьби зі злочинністю. – Х. : Кроссрод, 2009. – С. 266; Авдеева Г. К. Проблемы использования специальных знаний в досудебном следствии / Г. К. Авдеева // Современные тенденции развития криминалистики и судебной экспертизы в России и Украине : материалы междунар. науч.-практ. конф. в рамках проекта «Российско-украинские криминалистические чтения на Слобожанщине». – Белгород : Изд-во БелГУ, 2011. – Т. II. – С. 6–9.

² Див.: Шепитько В. Ю. Проблемы использования специальных знаний в уголовном судопроизводстве / В. Ю. Шепитько // Сучасні проблеми розвитку судової експертизи : матеріали «круглого столу», 10–11 черв. 2010 р. – Севастополь, 2010. – С. 7–9.

³ Авдеева Г. К. Проблемы использования специальных знаний под час провадження слідчих дій / Г. К. Авдеева // Современное состояние, проблемы и перспективы развития судебной экспертологии : материалы междунар. науч.-практ. конф. – Симферополь, 2007. – С. 22.

Під час роботи за темою досліджено сутність та запропоновано авторське визначення інновацій у криміналістиці, а саме: інновація-ми в криміналістиці та досудовому слідстві слугують як новостворені результати науково-дослідної і (або) дослідно-конструкторської роботи, що спеціально розроблені для потреб співробітників правоохоронних органів, так і вже відомі, але використані за іншим призначенням та (або) в іншій галузі діяльності людини, і (або) вдосконалені криміналістичні засоби, а також організаційно-технічні рішення методичного, наукового або іншого характеру, що істотно поліпшують якість та повноту процесу доказування по справі, підвищують його науковий рівень та скорочують терміни досудового слідства, дозволяють вирішувати питання, що раніше не вирішувались з причини відсутності необхідних криміналістичних засобів¹.

Визначено такі основні взаємозалежні етапи інноваційної діяльності в судовій експертизі: 1) вивчення та аналіз сучасного стану та можливих шляхів упровадження інновацій у судову експертизу; 2) виділення найбільш перспективних напрямів інноваційної діяльності з урахуванням потреб судової експертизи і досягнень природничих і технічних наук; 3) генерація ідей і їх фільтрація; 4) планування науково-дослідної роботи (НДР); 5) розроблення інновацій відповідно до плану НДР; 7) апробація результатів НДР; 8) упровадження інновацій в експертну практику та оцінка ефективності їх використання².

Виокремлено чотири основні причини опору інноваційній діяльності з боку співробітників організації-споживача інновації: вузький власний інтерес окремих осіб, неправильне розуміння ситуації, різна оцінка ситуації керівником і окремими виконавцями, низька терпимість до змін. Запропоновано шляхи усунення даних недоліків³.

¹ Шепітько В. Ю. Инновации в криминалистике и их использование в деятельности органов досудебного следствия / В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдеева // Использование современных информационных технологий и проблемы информационной безопасности в деятельности правоохранительных органов : сб. науч. тр. Калинингр. юрид. ин-та МВД России. – Калининград, 2011. – С. 14.

² Авдеева Г. К. Инновационная деятельность в судебной экспертизе: проблемы и перспективы / Г. К. Авдеева // Криміналістика XXI століття : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Х. : Право, 2010. – С. 566.

³ Шепітько В. Ю. Інновації в криміналістиці та їх впровадження в діяльність органів досудового слідства / В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель, Г. К. Авдеева // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 21. – С. 45.

З урахуванням результатів узагальнення кримінальних справ, а також зауважень та пропозицій практичних працівників органів прокуратури та МВС України, отриманих під час їх анкетування та інтерв'ювання щодо існуючих сьогодні техніко-криміналістичних засобів, співробітниками лабораторії створено принципово новий комплект науково-технічних засобів «“Польова” мініфотолабораторія», що дозволяє співробітникам правоохоронних органів здійснювати фіксацію доказової інформації в «польових» умовах за допомогою звукозапису, відео- та фотозйомки, роздруковувати фотознімки високої якості, що відповідає рівню поліграфічного друку без застосування комп'ютерної техніки та електромереж, накопичувати, зберігати та копіювати звуко-, відеофайли та фотознімки на носії електронної інформації без зниження їх якості¹. «“Польова” мініфотолабораторія» отримала позитивну оцінку під час її апробації в слідчих відділах та інших підрозділах МВС у Львівській області.

Науковцями лабораторії запропоновано авторське визначення криміналістичного алгоритму, який є системою послідовно виконуваних визначених законом обов'язкових положень і розроблених криміналістикою розпоряджень у вигляді рекомендацій, спрямованих на ефективне вирішення завдань з розкриття, розслідування і попередження злочинів. За результатами узагальнення 75 кримінальних справ та опитування 290 слідчих прокуратури та СБУ України встановлено, що криміналістичний алгоритм має певну специфіку, засновану на наявності відносно стійкої типової структури, що допускає вільний пошук слідчим оптимальних шляхів дій. Криміналістичний алгоритм, записаний мовою програмування, передбачає його функціонування за допомогою ЕОМ в інтерактивному (діалоговому) режимі, що дозволяє підвищити ефективність його використання².

¹ Шепітько В. Ю. «“Польова” мініфотолабораторія» / В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдеева. Свідцтво № 33553 про реєстрацію авторського права на твір, видане Державним департаментом інтелектуальної власності Міністерства освіти і науки України 02.06.2010. Бюл. № 1.

² Див.: Шепітько В. Ю. Проблемы формирования «криминалистических алгоритмов» и возможности их практической реализации / В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдеева // Использование современных информационных технологий и проблемы информационной безопасности в деятельности правоохранительных органов : сб. науч. тр. Калинингр. юрид. ин-та МВД России. – Калининград, 2009. – С. 6–18; Шепітько В. Ю. Проблемы алгоритмизации следчої діяльності / В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдеева // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса : ОНЮА, 2008. – С. 46–49.

Уперше розроблено алгоритми цифрової фотозйомки, звукозапису та відеозапису для фіксації доказової інформації під час проведення слідчих і судових дій. Зокрема, створено такі алгоритми: 1) алгоритм фотозйомки в автоматичному режимі; 2) алгоритм панорамної фотозйомки за допомогою цифрової фотокамери для подальшого поєднання («зшивання») знімків на комп'ютері; 3) алгоритм автоматичного формування фотопанорами за допомогою програмного продукту Adobe Photoshop CS 8.0; 4) алгоритм налаштування режимів убудованого спалаху; 5) алгоритми цифрового відеозапису (алгоритм цифрового відеозапису в автоматичному режимі та алгоритм цифрового відеозапису в режимі ручного налаштування); 6) алгоритми цифрового звукозапису (в автоматичному режимі та режимі ручного налаштування).

Апробація результатів дослідження за темою «Криміналістичні засоби та інноваційні технології у боротьбі зі злочинністю» здійснювалась у формі обговорення основних теоретичних положень та практичних рекомендацій на 24 науково-практичних конференціях (у тому числі міжнародних), 2 науково-практичних семінарах, 11 «круглих столах», 1 семінарі-тренінгу.

Виконавці теми спільно з Національним університетом «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» організували та 25–26 листопада 2010 р. провели Міжнародну науково-практичну конференцію «Криміналістика XXI століття», у якій взяли участь понад 200 науковців України, Росії, Білорусії та Латвії і представників правоохоронних органів України. На конференції обговорено результати досліджень за темою «Криміналістичні засоби та інноваційні технології у боротьбі зі злочинністю» та презентовано інноваційний продукт — комплект науково-технічних засобів «Польова мініфотолабораторія». На адресу інституту надійшли акти впровадження даної розробки від Головного управління МВС у Львівській області та Управління криміналістики Головного слідчого управління Генеральної прокуратури України.

Основні теоретичні положення, висновки та практичні рекомендації, розроблені під час дослідження за даною темою, викладені в 3 монографіях, 5 науково-практичних посібниках, 17 підручниках і інших навчально-методичних матеріалах, 64 наукових статтях, 64 тезах наукових доповідей.

Практична значущість результатів дослідження за даною темою підтверджується тим, що під час їх обговорення на робочих нарадах та навчально-методичних семінарах з начальниками слідчих відділів і інших підрозділів МВС України у Львівській області співробітники Головного управління МВС України у Львівській області дійшли висновку, що алгоритми фіксації доказової інформації за допомогою цифрової фотозйомки, аудіо- та відеозапису, друку фото-знімків у «польових» умовах, розроблені учасниками творчого колективу лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю», можуть бути використані в практичній діяльності працівників правоохоронних органів (слідчих, спеціалістів, судових експертів) та сприятимуть підвищенню її якості та ефективності.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ НАПрН України (протокол № 9 від 28 вересня 2012 р.).
Рецензент — академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор **В. О. Коновалова**.*

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 343.851

В. В. Голіна, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач сектору дослідження проблем запобігання злочинності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків;

М. Г. Колодяжний, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем запобігання злочинності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

НОВІ ПІДХОДИ ДО ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено аналізу новітніх підходів щодо запобігання злочинності, ураховуючи вітчизняну кримінологічну теорію та найкращі практики західних країн світу.

Ключові слова: запобігання злочинності, протидія злочинності, планування запобігання злочинності, комплексні програми профілактики злочинності.

З давніх-давен людство намагалося приборкати протизаконну, деструктивну поведінку людей, що руйнує моральні канони і посягає на різні соціальні блага. І наукові уявлення про запобігання злочинності у минулому (Платон, Аристотель, Монтеस्क'є, Беккарія, Бентам, Говард, Маркє та ін.) були пов'язані із різними варіантами ліквідації і нейтралізації злочинності та її окремих проявів: від по-

силення ролі виховного процесу та значущості дотримання законів до боротьби з різними проявами корупції, забезпечення державою спеціальної соціальної формули співвідношення доходів багатих та бідних (4:1 відповідно) та інших радикальних заходів¹. На жаль, задуми великих мислителів минулого у сфері протидії злочинності людству все ж таки реалізувати не вдалося.

Незважаючи на певну утопічність ідеї повної ліквідації злочинності, вона була підтримана і пізніше, наприклад у СРСР. Так, у Програмі КПРС були намічені чіткі конкретні завдання щодо нейтралізації злочинності як тимчасового явища у житті радянської держави².

Однак зараз у світі ніхто не намагається ліквідувати злочинність. Ідеться про зниження її рівня, зменшення кількості тяжких, особливо тяжких злочинів, зміну якісних показників, якнайбільше убезпечення життя, здоров'я, майна громадян, підвищення рівня їх особистої безпеки тощо. Наприклад, пануюча в сучасній британській науці ідея так званої адміністративної кримінології та реальні дії уряду й поліції цієї країни доводять зазначену тезу. Відомий західний кримінолог Р. Кларк ще в середині 70-х рр. ХХ ст. запропонував новий підхід до профілактики злочинів. Ця концепція нібито заперечує саме існування мотивації більшості злочинів, що мають переважно ситуативний, спонтанний характер і можуть бути відвернені шляхом запровадження низки технічних засобів, що ускладнюють їх вчинення. Ідея також спирається на підвищення соціального контролю у суспільстві: від «сусідського наглядання» та підвищення ролі громадськості у запобіганні злочинності до суцільного відеоспостереження у громадських місцях, місцях масового скупчення людей, на державних і муніципальних підприємствах, в установах й організаціях³.

Отже, залишається інший шлях: поступове скорочення криміногенного потенціалу суспільства, що повинно спочатку понизити

¹ Докладніше див.: Иншаков С. М. Зарубежная криминология / С. М. Иншаков. – М. : Изд. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – 374 с.

² Програма Коммунистической партии Советского Союза. – Киев : Изд-во полит. лит. Украины, 1986.

³ Ведерникова О. Н. Теория и практика борьбы с преступностью в Великобритании / О. Н. Ведерникова. – М. : Рос. криминол. ассоц., 2001. – С. 137–143.

кількісні показники, а потім відбудуться зміни і в якісних показниках структури злочинності. Дійсно, суспільство концентрує криміногенний потенціал. Але у той же час «саме громадянське суспільство — це найкращі ліки від усіх хвороб державного управління, зловживання владою, корупції, непрофесіоналізму...»¹.

Незважаючи на прогресивну ідею саме обмеження криміногенного потенціалу та утримання злочинності на терпимому і більш-менш безпечному для суспільства рівні, наразі в Україні, як, до речі, й у деяких пострадянських країнах, прослідковується намагання її ліквідації. Ідеться про постановку питання протидії різним видам злочинності, що відображені та нормативно закріплені у державних та регіональних комплексних планах запобігання злочинності. Так, аналіз й узагальнення державних, обласних та міських програм профілактики правопорушень (чинних і тих, строк дії яких уже сплинув) показали низку недоліків, про які вже зазначалось у циклі наукових праць². Однак одні із найважливіших вад цих документів стосуються намагання їх розробників ліквідувати злочинність шляхом «активізації», «сприяння», «забезпечення», «недопущення»,

¹ Колесніченко В. Захист прав людини – найголовніша національна ідея країни / В. Колесніченко // Голос України. – 2012. – 11 лют. – С. 5.

² Голіна В. В. Сучасна нормативно-правова база та практика державного програмування протидії злочинності в Україні / В. В. Голіна, М. Г. Колодяжний // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2011. – Вип. 21. – С. 46–59; Колодяжний М. Г. Реальний стан виконання регіональних програм запобігання злочинності в Україні / М. Г. Колодяжний // Юридична осінь 2009 року : матеріали доп. та наук. повідомл. міжнар. наук. конф. молод. вчених і здоб. (м. Харків, 13 листоп. 2009 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – С. 281–284; Голіна В. В. Проблеми реформування державного і регіонального планування запобігання злочинності в Україні / В. В. Голіна, М. Г. Колодяжний // Реформування судових і правоохоронних органів України: проблеми та перспективи : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 14 трав. 2010 р.) / редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Одиссей, 2010. – С. 412–414; Колодяжний М. Г. До проблеми удосконалення комплексних програм запобігання злочинності в Україні / М. Г. Колодяжний // Актуальні проблеми кримінального права та кримінології : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Донецьк, 24 квіт. 2009 р.) / Донец. юрид. ін-т ЛДУВС. – Донецьк : Норд Комп'ютер, 2009. – С. 196–198; Голіна В. В. Регіональні (міські) програми запобігання злочинності: досвід емпіричного дослідження / В. В. Голіна, С. Ю. Лукашевич, М. Г. Колодяжний та ін. // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2010. – Вип. 18. – С. 66–79 та ін.

«здійснення», «запровадження», «вжиття» тощо тих чи інших заходів, що, як показує 20-річна практика реалізації зазначених програм, мають загальний, декларативний, поверховий, формальний, а іноді й нереальний характер. До того ж заходи щодо запобігання злочинності розпорошені по численних програмних документах, присвячених протидії різним видам злочинності. З цього приводу була висловлена іронічна думка, що «...тепер залишається одне — прийняти закон про кримінальну відповідальність за невиконання державних програм. Але ж і він виконуватися не буде»¹.

Тому в такому вигляді і за такого підходу ефективність реалізації планових документів у царині запобігання злочинності є, м'яко кажучи, мінімальною. У цьому зв'язку пропонується сучасну кримінологічну державну політику реалізовувати шляхом як програмних, так і планових документів.

Діяльність щодо саме програмування може бути втілена у Державній програмі стратегій запобігання злочинності як окремому, стабільному, директивному, перспективному, довготривалому законодавчому документі. Це законодавчий акт, що прийматиметься парламентом України на 10–15 років та закріплюватиме кримінологічний аналіз основних тенденцій злочинності на державному і регіональному рівнях, визначатиме мету, вимоги та строки програми, міститиме концептуальні положення кримінологічної політики, перспективні завдання запобігання злочинності, передбачатиме ресурсне забезпечення виконання завдань програми та ін.

Практика державного кримінологічного планування та безпосереднє впровадження Державної програми стратегій запобігання злочинності буде базуватися на виконанні Державного плану заходів реалізації стратегій запобігання злочинності в Україні. Останній документ представлятиме собою окремий державний нормативний документ, що прийматиметься Кабінетом Міністрів України на 3–5 років, і буде спрямований на досягнення цілей згаданої Державної програми, організаційно-управлінську «матеріалізацію» її

¹ Хавронюк М. І. Реформа судової та правоохоронної систем: ключові проблеми / М. І. Хавронюк // Реформування судових і правоохоронних органів України: проблеми та перспективи : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 14 трав. 2010 р.) / редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Одиссей, 2010. – С. 183–187.

положень у конкретних напрямках і заходах з визначенням строків, суб'єктів діяльності, ресурсного забезпечення тощо.

Державна кримінологічна політика, окрім планування на державному рівні, може також втілюватись на регіональному рівні шляхом розробки і виконання місцевих планів заходів запобігання злочинності, що відповідатимуть меті та загальним завданням Державного плану заходів реалізації стратегій запобігання злочинності в Україні.

При цьому у згаданій Державній програмі стратегій запобігання злочинності міститиметься окремий розділ, що буде закріплювати стратегії, спрямовані на скорочення злочинності. Ці стратегії знайшли відображення у низці документів, присвячених питанням протидії злочинності: матеріали конгресів ООН із запобігання злочинності і кримінального правосуддя, рекомендації Ради Європи та ін. Тому ми беремо за основу цієї наукової статті вказані стратегії, адаптовані й модернізовані відповідно до сучасних кримінальних реалій України. Отже, це такі стратегії.

1. *Зменшення можливостей вчинення злочинів і правопорушень.* Фактичні масштаби цієї стратегії різні і необмежені. У технічно розвинутих країнах вони більші, у технічно слабких — менші. Конкретним змістом вона (стратегія) наповнюється у Державному і регіональних планах запобігання злочинності. Провідна ідея — це створення більш ефективних різних бар'єрів, перепон, ризиків для вчинення злочинів або використання їх вигод. Хитрощі і винаходи у запобіганні злочинним проявам законом не заборонені (пропагандистські кампанії, відвідування місць позбавлення волі тощо).

2. *Втручання в кризові ситуації.* Втручання в кризові ситуації можливо розуміти і використовувати по-різному. Але головна ідея цієї стратегії — втручання послугами у межах загальної системи соціального забезпечення. Особливо це стосується підлітків, молоді (медичне обслуговування у випадках інтоксикації внаслідок зловживання наркотиками або звичайного фізіологічного сп'яніння). Треба мати спеціальні служби (наприклад, такі служби були у складі МВС України. Деякі з них є й зараз). Узагалі ця стратегія може широко застосовуватись.

3. *Залучення громадськості до запобігання злочинності.* Участь громадськості у запобіганні злочинності — це не тільки добровіль-

не виконання громадянами свого неофіційного обов'язку по наведенню громадського порядку в країні, але й прояв довіри громадян до правоохоронних органів. Світова практика свідчить про різні форми і види участі громадськості у запобіжній діяльності: від інтелектуальної до фізичної участі, які можна класифікувати, нагадаємо, наступним чином:

а) громадські організації виконують саме профілактичні функції (комітети, ради, групи, асоціації, фонди тощо по запобіганню злочинності чи її окремим проявам). Головна функція цих асоціацій полягає у підтриманні зв'язку з правоохоронними органами, в організації кампаній щодо запобігання злочинності, а також формулюванні рекомендацій для офіційних осіб стосовно стратегій у цій сфері. В Україні такими організаціями є, наприклад: La Strada (запобігання сексуальній експлуатації і продажу жінок);

б) громадські організації, функцією яких є вирішення суперечок. Ці організації відомі під різними назвами — сільські ради або комісії щодо вирішення спорів, керівництво якими здійснюється старійшинами чи найбільш поважними людьми. Примирення ворогуючих сторін — шлях до запобігання окремим злочинам;

в) громадські організації, що виконують як інформаційну, так в основному активну фізичну функцію: розгляд певних справ, втручання у кризові ситуації, патрулювання. Остання форма участі громадськості є по суті різновидом місцевої міліції/поліції. Отже, їх головна функція полягає у наданні допомоги правоохоронним органам щодо налагоджування позитивних взаємовідносин між цими органами і населенням. Наприклад, Законом України «Про участь громадян в охороні громадського порядку та державного кордону» від 22 червня 2000 р. передбачено створення на засадах громадської самодіяльності зведених загонів громадських формувань, спеціалізованих загонів (груп) сприяння міліції та Державній прикордонній службі України, асоціацій громадських формувань тощо¹.

Узагалі у західних країнах значну роль у справі запобігання злочинності відіграють громада та церква, що покликані підвищувати солідарність суспільства в підтриманні громадського порядку

¹ Про участь громадян в охороні громадського порядку та державного контролю : Закон України від 22.06.2000 р. № 1835-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 40. – Ст. 338.

й непорушності загальнолюдських цінностей. Наприклад, у Лондоні заснований консультативний комітет по зв'язках поліції з місцевими громадами, завдяки діяльності якого набула поширення в місті, а потім і по всій Британії система сусідського патруля (СП) під назвою «Під доглядом сусідів». Ця система полягала в тому, що декілька сімей, які беруть у ній участь, домовляються вести спостереження за будинками сусідів і в разі небезпеки повідомляють про це поліцію. Результати такої діяльності поліції і громадськості в цілому оцінюються фахівцями дуже високо, оскільки там, де вона здійснювалася, констатовано зниження квартирних крадіжок зі зламом на 20–50 %. Але найціннішим результатом цих програм є повсюдне зменшення страху громадян перед злочинністю¹.

Особливо ця стратегія стосується українських реалій, коли за умов складної соціально-економічної ситуації в країні (25 % населення країни знаходиться за межами бідності²), стрімкого підвищення криміногенності в державі (протягом 2007–2011 рр. офіційний рівень злочинності в Україні збільшився майже на 44 %), обмежених можливостей правоохоронних органів у запобіганні злочинності ініціювання активізації процесу залучення громадськості до профілактики злочинів розглядається вчасним та обґрунтованим кроком³.

4. *Надання допомоги жертвам злочинів.* Ці заходи часто розглядаються як частина програми запобігання злочинності, хоча, очевидно, що вони виходять за його межі. На наш погляд, цю стратегію слід розглядати все ж з кримінологічних позицій, тобто не тільки з гуманітарних міркувань підтримки жертв злочинів, а й як розвиток і широке впровадження у життя віктимологічного напрямку запобігання злочинності, який має суттєві відмінності від особливостей попередніх стратегій. Відомо, що наявність злочинності

¹ Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. / В. В. Голіна. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2011. – С. 116–117.

² Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щоріч. Послання Президента України до Верхов. Ради України. – К., 2011. – С. 28–32.

³ Колодяжний М. Г. Щодо участі громадськості у запобіганні злочинності / М. Г. Колодяжний // Вісн. кримінол. асоц. України; Актуальні сучасні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 12 трав. 2012 р.). – Х. : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2012. – Т. 1. – С. 99–102.

як соціального явища припускає процес віктимізації певної частини населення. Злочинність, образно кажучи, мов би паразитує на віктимізації — набуття людьми (можливо, наявність у них) певних рис і поведінки, які випадково чи умисно використовуються злочинцями (наприклад, резонансні справи про довірливість пенсіонерів, інвалідів, людей похилого віку, дітей та ін.). Масова віктимізація населення підштовхує криміногенний потенціал суспільства до своєї злочинної реалізації. Віктимізація населення слугує для різних видів його проявів: люди злочинно діють проти людей, використовуючи їх поведінку чи іноді дивну необережність або довіру.

Інакше кажучи, у країні має бути розгорнута і постійно реалізовуватися віктимологічна стратегія запобігання злочинності. Віктимологічний напрям протидії злочинності полягає, з одного боку, у наданні громадянам спеціальної (продуманої, кваліфікованої інформації), що знижує рівень віктимності населення, а з другого — у реалізації соціальних програм щодо забезпечення додаткової захищеності громадян від злочинності. Заходи віктимологічного запобігання можна звести до двох груп: заходи, спрямовані на усунення ситуацій, що загрожують можливістю завдання шкоди людині (загальне віктимологічне запобігання, яке рівноцінно просвіті про безпеку і самозахист), та заходи, що дозволяють забезпечити особисту безпеку можливої жертви злочину, тобто індивідуальне віктимологічне запобігання.

Стратегія самозахисту людей — нагальна і життєво необхідна проблема сучасності, оскільки вона стосується не тільки окремої людини (легковажної, необачної, зайво довірливої людини), але й цілого класу населення (підприємців, бізнесменів, службовців, фермерів), використання технічних засобів, Internet. Злочинці використовують кожну шпарину в системі безпеки. Тому взагалі в країні має бути розгорнута широкомасштабна, постійно діюча (а не кампанійська) віктимологічна стратегія запобігання злочинності. Але просвітницькі та інші за змістом і знахідками віктимологічні програми не діятимуть, не досягнуть своїх цілей, якщо вони не протистоятимуть кримінальній ідеології. Отже, завдання зазначених програм — протидія кримінальній ідеології, забезпечення

«імунітету» суспільного організму до різних соціальних перекручень¹.

Усі зазначені і, можливо, інші стратегії, які вимагають життя і криміногенна обстановка, потребують постійної уваги суспільства і держави. Без відповідального і зацікавленого ставлення до їх втілення кримінологічної «індустріалізації» запобігання злочинності в країні не відбудеться.

Стаття посвячена аналізу новейших підходів по предупреждению преступности, учитывая отечественную криминологическую теорию и наилучшие практики западных стран мира.

The article is devoted the analysis of the newest approaches on prevention of crime, taking into account a domestic criminology theory and the best practices of occident of the world.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 8 від 14 червня 2012 р.).

¹ Детально про це див.: Як не стати жертвами злочинних проявів насильницького і корисливого характеру : пам'ятка для громадян / В. В. Голіна та ін. – К. : Ін Юре, 2004. – 48 с.; Голіна В. В. Соціальні та психологічні чинники кримінологічної віктимізації в Україні / В. В. Голіна // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2007. – № 3. – С. 185–194; Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / за заг. ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова. – Х. : Кроссроуд, 2008. – С. 302–307 та ін.

О. Ю. Шостко, доктор юридичних наук, завідувач сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків;
Ю. П. Дзюба, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОНЯТТЯ ЗЛОЧИННОЇ СПІЛЬНОТИ ЯК ФОРМИ СПІВУЧАСТІ

У статті досліджуються шляхи адаптації українського кримінального законодавства до міжнародно-правових стандартів, а також деякі питання інтенсифікації співробітництва України з ЄС у сфері протидії злочинності.

Ключові слова: організована злочинність, протидія організованій злочинності, співучасть.

1. Протидія організованій злочинності є одним із головних напрямів міжнародної політики ЄС у сфері боротьби зі злочинністю. Для забезпечення однакових підходів і спільних принципів контролю над організованою злочинністю міжнародне співтовариство, уособленням якого виступають різні міжнародні загальні та регіональні організації, спеціально розробляє і пропонує всім державам правові акти — конвенції, рекомендації та інші нормативні документи. Це дозволяє узгодити як стратегічні, так і тактичні заходи із запобігання та протидії найбільш суспільно небезпечним проявам злочинності у світі. Важливим у цьому питанні є спільне розуміння сутності організованої злочинної діяльності.

Організовану злочинність часто порівнюють із постійно діючим кримінальним (нелегальним) підприємством, яке веде злочинну діяльність (виробництво, розподіл, обмін, споживання як нелегальних, так і легальних товарів і послуг). Така діяльність вимагає високої згуртованості, стійкості та впорядкованості дій злочинців, внутрішньої дисципліни, зумовлює розподіл функцій і завдань між ними та їх професіоналізацію і спеціалізацію й визначається загальною метою — одержанням фінансової або іншої матеріальної вигоди, що часто-густо потребує легалізації одержаних доходів. Крім того, злочинні спільноти можуть швидко підлаштовуватися під потреби кримінального ринку і змінювати профіль діяльності. Вони захищають свою діяльність через застосування фізичного насильства або нейтралізуючи окремих осіб за допомогою корупції.

Однак слід звернути увагу і на той факт, що зараз специфічною ознакою організованої злочинності є те, що все частіше об'єднання злочинців взаємодіють у рамках вільних мережних структур, а не ієрархічних злочинних угруповань. Організація саме злочинної діяльності відбувається за допомогою мережі злочинців, яка відзначається непостійним членством і високою адаптацією до політичних, економічних, соціальних змін у суспільстві, відсутністю централізованої системи контролю, що має переваги перед традиційними організаційними структурами завдяки гнучкості, адаптивності, швидкості реагування. Отже, можна говорити про нову рису сучасної організованої злочинності — мережну організацію злочинної діяльності стійких злочинних об'єднань¹.

Ця нова особливість організованої злочинності знайшла відображення, зокрема, у Загребській декларації про міжнародне співробітництво в боротьбі з тероризмом, корупцією і транскордонною організованою злочинністю, у якій наголошується на тому, що організована злочинна група не потребує визначення функцій своїх членів, ієрархії, безперервності членства в ній або розвинутої струк-

¹ Шостко О. Ю. Мережна організація – сучасна риса організованої злочинності / О. Ю. Шостко // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2011. – Вип. 22. – С. 34–42.

тури¹. Таким чином, до уваги береться більш широке кримінологічне розуміння названого феномену.

Важливим елементом стратегії протидії організованій злочинності є законодавче вирішення і закріплення основних положень, згідно з якими особи, діяння яких містять ознаки організованої злочинної діяльності, притягаються до кримінальної відповідальності. Від того, наскільки адекватно, зрозуміло й точно відображено відповідні норми у кримінальному законодавстві, залежить їх правильне застосування, що безпосередньо впливає на ефективність діяльності органів кримінальної юстиції.

Організована злочинність передбачає протиправну діяльність різних видів злочинних угруповань (груп, організацій, банд, асоціацій, синдикатів). Проте кількість учасників і ступінь їх організованості можуть бути різними, що і зумовлює можливість класифікації окремих видів організованих злочинних формувань.

2. Кримінальній відповідальності за організовані форми злочинної діяльності в нашій державі історично завжди приділялася надзвичайно велика увага.

Першу згадку про співучасть як форму групового вчинення злочину містить уже Руська Правда. Про злочинну спільноту як певний різновид злочинної діяльності (співучасть особливого роду) йдеться в ст. 18 Соборного уложенія 1649 р. Надалі у вітчизняному законодавстві єдиним злочинним утворенням, що має загальнокримінальну спрямованість, визнавалася згряя, бо всі останні так чи інакше відносилися до політичних організацій.

У законодавстві тих часів було відсутнє розгорнуте визначення злочинних об'єднань. Водночас традиційно вказувалися лише окремі ознаки останніх (наприклад, мета створення злочинних угруповань). Вчинення злочину у складі таких об'єднань тягло за собою більш сувору кримінальну відповідальність. Остання диференціювалася залежно від ролі, яку виконували учасники такого угруповань.

¹ Загребская декларация о международном сотрудничестве в борьбе с терроризмом, коррупцией и транснациональной организованной преступностью [Електронний ресурс] : ООН. Генер. Ассамблея. 59-я сес. п. 96, 97 и 148 повестки дня (Загреб, Хорватия, 7–9 марта 2005 г.). – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/documen/declarat/zagreb.pdf>. – Заголовок з екрана.

вання (організатор, виконавець, підбурювач чи пособник). Для учасника злочинного угруповання передбачалася можливість пом'якшення покарання або звільнення від покарання у разі своєчасного повідомлення про злочинну діяльність групи осіб та відвернення настання суспільно небезпечних наслідків.

Можна констатувати, що вказівка на спеціальну мету вчинення злочинів у співучасті стала найбільш поширеною ознакою, що була притаманна легальному визначенню злочинної спільноти в дореволюційному кримінальному законодавстві тих часів. Водночас щодо зграї — у законі було наведено *вичерпний перелік діянь* (видових дій), що, у свою чергу, призводило до зайвої казуїстичності ст. 926 Укладення про покарання кримінальні та виправні 1845 р.

3. Законодавче визначення організації злочинної спільноти міститься в універсальних міжнародно-правових актах.

Основною з них є Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р. Ця конвенція ратифікована Верховною Радою України, а отже, згідно зі ст. 9 Конституції нашої держави є частиною вітчизняного законодавства. Водночас відповідні приписи мають бути імплементовані в кримінальне законодавство України. Це питання доволі складне і потребує ретельного опрацювання нормативного матеріалу, що міститься у конвенції, з наступними пропозиціями до змін та уточнень до КК нашої держави¹.

Відповідно до вказаної Конвенції ООН *організована злочинна група* визначається як структурно оформлена група в складі трьох або більше осіб, що існує протягом визначеного (конкретного) періоду часу і діє узгоджено з метою вчинення одного чи декількох серйозних злочинів або злочинів, визнаних такими відповідно до цієї Конвенції, для того, щоб одержати, прямо або опосередковано, фінансову чи іншу матеріальну вигоду².

¹ Детальніше про шляхи імплементації див.: Дзюба Ю. П. Питання міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю у низці факторів соціальної обумовленості кримінально-правової заборони / Ю. П. Дзюба // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Х. : Кроссроуд, 2009. – Вип. 17. – С. 156–157.

² Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності [Електронний ресурс] : прийнята резолюцією 55/25 Ген. Асамблеї від 15 листоп. 2000 р. : ред. від 04.02.2004 р. // Верховна Рада України : офіц. веб-сайт. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_789&p=1228117189160723. – Заголовок з екрана.

Структурно оформлена група означає групу, яка не була випадково утворена для *негайного* скоєння злочину і в якій *не обов'язково* формально визначені ролі її членів, обговорено безперервний характер членства або створена розвинута система.

Слід звернути увагу і на таке. У п. 3 ст. 5 Конвенції міститься суттєве зауваження про те, щоб держави-учасниці відносили до числа серйозних злочинів усі ті, що вчинені за участю організованих злочинних груп (в українському законодавстві поняттю «серйозний злочин» відповідають дефініції «тяжкий» та «особливо тяжкий»).

Існує також суперечність між положеннями Конвенції ООН та вітчизняним кримінальним законодавством у питанні строків покарання, що встановлюються за злочини, вчинені організованими злочинними групами. Згідно зі ст. 12 КК України мінімальний строк позбавлення волі за тяжкий злочин становить 5 років, а серйозний злочин (відповідно до термінології Конвенції) карається позбавленням волі на строк не менше 4 років. Отже, слід узгодити вказані положення вітчизняного кримінального законодавства та привести їх у відповідність з ратифікованими Україною міжнародними нормами.

4. Законодавче визначення організації злочинної спільноти міститься також і в регіональних міжнародно-правових актах.

На регіональному міжнародно-правовому рівні аналізуються окремі нормативні акти Ради Європи (Конвенція про відмивання, виявлення, вилучення і конфіскацію доходів від злочинної діяльності 1990 р., Конвенція про кримінальну відповідальність за корупцію 1999 р. тощо), які в основних рисах відтворюють положення відповідних актів ООН.

Досліджуваному питанню приділяється суттєва увага і в Модельному кримінальному кодексі держав — учасників СНД 1996 р. Так, ст. 185 цього Кодексу називається «Створення організованої групи або злочинної спільноти або участь в злочинній спільноті» і передбачає кримінальну відповідальність:

1) у частині першій — за керівництво діяльністю, спрямованою на створення організованої злочинної групи, а так само — керівництво організованою злочинною групою (особливо тяжкий злочин);

2) у частині другій — за керівництво діяльністю, спрямованою на створення злочинної спільноти, а так само — керівництво злочинною спільнотою (особливо тяжкий злочин);

3) у частині третій — за участь у злочинній спільноті (тяжкий злочин).

Варто відзначити вдале, як на наш погляд, визначення у Модельному кодексі підстави звільнення від кримінальної відповідальності за участь у злочинній спільноті.

5. Склади злочинів, що передбачають відповідальність за організацію злочинної спільноти (злочинної організації), містяться практично у всіх кримінальних кодексах країн СНД і Балтії.

Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та держав Східної Європи показує, що в законодавчому визначенні складу злочину, який передбачає відповідальність за організацію злочинної спільноти, є багато однакового. У більшості випадків співпадає обсяг криміналізації і, що не менш важливо, місце цього злочину в системі Особливої частини кримінальних кодексів указаних держав (у кримінальних кодексах майже всіх країн Східної Європи норма про кримінальну відповідальність за цей злочин передбачена у розділах (главах) про злочини проти громадської безпеки). Законодавцями більшості східноєвропейських країн використовується єдиний підхід у визначенні сутнісних ознак відповідних складів злочину.

Водночас кримінальне законодавство України чомусь ігнорує загальновизнане у більшості європейських держав поняття злочинної спільноти. Визначення злочинної організації, що міститься у ч. 4 ст. 28 КК України (так само, як і в статтях 255 та 256 КК), видається дещо застарілим, таким, що використовує термінологію ще радянських часів, яка вже давно відстала від життя та є незрозумілою принаймні в юридичних колах Європи та Сполучених Штатів.

У цьому сенсі слід наголосити на тому, що навіть на теренах колишнього СРСР лише чотири держави відстають від приведення свого законодавства у відповідність із загальновизнаною, зрозумілою та прийнятою майже в усьому цивілізованому світі термінологією у питанні визначення найбільш суспільно небезпечних організованих форм співучасті. Лише кримінальні кодекси Республіки

Молдова, Республіки Узбекистан, Республіки Вірменії та Республіки Білорусь термінологічно віддають перевагу одному з понять — «злочинній спільноті» або ж «злочинній організації», виділяючи в диспозиціях відповідних статей лише одне з названих визначень.

Законодавство інших держав, навпаки, — ототожнює ці поняття (зокрема, кримінальні кодекси Російської Федерації, Киргизької Республіки, Республіки Таджикистан, Республіки Казахстан, Азербайджанської Республіки). Істотною специфікою вирізняється визначення злочинної організації у ч. 1 ст. 47 КК Республіки Молдова. У цій нормі законодавець деталізує поняття згуртованості і акцентує увагу на меті створення спільноти, що відповідає положенням міжнародних актів: «Злочинною організацією (злочинною спільнотою) визнається об'єднання злочинних груп у стійке співтовариство, діяльність якого заснована на поділі між членами організації і її структурами функцій управління, забезпечення і використання злочинних намірів з метою впливу на економічну й іншу діяльність фізичних і юридичних осіб або контролю за такою діяльністю в інших формах для отримання вигод і реалізації економічних, фінансових або політичних інтересів».

Для кримінальних кодексів більшості країн СНД і Балтії є характерним встановлення кримінальної відповідальності як за сам факт створення і керівництва злочинною спільнотою, так і за участь у ній. Традиційно об'єктом цього злочину визнається громадська безпека. Решта елементів і ознак відповідних складів злочину зазвичай формулюється так само, як і в національному кримінальному законодавстві України.

Слід сказати про те, що по-різному вирішується питання щодо кількісної ознаки учасників злочинних спільнот. Зокрема, кримінальне законодавство країн Балтії визначає достатньою для встановлення ознак злочинної спільноти чисельність членів злочинного угруповання в «три і більше осіб». Є й такі країни, що встановлюють мінімальне число учасників злочинної спільноти у «дві і більше осіб» (Киргизька Республіка, Республіка Азербайджан).

6. Вельми цікавим і корисним з точки зору вдосконалення сучасного кримінального законодавства України видається досвід законодавчого визначення складу організації злочинної спільноти у кримінальних кодексах розвинутих демократичних країн.

У законодавстві тих держав, що досягли значних здобутків у протидії організованій злочинності (перш за все йдеться про США, Велику Британію та Італію), можна виокремити дві моделі визначення поняття злочинної спільноти — ту, що міститься у законодавстві англо-американської (1) і європейської (2) систем права.

У країнах Європейського Союзу останнім часом можна спостерігати спроби уніфікації законодавства про злочинні спільноти. Найбільш корисним видається досвід тих держав, у яких організована злочинність справді перетворилася в загальнодержавну проблему. У законодавстві таких країн передбачаються достатньо жорсткі заходи не лише кримінально-правового, а й процесуального та організаційного характеру.

У цьому сенсі досвід Італії видається таким, що потребує особливої уваги. Італія першою серед європейських країн спробувала криміналізувати відповідальність за створення злочинної спільноти та участь у ній. Спочатку в 1965 р. набула чинності норма ст. 416 Кримінального кодексу Італії, а потім, у 1982 р., з'явилася ст. 416 bis, у якій дається визначення злочинної організації мафіозного типу¹. Італійське кримінальне законодавство розглядає злочинну спільноту як таку, що потребує встановлення сукупності п'яти ознак: зібрання і передача інформації; нейтралізація дій правоохоронних інститутів; використання основних соціально-економічних служб; існування внутрішньої структури; певна зовнішня «законність» дій. У кримінальному законодавстві країн далекого зарубіжжя зазвичай передбачені різні заохочувальні норми для членів організованих груп і злочинних спільнот, які вийшли з їх складу та надали допомогу державі у розкритті їх злочинної діяльності.

Вивчення закордонного досвіду (особливо США і Італії) доводить можливість ефективної боротьби з найбільш суспільно небезпечними проявами співучасті та відкриває шляхи протидії цим у край негативною явищам у нашій державі. Для підвищення ефективності діяльності органів кримінальної юстиції в Україні вельми важливим є наближення вітчизняного законодавства до норм ЄС.

¹ Більш детально про визначення злочинних спільнот у кримінальному законодавстві Італійської Республіки див.: Шостко О. Ю. Протидія організованій злочинності в європейських країнах : монографія / О. Ю. Шостко. – Х. : Право, 2009. – С. 123–124.

Україні насамперед необхідно практично почати реалізовувати взяті зобов'язання, які містяться у ратифікованих нашою державою міжнародно-правових документах, у тому числі в Угоді про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Співтовариством та їх державами-членами, Плані дій Україна — ЄС у галузі юстиції, свободи та безпеки, Угоді між Україною та Європолом про стратегічне співробітництво, і які стосуються стратегічних напрямів у боротьбі з найбільш небезпечними видами злочинності.

В статье исследуются вопросы адаптации украинского уголовного законодательства к международно-правовым стандартам, а также возможные пути интенсификации сотрудничества Украины с ЕС в области противодействия организованной преступности.

The memoir examined the issues of adaptation of Ukrainian criminal legislation to international legal standards and the ways of intensification of cooperation between Ukraine and the EU in the sphere of organized crime counteraction.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 10 від 12 вересня 2012 р.).

Б. М. Головкін, доктор юридичних наук, завідувач сектору дослідження проблем злочинності та її причин Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташица НАПрН України, м. Харків

КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЗЛОЧИННОСТІ У ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНІЙ СФЕРІ

Досліджено рівень, структуру й динаміку злочинності у паливно-енергетичній сфері. Установлені тенденції розвитку та видова специфіка цієї злочинності.

Ключові слова: паливно-енергетичний комплекс, викрадення майна та енергоносіїв, легалізація доходів, здобутих злочинним шляхом.

Кримінологічний аналіз злочинності у паливно-енергетичній сфері пропонується здійснити шляхом дослідження її рівня, структури й динаміки. У такий спосіб будуть з'ясовані сучасний стан, основні тенденції поширення цієї злочинності, визначена видова специфіка та створена кримінологічна характеристика. Злочинність у паливно-енергетичній сфері як цілісне антисоціальне явище, самостійний об'єкт пізнання в Україні досліджується вперше. До цього вивчалися лише деякі різновиди найбільш поширених злочинів, що вчиняються у паливно-енергетичній сфері та її окремих галузях. Серед науковців, які у своїх працях не оминали увагою різні аспекти протидії зазначеній категорії злочинів, слід назвати А. М. Бойка, Б. В. Волженкіна, Г. Ю. Дарнопиха, В. А. Журавля, Ю. О. Левченка, О. Г. Кальмана, В. В. Коваленка, О. М. Котвенка, В. М. Поповича та ін.

Аналіз *рівня й динаміки* злочинів економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері за 9-річний період (2001–2009 рр.) пропонуємо здійснити на базі даних статистики МВС України, що відображені в таблиці.

Порівняння значень показників кількості зареєстрованих злочинів у паливно-енергетичній сфері України за 9 років (2001–2009 рр.) свідчить про існування стійкої тенденції до їх зниження у 3,1 разу

Кількість зареєстрованих злочинів економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері України (2001–2009 рр.)¹

Показники	Роки									
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010 2011
Зареєстровано злочинів	5197	5767	3927	4402	4126	3331	2942	1887	1635	Даних немає
Приріст/зниження до 2001 р. (у %)	–	+10,9	-24,4	-15,3	-20,6	-35,9	-49,0	-43,4	-68,5	–
Приріст/зниження до попереднього року (у %)	–	+10,9	-31,9	+12,1	-6,3	-19,3	-11,7	-35,8	-13,3	–
Частка від злочинів у сфері економіки (у %)	7,4	10,3	9,1	10	9,1	7,8	6,9	4,9	5,5	–
Коефіцієнт злочин. інтенсивності на 10 тис. населення	1,1	1,2	0,8	0,9	0,9	0,7	0,6	0,4	0,3	–
Виявлено осіб	Даних немає	4660	3250	2987	2744	Даних немає	Даних немає	Даних немає	Даних немає	Даних немає

¹ Починаючи з 2010 р. у статистичній звітності МВС України вкотре змінено групувальні ознаки і рубрикацію підрозділів і розділів. З цього часу більше не виокремлюється підрозділ «Злочини економічної спрямованості», у структурі яких традиційно обліковувалися злочини, вчинені на об'єктах паливно-енергетичного комплексу. Узамін запроваджено новий підрозділ звітності, у якому об'єднуються злочини проти власності, у сфері господарської та службової діяльності, хоча, як відомо, далеко не всі зазначені посягання мають економічну спрямованість.

в абсолютних показниках, або на 68,5 % у відносних величинах. Водночас зменшилася частка цих злочинів у структурі злочинів економічної спрямованості і майже в 4 рази знизився коефіцієнт злочинної інтенсивності у розрахунку на 10 тис. населення. Офіційна статистика починаючи з 2005 р. до 2009 р. включно фіксує низхідну динаміку до скорочення обсягів реєстрації злочинів економічної спрямованості у зазначеній сфері. А в наступні 2010–2011 рр. досліджувані показники «розчиняються» у загальній масі облікованих злочинів проти власності, у сфері господарської та службової діяльності, що унеможлиблює їх самостійний аналіз. Певні висновки про кількість зареєстрованих злочинів економічної спрямованості у паливно-енергетичному комплексі за 2010–2011 рр. усе-таки можна зробити на базі даних звітності МВС України «Про виявлені злочини, вчинені на підприємствах, установах, організаціях за видами економічної діяльності та факти виготовлення підроблених грошей» (форма № 5). Однак і тут існують складнощі, пов'язані з уже традиційним змінюванням групувальних ознак і віднесенням облікових даних до різних підрозділів статистичної звітності. Так, у 2009 р. у структурі розділу «Відомості про злочини, вчинені на підприємствах, в установах і організаціях, за видами економічної діяльності» (форма № 5) окремо вирізнялися відомості про злочини економічної спрямованості, виявлені на підприємствах, в установах, організаціях енергетики, паливної промисловості, вугільної та торф'яної, нафтопереробної і газової промисловості, а також осіб, які їх вчинили. З 2010 р. і дотепер зазначена категорія злочинів розподіляється за загальноекономічними рубриками: «добувна промисловість», «переробна промисловість», «виробництво й розподілення електроенергії, газу, пари та гарячої води», у яких облік ведеться за змішаними критеріями (н-д, добування паливно-енергетичних корисних копалин окрім вугілля, нафти й газу одночасно включає добування лігніту і торфу, уранової і торієвої руд) і т. д. Зважаючи на вказану специфіку статистичного обліку, досить складно зробити однозначні висновки про точну кількість зареєстрованих злочинів, що нас цікавлять. Тим не менш загальне уявлення формується, виходячи із таких даних. У 2010 р. було зареєстровано 1338 злочинів і виявлено 454 особи в галузі до-

бування паливно-енергетичних корисних копалин; 134 і 47 відповідно — у галузі виробництва коксу, продуктів нафтоперероблення й ядерних матеріалів; 1124 і 236 — у галузі виробництва та розподілення електроенергії, газу, пари та гарячої води. У 2011 р. указані показники у зазначеній послідовності виглядали так: 1248 і 471; 107 і 39; 2148 і 480 відповідно¹. Наведена інформація свідчить на користь збереження загальної тенденції до стабільного зниження кількості зареєстрованих злочинів за майже всіма виробничими галузями паливно-енергетичного комплексу. Гадаємо, є підстави порушити очевидне питання: так куди ж «зникає» злочинність економічної спрямованості у найбільш прибутковій сфері національної економіки?

Пояснення виявленої тенденції криється як в «особливостях» ринкового реформування паливно-енергетичного комплексу, так і в різних підходах органів кримінальної юстиції, передусім ОВС, до протидії злочинності у цій галузі економіки та відображення її результатів у статистичній звітності. Відповідно до сказаного пошук відповіді на непросте питання слід шукати у двох площинах: 1) у площині завуальованих криміногенних явищ і процесів, що насправді детермінують злочинність у паливно-енергетичному комплексі, і 2) у площині реагування органів кримінальної юстиції на ці злочинні прояви.

Тенденція до стабільного зниження кількості зареєстрованих злочинів економічної спрямованості у паливно-енергетичному комплексі пов'язана з декількома чинниками. По-перше, сучасний історичний етап розвитку економіки і паливно-енергетичного комплексу вже не містить можливостей для масового вчинення корисливих злочинів, як це було за часів роздержавлення власності, безконтрольного розподілу бюджетних коштів, неврегульованого порядку взаєморозрахунків тощо. По-друге, фінансово-промислові групи, що є власниками і співвласниками активів підприємств ПЕК, нині більше орієнтовані на ведення бізнесу некримінальними методами, а тому

¹ Довідка Департаменту інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України «Про виявлені злочини, вчинені на підприємствах, установах, організаціях за видами економічної діяльності та факти виготовлення підроблених грошей» (ст. 199 КК України) від 1 березня 2012 р. – № 16/К–1134.

зосередилися на перерозподілі сфер впливу, фінансових поглинаннях, скуповуванні акцій національних акціонерних компаній, укладанні міжнародних контрактів, боротьбі за державні замовлення. По-третє, ринок енергоресурсів чітко структурований і фактично монополізований, джерела прибутків визначені, а їх обсяг фіксований, при цьому корпоративні структури самостійно регулюють бізнес і забезпечують охорону власних активів від протиправних посягань. По-четверте, фактична підконтрольність ринку енергоресурсів фінансово-промисловими групами потягла за собою переформатування відповідного ринку охоронних послуг, на якому приватні охоронні структури помітно потіснили державну службу охорони МВС України.

Окрім викладеного слід брати до уваги й інші обставини, що вплинули на зниження кількості зареєстрованих злочинів за досліджуваний період. Зокрема, перешкождали здійсненню повного обліку злочинів економічної спрямованості, вчинених у паливно-енергетичній сфері, складнощі, пов'язані із неодноразовими змінами у статистичній звітності МВС щодо порядку оцінки їх та обліку як економічно спрямованих. Так, наприклад, початково розділ «Відомості про злочини економічної спрямованості» включав злочини проти власності; у сфері господарської діяльності; проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина; у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку; у сфері службової діяльності. У 2004 р. з цього переліку цілком логічно були виключені злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина. З 2005 р. перестали окремо обліковуватися викрадення електричних мереж, кабельних ліній зв'язку та їх обладнання (питома вага яких становила близько 39 %)¹. Не зайве нагадати, що виявленням і реєстрацією злочинів економічної спрямованості загальнокримінального характеру займаються підрозділи кримінального розшуку, а злочинів, безпосередньо пов'язаних з економічною діяльністю, — Державна служба боротьби з економічною злочинністю МВС Укра-

¹ Див.: Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Кн. 2 : Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів / А. П. Закалюк. – К. : Ін Юре, 2007. – С. 143.

їни, у структурі якої працював спеціалізований підрозділ «Відділ боротьби зі злочинами у паливно-енергетичному комплексі та сфері надровикористання». У роботі зазначених підрозділів мав місце певний дисбаланс у бік посиленого реагування на факти вчинення злочинів загальнокримінального характеру у паливно-енергетичній сфері, передусім злочинів проти власності. Давалася взнаки відносна простота розслідування цієї категорії злочинів, напрацьована роками методика їх документування, викриття й обліку та, що немаловажно, невтручання власників (співвласників) підприємств галузі у кримінальне переслідування розкрадачів майна. І навпаки, розслідування злочинів, безпосередньо пов'язаних з економічною діяльністю у сфері ПЕК, наштовхувалося на низку проблем, зумовлених недостатнім методичним забезпеченням і відсутністю достатньої кількості висококваліфікованих фахівців, здатних робити це якісно. Відомий фахівець у галузі аналізу злочинності О. Г. Кулик пов'язує тенденції до зниження числа зареєстрованих злочинів у сферах економіки та службової діяльності з доволі скромними можливостями Державної служби боротьби з економічними злочинами щодо їх виявлення¹. Слід ураховувати також і той тиск, який постійно чиниться з боку потенційних і реальних фігурантів кримінальних справ, серед яких вирізнялися керівники підприємств, фінансово-бухгалтерські працівники, власники фіктивних фірм-посередників, окремі корумповані чиновники. Так чи інакше, але більшість із них мають спільні корпоративні інтереси із впливовими засновниками і співзасновниками підприємств галузі. У силу різних причин кримінальне переслідування таких осіб припиняється на етапі досудового слідства. Звідси випливає, що рапортувати про успіхи боротьби зі злочинністю у паливно-енергетичній сфері, головним чином, доводиться показниками розслідування загальнокримінальних злочинів економічної спрямованості. Доказом цього твердження є зниження кількості зареєстрованих злочинів у 2005–2007 рр., пов'язане із набуттям чинності Законом України «Про внесення змін до кодексу про адміністративні правопорушення» від 2 червня 2005 р., згідно з яким до адміністративних деліктів

¹ Кулик О. Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання : монографія / О. Г. Кулик. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – С. 113–114.

було віднесено викрадання (крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрати), вартість майна яких не перевищує трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. По мірі щорічного зростання межі кримінальної відповідальності за викрадання спостерігалось послідовне зниження числа зареєстрованих злочинів економічної спрямованості у паливно-енергетичній сфері. Окрім зазначеного, на коливання динаміки зареєстрованих злочинів завжди впливали кампанії по посиленню обліково-реєстраційної дисципліни, що ініціювалися новопризначеними міністрами і центральним апаратом МВС України. Сюди ж відносяться перманентні кадрові ротації, які потягли за собою вимивання професійного ядра служби кримінального розшуку, органів дізнання і досудового слідства. Останнім часом ця проблема лише загострюється.

Аналіз структури злочинності у паливно-енергетичній сфері пропонуємо здійснити за галузями виробництва та основними групами злочинів. Галузевий розподіл зареєстрованих злочинів у паливно-енергетичній сфері має наступний вигляд: галузь електроенергетики — 58 %, вугільна галузь — 22 %, нафтогазова галузь — 20 %. Вирішальний вплив на подібне структурне співвідношення продовжують здійснювати загальнокримінальні злочини економічної спрямованості (передусім проти власності), масив яких значно перевищує кількість зареєстрованих злочинів, безпосередньо пов'язаних з економічною діяльністю. Переконавшись у сказаному можна на прикладі статистичних даних МВС України, згідно з якими частка злочинів проти власності становить 66 %, злочинів, пов'язаних із службовою діяльністю, — 29 %, злочинів, пов'язаних із господарською діяльністю, — 5 %¹. Ураховуючи різні об'єкти безпосереднього кримінального впливу в паливно-енергетичній сфері, різноспрямованість злочинних посягань щодо ланок економічного процесу з виробництва енергоносіїв, неоднакові способи незаконного збагачення й неоднорідність контингенту злочинців, статистичний масив досліджуваних злочинів доцільно поділити на три основні групи.

¹ Див.: Довідка Департаменту інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України «Про виявлені злочини, вчинені на підприємствах, установах, організаціях за видами економічної діяльності та факти виготовлення підроблених грошей» (ст. 199 КК України) від 1 березня 2012 р. – № 16/1К–1134.

Перша група — це викрадення майна та обладнання підприємств ПЕКУ. Їх частка становить 60–65 % від загальної кількості одиниць вибіркового масиву. Серед таких злочинів доцільно вирізняти дві приблизно однакові за обсягом підгрупи: а) *викрадення вуглеводневої сировини та продукції її переробки*; б) *викрадення шляхом демонтажу та іншим способом виробничого обладнання підприємств паливно-енергетичного комплексу*.

Викрадення вуглеводневої сировини й продукції її переробки включає такі різновиди злочинів: пошкодження об'єктів електроенергетики шляхом несанкціонованих підключень (врізань) до магістральних нафто-, газо- та нафтопродуктопроводів з метою крадіжки нафти і газоконденсату; крадіжки вугілля із складів і на залізничному транспорті; крадіжки паливно-мастильних матеріалів; привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем; заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою; викрадення електричної або теплової енергії шляхом її самовільного використання.

Викрадення шляхом демонтажу та іншим способом виробничого обладнання підприємств паливно-енергетичного комплексу здійснюється з метою його подальшої реалізації як брухту чорних і кольорових металів. Зокрема, на підприємствах вугільної промисловості предметами крадіжок ставали шахтне обладнання, деталі механізованих вузлів і спеціальної техніки, як виведених із експлуатації, так і працюючих. При цьому більшість таких крадіжок здійснювалась із виробничих цехів, приміщень схову, стволів шахт та з іншої охоронюваної території. Аналогічні крадіжки майна й обладнання здійснюються у нафтогазовій галузі. Тут значного поширення набули розукомплектування на металобрухт із наступним викраденням металевих конструкцій силових агрегатів, устаткування і обладнання, що здійснюються із складських приміщень, бурильних установок, перекачувальних станцій, магістральних трубопроводів, об'єктів автоматики і технологічного захисту. У сфері електроенергетики до 2008 р. найбільш поширеними були факти викрадення шляхом демонтажу та іншим способом електричних мереж, кабельних ліній

та їх обладнання¹. Розгалужена на тисячі квадратних кілометрів мережа енергопостачання зазнає щорічних кількомільйонних збитків від викрадення шляхом демонтажу, пошкодження, вирізання електричних проводів, кабелів зв'язку, обладнання трансформаторних й розподільчих станцій і підстанцій, конструкцій високовольтних опор ліній електропередач. Зазначені посягання вчиняються як стихійно, пересічними збирачами брухту кольорових і чорних металів, так і мають характер організованого злочинного промислу.

Другу за поширеністю групу злочинів становлять посягання, пов'язані із фінансово-господарською діяльністю у паливно-енергетичній сфері. Частка останніх коливається в межах 25–30 %. Зазначена група злочинів включає такі підгрупи: а) *посягання, що порушують порядок здійснення підприємницької діяльності на ринку енергоносіїв*; б) *заволодіння активами підприємств ПЕК у ході здійснення господарської діяльності*; в) *посягання, що порушують порядок проведення розрахунків за енергоносіями*.

Серед посягань першої підгрупи помітно вирізняються такі злочини, як: незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення; порушення порядку заняття підприємницькою діяльністю; ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів).

Незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення передбачає видобування нафти, газу, газоконденсату, кам'яного вугілля без спеціального дозволу (ліцензії) та відповідної технічної документації, а також видобуток за фіктивними документами. Дана злочинна діяльність є складовою механізму кримінального збагачення у сфері незаконного обігу енергоносіїв.

Незаконний видобуток нафти, природного газу і газоконденсату технологічно можливо здійснювати лише на промисловій основі, тоді як незаконний видобуток кам'яного вугілля цілком реально проводити стихійно, шляхом самовільної розробки надр, будівництва та експлуатації інженерно-технічних споруд. Незаконний видобуток нафтогазової сировини зосереджений на території східних і західних областей. Його організація здійснюється під прикриттям

¹ На момент проведення емпіричного дослідження (2009 р.) злочини, передбачені ст. 188 КК, увійшли до вибіркового масиву, а тому аналізуються по тексту.

геологорозвідувального буріння свердловин, а також на вже розвіда-них родовищах, штучно визнаних неперспективними для промис-лової розробки. У злочинних схемах безліцензійного видобутку нафтогазової сировини задіяні деякі державні нафтогазовидобувні підприємства, дочірні компанії і філії національних акціонерних компаній «Нафтогаз» та «Надра України», окремі територіальні управління магістральних нафтопродуктопроводів та їх мереж, наф-топереробні підприємства, комерційні структури-посередники, банківські установи, службові особи органів влади і місцевого само-врядування. Висока корумпованість і кримінальна корпоративність зазначених суб'єктів організованої злочинної діяльності робить цю ланку механізму незаконного збагачення фактично недоступною для органів кримінального провадження.

Набагато простіший у технологічному плані та з точки зору ресурсовитратності незаконний вугледобувний злочинний проми-сел, що широкомасштабно розгорнувся на території Донецької і Луганської областей. Тут працюють сотні нелегальних копалень, багато одиниць важкої техніки, використовується гірничошахтне обладнання. Тисячі колишніх шахтарів через безробіття і мізерну зарплатню на легальних шахтах змушені щодня ризикувати життям і видавати на гора мільйони тон кам'яного вугілля, що згодом реалізується за злочинними схемами споживачам. Незаконна діяльність підпільних копалень досить рідко стає предметом реагування орга-нів кримінального провадження, не в останню чергу через отриман-ня частки злочинних доходів їх корумпованими керівниками.

Порушення порядку заняття підприємницькою діяльністю по-лягають у: реалізації нафти власного видобутку та нафтопродуктів Держрезерву поза аукціонами та біржами; реалізації виробниками електроенергії поза ДП «Енергоринок»; порушенні порядку поста-чання енергоносіїв за регульованими і нерегульованими тарифами; порушенні порядку реалізації електроенергії адресними поставка-ми на внутрішньому ринку тощо¹.

Заволодіння активами підприємств ПЕК у процесі здійснення господарської діяльності здійснюється у таких основних формах:

¹ Див.: Довідка про заходи органів внутрішніх справ з протидії правопору-шенням у паливно-енергетичному комплексі держави. – К. : ДСБЕЗ МВС Укра-їни, 2007.

а) привласнення, розтрата майна і коштів підприємств ПЕКУ або заволодіння ними шляхом зловживання службовим становищем; б) нецільове використання бюджетних коштів; в) фіктивне підприємництво; г) ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів); д) шахрайство; е) легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Зазначені форми злочинної діяльності на практиці не тільки взаємопов'язані, але й взаємозалежні, оскільки входять до єдиного ланцюга складних злочинних схем заволодіння активами підприємств, установ, організацій паливно-енергетичного комплексу. Типовими видами фінансово-господарської діяльності, при яких здійснюється вказана злочинна діяльність, є такі: проведення державних закупівель для підприємств Мінвуглепрому; нецільове використання бюджетних коштів, виділених на розвиток нафтогазового комплексу, створення нових робочих місць для звільнених працівників, під державні програми розвитку альтернативних джерел енергії та енергозберігаючих технологій, на газифікацію населених пунктів; завищення обсягів і вартості виконаних робіт під час реконструкції, ремонту та будівництва виробничих об'єктів; укладення завідомо збиткових договорів на закупівлю обладнання, товарно-матеріальних цінностей за завищеними цінами та реалізацію продукції нижче собівартості (з наступним привласненням різниці в цінах та ухиленням від оподаткування); укладання фіктивних договорів про надання юридичних, бухгалтерських та аудиторських послуг, а також при оформленні орендних відносин між держпідприємствами та комерційними структурами, правочинів про незаконне відчуження майна підприємств аналізованої галузі; службові зловживання при нарахуванні та виплаті заробітної плати, премій, витрат на відрядження тощо.

Останню підгрупу злочинів, пов'язаних із фінансово-господарською діяльністю у паливно-енергетичній сфері, складають *посягання, що порушують порядок проведення розрахунків за енергоносії*. Службові зловживання уповноважених суб'єктами господарювання осіб при проведенні розрахунків за енергоносії полягають у таких діях, як: 1) перерахування грошей на рахунки суб'єктів підприємницької діяльності без здійснення зустрічних поставок (так звані «безтоварні» операції); 2) фінансування (кредитування) при-

ватних бізнес-структур за рахунок обігових коштів енергетичних підприємств державного сектору економіки; 3) порушення порядку розрахунків за переказними дорученнями (використання переказних доручень без наявної кредиторської заборгованості); 4) порушення порядку розрахунків шляхом переуступки права вимоги боргу (здійснення перерозподілу частини прибутків від виробників до посередницьких структур та списання збитків на затрати виробника); 5) недопостачання товарно-матеріальних цінностей або їх отримання за цінами, які в 10 разів перевищують ринкові, по зазначених взаємозаліках; списання заборгованості й затрат на собівартість виробництва за всіма видами безгрошових форм розрахунків і взаємозаліків, яка утворилася внаслідок порушення порядку їх здійснення; 6) утворення фіктивної кредиторської заборгованості для подальшої реалізації процедури штучного банкрутства; 7) отримання кредитів за надмірно високими ставками; 8) порушення порядку збирання й використання коштів, одержаних від споживачів за спожиту електроенергію і газ поза перерахуванням їх на консолідовані розподільчі рахунки та проведення оплати за них безгрошовими формами розрахунків; 9) порушення розрахунків за електроенергію, спожиту на власні потреби, між енергопостачальними компаніями, ДП «Енергоринок», підприємствами НАК «Нафтогаз України», вугільної промисловості, НЕК «Укренерго», «Укрзалізниця» та ін. Для більшості із наведених форм службових зловживань характерні підготовчі дії, а саме: 1) вивчення ситуації щодо відшукування форм фінансування, погашення заборгованості та оплати за спожиті енергоносії транспортної комунікації та інших соціально-економічних проблем області, району, міста чи підприємства; 2) визначення можливостей покриття затрат по нецільовому використанню коштів та їх розкраданню за рахунок платежів інших підприємств, отримання пільг, перерозподілу податкових надходжень до бюджетів, фондів тощо; 3) підбір і створення підприємств, у тому числі фіктивних, через які проводяться маніпуляції з тінювим відтоком коштів у розрахунках за енергоносії та інші товари народного вжитку, зокрема ухилення від виконання податкових і інших зобов'язань перед державою, проведення взаємозаліків і розрахунків за безгрошовими схемами та за участю фальшивих дебі-

торів і кредиторів; 4) розроблення схем забезпечення пільгових умов діяльності на ринку енергоносіїв, отримання цільових і бюджетних коштів незаконним шляхом з метою подальшого нецільового використання, погашення заборгованості, уникнення податкових та інших обов'язкових платежів тощо¹.

Значна частина із наведених злочинів супроводжується ухиленням від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів). Як відмічають криміналісти, класифікацію способів вчинення даного злочину доцільно здійснювати за критерієм безпосереднього механізму заниження (приховування) об'єктів оподаткування, який визначає певні технології злочинної діяльності². На підставі вказаного критерію, ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів здійснюється у такі типові способи: а) приховування (заниження) сум грошових коштів, отриманих від реалізації продукції; б) перерахування доходу від реалізації продукції з використанням поточних рахунків; в) завищення витрат, які відносяться на собівартість продукції; г) повне приховування об'єктів оподаткування шляхом підробки документів; д) вчинення нікчемного (ст. 215 ЦК України), фіктивного (ст. 234 ЦК України) чи удаваного (ст. 235 ЦК України) правочинну; е) безпідставне користування пільгами з оподаткування; ж) припинення діяльності суб'єкта підприємницької діяльності. Кожен із зазначених типових способів охоплює низку дій (операцій), що становлять його зміст³.

Найменш представленими серед масиву зареєстрованих злочинів виявилися посягання, пов'язані з державним управлінням у паливно-енергетичній сфері. Їх питома вага коливається в межах 5–15 %, що пояснюється високою латентністю. Ця група злочинів переважно включає хабарництво, зловживання владою або службовим становищем, перевищення влади або службових повноважень з боку службових осіб центральних і місцевих органів влади

¹ Див.: Методичні рекомендації щодо виявлення та попередження злочинів на ринку енергоносіїв. – К. : ДСБЕЗ МВС України, 2007.

² Див.: Волобуєв А. Ф. Технології злочинної діяльності як об'єкт криміналістичного дослідження / А. Ф. Волобуєв, В. Б. Смелік // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – 2003. – Вип. 3. – С. 148–152.

³ Див.: Лисенко В. В. Ухилення від сплати податків: виявлення та розслідування : монографія / В. В. Лисенко, О. С. Задорожний, О. П. Дзісяк. – К. : Істина, 2008. – С. 57–61.

й управління та їх структурних підрозділів. Як зазначається в аналітичних матеріалах ДДСБЕЗ МВС України, сферами діяльності, де найбільш поширені зазначені зловживання, є такі:

– здійснення контролю за виконанням умов і правил підприємницької діяльності на ринку енергоносіїв (створення окремим підприємствам пільгових умов діяльності та занижених тарифів при купівлі і, навпаки, завищених при реалізації енергоносіїв; надання ліцензій за фальсифікованими документами про свою неплатоспроможність претендентам на їх отримання);

– здійснення контролю за реалізацією нафти власного видобутку й нафтопродуктів, виділених Держрезерву (у випадках реалізації поза аукціонами);

– підготовка та надання матеріалів у центральні органи влади й управління про пільгові умови діяльності та оподаткування окремих підприємств або звільнення від обов'язкових платежів до бюджету та державних фондів (у випадках фальсифікації таких документів або зазначених у них фактів про платоспроможність підприємств);

– визначення переможців на аукціонах, біржах і конкурсах з продажу майнових об'єктів (приватизації), матеріальних цінностей, електроенергії, нафти, газу та нафтопродуктів (через маніпуляцію цінами та за вказівками, а не через перемогу цих претендентів за відповідними критеріями відбору та вимогами до них);

– фінансування, у тому числі під окремі програми та заходи органів влади й управління, та використання державних і бюджетних коштів (у вигляді окремих розпоряджень і наказів або підписаних інших документів посадовими особами зазначених підприємств і установ щодо нецільового використання бюджетних коштів);

– здійснення контролю за реорганізацією, ліквідацією, реалізацією і списанням майна і майнових об'єктів;

– надання дозволів (ліцензій) на видобування корисних копалин, передачі в тимчасове користування родовищ тощо¹.

На завершення слід зазначити ще одну характерну тенденцію розвитку злочинності у паливно-енергетичній сфері. Річ у тім, що

¹ Див.: Методичні рекомендації щодо виявлення та попередження злочинів на ринку енергоносіїв. – К. : ДСБЕЗ МВС України, 2007.

значна частина злочинів, віднесених до всіх трьох структурних груп, є окремими ланками (етапами і схемами) певних злочинних технологій одержання кримінальних доходів у паливно-енергетичній сфері. З метою вільного використання і примноження доходів кримінального походження злочинцям необхідно перевести їх із кримінального обігу в легальний цивільно-правовий обіг, тобто легалізувати. У цьому контексті легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, також є невід'ємною складовою певних технологій кримінального збагачення, у яких, за словами В. Ю. Шепітька¹, В. А. Журавля², вона виступає останньою ланкою такого роду протиправної діяльності. На думку В. А. Журавля, така технологія включає три взаємопов'язаних між собою елементи: 1) дії, що спрямовані на безпосереднє отримання доходів кримінального походження і пов'язані із вчиненням основних (предикатних) злочинів (у паливно-енергетичній сфері найчастіше йдеться про шахрайство, привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, зловживання владою або службовим становищем, перевищення влади або службових повноважень, хабарництво, нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням тощо); 2) дії, що виступають способом чи необхідною умовою вчинення основного (предикатного) злочину (наприклад, службове підроблення, фіктивне підприємництво, незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнання для їх виготовлення та ін.); 3) дії, що спрямовані на приховування слідів виникнення кримінальних доходів, осіб, які їх одержали, створення видимості законного походження цих доходів, тобто здійснення самої легалізації як завершального етапу злочинного збагачення³. Остання являє собою багатоступеневу зло-

¹ Див.: Шепітько В. Ю. Преступные технологии легализации (отмывания) денежных средств и способы их разоблачения. Криминалистический анализ : науч.-практ. пособие / В. Ю. Шепітько. – Харьков : Гриф, 2002. – С. 14.

² Див.: Журавель В. А. Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом : наук.-практ. посіб. / В. А. Журавель. – Х. : Одиссей, 2005. – С. 22.

³ Там само. – С. 22–23.

чинну діяльність, що включає такі етапи, як-от: а) розміщення — впровадження капіталу кримінального походження у фінансову систему держави; б) відокремлення — відрив незаконних доходів від джерела їх походження шляхом проведення різноманітних фінансових і господарських операцій; в) інтеграція — включення доходів, одержаних злочинним шляхом, у легальний цивільно-правовий обіг з метою остаточного надання їм правомірного вигляду¹.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що злочинність у паливно-енергетичній сфері руйнує ринковий механізм господарювання, систему економічних відносин і, в кінцевому підсумку, призводить до криміналізації економіки та привласнення національного багатства криміналітетом.

Исследовано уровень, структуру и динамику преступности в топливно-энергетической сфере. Выявлены тенденции развития и видовая специфика этой преступности.

The level, structure and dynamics of crime in the fuel and energy sector. Tendencies of development and species-specific nature of this crime.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем злочинності та її причин ІВПЗ НАПрН України (протокол № 5 від 22 травня 2012 р.).

¹ Див.: Журавель В. А. Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом : наук.-практ. посіб. / В. А. Журавель. – Х. : Одиссей, 2005. – С. 30–33.

В. С. Батиргарєєва, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків;

О. І. Золотарьов, головний лікар ТОВ «Медичний центр здоров'я», лікар-анестезіолог першої кваліфікаційної категорії, м. Харків

ЗНАЧЕННЯ ЗАМІСНОЇ ТЕРАПІЇ У ЗАПОБІГАННІ НАРКОМАНІЇ ТА НАРКОТИЧНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ

Статтю присвячено аналізу сучасних можливостей обмеження подальшого поширення наркоманії та пошуку раціональної моделі запобігання наркотичній злочинності в Україні.

Ключові слова: наркоманія, наркотична злочинність, запобігання наркотичній злочинності.

Актуальність подолання наркотичної залежності і запобігання крайньому виразу цієї деструкції людської поведінки — злочинним проявам та іншим правопорушенням — є настільки очевидною як для фахівців відповідних галузей знань, так і для будь-якого пересічного громадянина, що необхідність розв'язання даної проблеми розглядається як аксіома подальшого прогресу сучасного соціуму. Очевидно, що кожен представник суспільства інтуїтивно розуміє небезпечність свого знаходження поряд із наркотично залежною людиною або принаймні усвідомлює небезпечність існування таких фактів у житті та ризик бути втягнутим у немедичне вживання наркотичних засобів або психотропних речовин. Проте без аналізу природи наркотичної залежності, зокрема механізму її виникнення, наукового обґрунтування шляхів подолання цієї залежності (із запровадженням інноваційних або вже відомих й апробованих методик), на яких базувалася б розробка дієвих способів профілактики та лікування хворобливого стану людини, а також система запобігання криміналізації певної частини суспільства з метою локалізації кількості цих суспільно небезпечних діянь, неможливо побудувати дійсно ефективну систему запобігання

наркотичній залежності в Україні, а отже, знизити кількість злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів.

Слід зауважити, що масштабність цієї проблеми та небезпека подальшого її поширення для майбутніх поколінь світовим співтовариством була визнана ще у 1987 р., коли Генеральна Асамблея ООН постановила щороку відзначати 26 червня як Міжнародний день боротьби із вживанням наркотичних засобів та їх протизаконним обігом (International Day Against Drug Abuse and Illicit Trafficking). Цей крок став свідченням рішучості прогресивної спільноти посилити співпрацю країн, щоб врешті-решт створити міжнародний простір, вільний від зловживання наркотичних засобів. І сьогодні на вирішення проблеми наркоманії та боротьбу з наркотичною злочинністю витрачається значна кількість державних і благодійних коштів. З метою протидії наркозалежності та наркозлочинності свої зусилля поєднали міжнародні, державні й громадські інституції. Проте слід констатувати, що проблема все ще далека від свого розв'язання. І напевно чи вона може бути вирішена без глибокого знання етіології цього недугу, розглянутої у комплексі з аналізом можливих шляхів залучення людини до вживання наркотичних засобів і наслідків такої поведінки, а також без урахування особливостей особистісних змін в особі наркомана при конструюванні будь-яких заходів упередження наркотичної залежності та правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів.

Отже, усе це дає підстави знову і знову повертатися до проблеми наркоманії та пошуку розумного балансу в запровадженні тих чи інших заходів як у профілактиці наркоманії, так і під час здійснення запобіжної діяльності щодо наркотичної злочинності.

У теперішній час значні надії у вирішенні проблеми наркоманії в Україні покладаються на методику замісної терапії. Зокрема, на можливості її широкого запровадження наголошується у розробленому Державною службою України з контролю за наркотиками проекті Національної стратегії боротьби з наркотиками на період до 2020 року. Але щоб визначитися з коефіцієнтом корисної дії цієї методики, знову повернемося до аналізу явища наркоманії.

У спеціальній літературі відзначається, що наркоманія — це суспільна проблема, що характеризується трьома складниками

(критеріями): медичним, соціальним та юридичним¹. *Медичний* критерій наркоманії характеризується тим, що вживання наркотичних засобів призводить до клінічних проявів наркоманії у вигляді таких основних синдромів, як: а) психічна залежність, б) фізична залежність і в) толерантність. Психічна залежність виявляється у хворобливому прагненні безперервно або періодично приймати наркотичний чи інший одурманюючий препарат із тим, щоб випробувати певні бажані відчуття або зняти явища психічного дискомфорту. Найбільш виражений прояв психічної залежності — патологічне прагнення до зміни свого стану за допомогою наркотизації. Фізична залежність пов'язується зі станом перебудови всієї функціональної діяльності організму у відповідь на хронічне вживання наркотичних чи інших одурманюючих засобів. Цей стан проявляється у виражених фізичних і психічних порушеннях, якщо прийом наркотику припиняється або його дію нейтралізують специфічними антагоністами. Ці порушення позначаються як абстинентний синдром. У свою чергу, під зміненою толерантністю мається на увазі адаптація до наркотичних або інших одурманюючих речовин, що характеризується зменшеною реакцією на введення тієї ж самої кількості наркотику. Для досягнення попереднього ефекту вже потрібна більш висока доза препарату.

Вживання наркотичних препаратів призводить до змін усіх без винятку систем організму, але насамперед зміни відбуваються в нервовій системі. Наркотичні засоби легко перетинають гематоенцефалічний захисний бар'єр, взаємодіють із відповідними рецепторами структур головного мозку, викликаючи невідкладний ефект у вигляді дозозалежної наркотичної ейфорії та відстрочений ефект у вигляді токсичного ураження багатьох органів і головне — ураження гіпоталамо-гіпофізарної ділянки головного мозку, що є центром нейроендокринної регуляції життєдіяльності організму, порушення функціонування якої призводить до формування органічної патології органів і систем людського організму. Кожне нове потрапляння до організму екзогенних замінювачів природних опіоїдних нейропептидів призводить до того, що нейрони — клітини головного

¹ Рохлина М. Л. Лекарственная терапия наркоманий [Электронный ресурс] / М. Л. Рохлина. – Режим доступа: <http://shude.ru/articles/pernicious-habits/195.html>. – Загл. с экрана.

мозку — починають адаптуватися до їх впливу за рахунок підвищення кількості опіатних рецепторів. Відповідно зниження рівня цих нейропептидів призводить до «голоду» головного мозку, що відображається у відхиленні соціально прийнятної в суспільстві поведінки. За фізіологічним законом «зворотного зв'язку» пролонговане перебування в організмі людини замінників ендогенних опіоїдів негативно відображається на їх власному синтезі: в організмі створюється дефіцит нейропептидів. У результаті виникають два нових патофізіологічних процеси, з одного боку, посилення синдрому абстиненції, а з другого — посилення толерантності до наркотичної речовини. Таким чином, формується «замкнуте коло», що зумовлює настання спочатку психічної, а згодом і фізичної залежності. Людина, починаючи вживати наркотичні речовини, стає безвольною перед бажанням повторного вживання наркотиків¹.

Соціальний аспект проблеми наркоманії пов'язується, зокрема, з установленням причин залучення особи до вживання наркотичних засобів. Медики, психологи, юристи, інші фахівці, обізнані із цією проблемою, практично одностайні у визначенні причин подібного залучення. Так, серед цих причин із відомими комбінаціями вказується на відсутність у людини твердих життєвих принципів, безвольність та нехлюйство (J. E. Staehelin, 1967); підвищений ризик, притаманний особам з антисоціальною поведінкою, слабким почуттям відповідальності, пошуком незвичайних почуттів і загальною агресивністю (D. V. Kandel, 1982); несформованість вищих емоцій, почуття обов'язку і відповідальності, зниження контролю, емоційно-вольовий дисбаланс (О. Ф. Радченко, 1989). Перелічене свідчить про підвищену «уразливість» людини у плані її недостатньої резистентності до впливу несприятливих чинників криміногенного походження. Тому не випадково результатами багатьох досліджень злочинності наркозалежних осіб констатується в цілому схожий причинний комплекс їх протиправної поведінки². Разом із тим, хоча причини початку наркотичного стажу в кожній наркоза-

¹ Докладніше див.: Шабанов П. Д. Наркологія : практ. руководство для врачей / П. Д. Шабанов. – М. : Гэотар-мед, 2003. – 560 с.

² Докладніше див.: Наркозлочинність: кримінологічна характеристика та запобігання : наук.-практ. посіб. / за ред. А. П. Закалюка. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 96–101.

лежної особи, у тому числі й правопорушника, можуть варіюватися з невеликими розходженнями у визначеному вище діапазоні, але згодом серед особливостей такої особи превалюють чітко виражені прояви емоційної нестабільності, підвищеного збудження, патологічної конформності й психічної незрілості.

У контексті соціального аспекту проблеми наркоманії слід зазначити, що схильність особи до вживання наркотиків визначає такий чинник, як спадковість, про що свідчать результати досліджень, у тому числі й вітчизняних науковців¹. Отже, наркоманію відносять до хвороб із спадковим обтяженням. Причому це обтяження може мати різну питому вагу. І хоча сучасна кримінологія нерідко відкидає наявність генетично детермінованих чинників у процесі формування злочинних настанов, однак, як справедливо підкреслюють Ю. М. Антонян і С. В. Бородин, «визнання соціального характеру причин злочинної поведінки у цілому зовсім не означає ігнорування біологічних особливостей людини, її психіки і патології в неї»². Тому поєднання генетичної детермінанти, соціально-психологічних особливостей та змін психоемоційної і вольової сфер у наркозалежній особі робить її майже «приреченою» у відповідних умовах до вчинення злочину.

Юридичний аспект явища наркоманії полягає в тому, що ще кілька десятиліть тому так звана наркотична злочинність не розглядалася як окрема проблема, що вимагала б серйозного дослідження й вирішення. Проте сьогодні структура сучасної злочинності в Україні свідчить про кардинальну зміну її характеру за останні 20–25 років. Це відбулося за рахунок переважання в ній наркотичної злочинності над злочинами насильницької спрямованості, які протягом усієї історії радянської доби перевищували будь-які інші, поступаючись лише злочинам проти власності і хуліганству. Питомою вагою засуджених за злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, останнім часом у загальній масі всіх засуджених осіб складає

¹ Наприклад, див.: Линский И. В. Исследование влияния наследственности на прогредиентность заболеваний наркологического профиля / И. В. Линский // Укр. вісн. психоневрології. – 1999. – Т. 7, вип. 4. – С. 41–45.

² Антонян Ю. М. Преступность и психические аномалии / Ю. М. Антонян, С. В. Бородин ; отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1987. – С. 45.

приблизно 16–21 %. До цього різновиду злочинності «примикають» й ті протиправні діяння, що вчиняються під впливом хронічної наркоманії, при якій рушійною силою вчинків особи стає потреба в наркотиках (наприклад, корисливі злочини, вчинені з метою одержання коштів на придбання цих речовин), а також злочинні діяння, вчинені у стані наркотичного сп'яніння. Серед останніх чимало злочинів проти життя та здоров'я особи.

Гострота цієї проблеми полягає і в тому, що значна кількість злочинців-рецидивістів, злочинна «кар'єра» яких нараховує кілька засуджень, умирає врешті-решт від зловживання наркотиками або хвороб, які розвиваються внаслідок вживання цих речовин або які є супутніми наркоманії. Узагалі серед злочинців хворі на наркоманію становлять особливий різновид. Їх упертість у продовженні злочинної діяльності багато в чому пов'язана саме із хворобливими змінами в організмі: сенс їх існування — у добуванні наркотиків і намаганні отримати задоволення від їх вживання. Поведінка таких злочинців дуже важко піддається корекції. Наслідком такого кардинального зміщення акцентів у їх житті нерідко стає ігнорування будь-яких суспільних вимог до них. Тому відмовитися від учинення злочинів, пов'язаних як із незаконним обігом наркотичних засобів, так і з добуванням коштів на їх придбання, навряд чи ці особи зможуть самотійно, без серйозної запобіжної роботи з ними.

Але повертаючись до визначення масштабів проблеми, з якою необхідно боротися, відмітимо, що в Україні щорічно проводиться моніторинг тенденції та змін у наркотичній ситуації. Офіційні відомості Українського медичного та моніторингового центру з алкоголю та наркотиків МОЗ України відбиваються у звіті під назвою «Зріз наркотичної ситуації в Україні». Розділи Зрізу сформовані відповідно до загальноприйнятих в ЄС індикаторів моніторингу наркотичної ситуації. У них надається інформація щодо оцінки поширеності вживання наркотиків, системи лікування наркотичних захворювань, злочинності, пов'язаної з нелегальним обігом наркотиків. За інформацією Зрізу, станом на 1 січня 2012 р. в Україні зареєстровано 5 588 осіб (у 2010 р. — 5 926), або 12,25 на 100 тис. населення (у 2010 р. — 12,94), яким уперше в житті встановлено діагноз розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотичних речовин і яких узято

під диспансерний нагляд. На 1 січня 2012 р. указані розлади відмічені у 77 105 осіб, що становить 169,1 на 100 тис. населення¹. У 2011 р. проліковано 54 425 із 114 675 осіб, які перебувають на наркотичному та диспансерному обліках. Із числа осіб, які перебувають під профілактичним наглядом у зв'язку із вживанням наркотичних речовин (37 570 осіб), лікування отримали 17 384 пацієнти, або 46,27 % (у 2010 р. — 44,24 %). Проте все одно тривожним залишається той факт, що з початку 90-х рр. число наркозалежних в Україні щорічно збільшується на 10–12 % (!). З цього числа на дорослих припадає лише 27 %, тоді як на підлітків — 60 %, а на дітей у віці від 11 до 14 років — 13 %². Не випадково експертами Європейського регіонального бюро Всесвітньої організації охорони здоров'я ще кілька років тому зазначалося, що вживання наркотичних засобів в Україні набуло масштабів своєрідної епідемії, яка загрожує всьому населенню. Якщо це перевести на мову конкретних цифр, то, за даними Управління ООН з наркотиків і злочинності (UNODC), в Україні у 2006 р. було зареєстровано 380 тис. опіатних наркоманів і темп підвищення цього показника визначався як драматичний³; у 2009 р. це число сягнуло вже 423 тис. осіб⁴. У зв'язку з цим, напевно, можна приєднатися до думки відомого російського кримінолога Я. І. Гілінського, що сумним підсумком цього є два фундаментальних процеси, що відбуваються у суспільстві, — депопуляція населення (за рахунок перевищення смертності над народжуваністю) та «виключення» (exclusion) маси населення з активного суспільного життя. Саме «виключення» складає основну соціальну базу злочинності, наркотизму, алкоголізму, суїциду⁵.

¹ Зріз наркотичної ситуації в Україні 2012 (дані 2011 року). — К. : Укр. мед. та моніторинг. центр з алкоголю та наркотиків МОЗ України, 2012. — С. 7–8.

² Наркоманія в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://profilaktyka-narkom.narod.ru/nar_ua.html. — Заголовок з екрана.

³ Word Drug Report 2006. — Vienna : United Nations Office on Drugs and Crime, 2006. — Р. 74.

⁴ Word Drug Report 2009. — Vienna : United Nations Office on Drugs and Crime, 2009. — Р. 61.

⁵ Гишинский Я. И. Преступность в современной России: ситуация; тенденции; перспективы : конспект лекции / Я. И. Гишинский. — СПб. : С.-Петербург. юрид. ин-т Ген. прокуратуры РФ, 2005. — С. 4.

Отже, проблема наркоманії сьогодні є не лише медичною, а й серйозною соціально-правовою проблемою українського загалу, яку зусиллями медиків не подолати. Тому в протидії подальшому поширенню наркоманії в Україні має застосовуватися принцип комплексного підходу до формування й реалізації ефективної державної політики. Саме такий підхід у боротьбі з цим лихом усе частіше пропонується світовим співтовариством, хоча до розуміння такої стратегії суспільство підійшло не одразу.

Ще у 70-ті рр. ХХ ст. у світовій спільноті відбувся розкол на рівні стратегій боротьби з наркотиками. Так, згідно з курсом наркополітики одних зарубіжних країн (наприклад, США, Швеції, Германії), заснованої на принципі знищення пропозиції, ці речовини повністю заборонені, в інших країнах (Данії, Нідерландах) уряди пішли на експеримент з частковою легалізацією так званих «легких» наркотиків, керуючись принципом «зменшення зла», що, до речі, суперечило міжнародним конвенціям, спрямованим на боротьбу з наркотиками. Проте сьогодні заборонювальні концепції міжнародного контролю над наркотиками все частіше піддаються критиці, оскільки результати «війни з наркотиками» у міжнародному масштабі слід визнати далекими від задовільних. Десятиліття репресій проти наркоманів і боротьби з підпільним наркобізнесом не покращили ситуацію, виявившись причиною розширення останнього, чинником зростання насильства і злочинності та негативно вплинувши на народне здоров'я¹. Таким чином, усе зазначене свідчить про необхідність запровадження нових підходів до боротьби з наркоманією, включаючи й запобігання наркотичній злочинності у широкому значенні слова, в основу яких, як зазначено вище, має покладатися ідея комплексності.

Заходи, що пропонуються з метою розв'язання проблеми недопущення подальшого погіршення наркоситуації в Україні у згаданому вище проекті Національної стратегії боротьби з наркотиками на період до 2020 року, здебільшого мають медико-психологічну та соціально-реабілітаційну спрямованість. При цьому правоохоронна складова нібито відходить на другий план. З одного боку, це пра-

¹ Павлов В. Пережить ночь [Электронный ресурс] / В. Павлов // Россия и соотечественники. – Режим доступа: <http://www.russkie.org>. – Загл. с экрана.

вильно, оскільки майбутня Національна стратегія повинна стати втіленням комплексного підходу до покращення ситуації з наркотиками. Однак, з другого боку, у такому підході з явним домінуванням лікувальних і реабілітаційних заходів закладені певні криміногенні ризики. Їх сутність, на наш погляд, може виявитися, наприклад, у свідомому намаганні винних у розповсюдженні наркотиків наркозалежних осіб уникнути кримінальної відповідальності внаслідок їх можливості апелювати до вимоги гуманного ставлення суспільства до них як пріоритетного напрямку політики держави при поводженні із хворими на наркоманію. Разом із тим вимога проекту Національної стратегії «розширити практику альтернативних кримінальному покаранню лікувальних, реабілітаційних заходів, у тому числі примусових», чревата, по-перше, не лише постійним рецидивом немедичного вживання наркотичних речовин особами, хворими на наркоманію, а й продовженням вчинення злочинів, пов'язаних із незаконним обігом цих речовин (за свідченнями наркозалежних рецидивістів, вони щонайменше один-два рази на тиждень (!) вчиняють діяння, пов'язані з придбанням, виготовленням, зберіганням тощо наркотичних засобів, які підпадають під ознаки кримінально караного діяння). По-друге, тільки свідома відмова і бажання особи здолати цю пагубну звичку може призвести до позитивного результату. Отже, примусові, тобто насильницькі за своєю сутністю, методи позбавлення наркотичної залежності тут недоречні: вилікуватися від наркоманії насильно не можна.

Ще один криміногенний ризик, що пов'язаний із запровадженням «нових методологічних засад і підходів, зумовлених цивілізаційними змінами», потенційно закладений у заходах щодо запровадження програм замісної підтримувальної терапії. Знання загалу про існування таких програм може мимоволі знизити у людини відчуття загрози від починання вживання наркотичних засобів, оскільки «нічого страшного немає у вживанні наркотичних засобів, завжди можна перейти на замісну терапію і у такий спосіб вилікуватися». Тому розробникам проекту Національної стратегії необхідно мати чітке уявлення про пропонований ними баланс «зло (вживання наркотиків) — панацея (замісна терапія)».

У вітчизняних академічних кругах лікарів та юристів чітко визначилося два табори — прибічники і противники замісної терапії. Прибічники замісної терапії бачать користь в активному впровадженні світової тенденції у вітчизняну практику лікування наркозалежних осіб. Замісна терапія, на їх думку, нівелює синдром абстиненції, покращуючи якість життя хворої людини; знижує кримінальну активність за рахунок відсутності необхідності здобувати кошти на придбання наркотичних засобів, що знаходяться в незаконному обігу; змінює ін'єкційне введення препаратів на ентеральне, що сприяє запобіганню поширенню інфекції, у першу чергу ВІЛ та вірусів гепатиту.

До речі, початок історії застосування замісної терапії відноситься до 1964 р., коли американські вчені Vincent P. Dole та Marie E. Nyswande запропонували метадон для хворих на героїнову залежність. У медичній практиці за аналогією застосовується лікування алкогольного делірію при синдромі відміни введенням етилового спирту до моменту відновлення шляхів природного обміну речовин у головному мозку людини. Але ця заміна короткотривала і не продовжується після відновлення якісно порушеної свідомості. Замісна терапія при наркоманії передбачає *тривале* (роками) призначення синтетичних опіоїдів. Причин безуспішності такої «заміни», з точки зору лікарів, кілька. Метадон як «яскравий» представник замісної терапії, що найчастіше використовується у світі, є синтетичним опіоїдом, який має пролонговану дію та більш пролонгований синдром відміни в порівнянні з іншими опіоїдами. Це знаходить відображення навіть у відомому факті лікування від наркотичної залежності Дж. Ленона, який у серцях зазначив своєму доктору: «Ми відійшли від героїнової ломки за три дні, а тепер вже п'ять місяців не можемо позбавитися від метадону!»

Повільне виділення синтетичного опіоїду при застосуванні замісної терапії призводить до пригнічення неприємних проявів синдрому відміни, але не відбувається проявів тієї ейфорії, яку відчуває наркозалежна особа, що використовує ін'єкційний шлях введення препарату, при якому забезпечується максимальна концентрація препарату в головному мозку порівняно з парентеральним прийомом препаратів. Тому мотивацією скористатися замісною терапією для

хворих є можливість позбутися проявів синдрому відміни. Проте за відчуттям «польоту» вони вимушені повертатися на старий перевірний шлях. Ось чому дуже часто фактичне поєднання використання двох джерел отримання наркотичних препаратів зумовлює більш високий показник смертності серед хворих, що включені у програму замісної терапії метадонем, порівняно з особами, які знаходяться поза цією підтримкою¹. З тієї ж причини не можна з абсолютною впевненістю зазначати про контрольованість зараження таких осіб небезпечними інфекційними захворюваннями, а так само не можна стверджувати про невчинення цими особами будь-яких протиправних діянь, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, оскільки не виключаються їх контакти із кримінальним світом. Підтвердженням висловленому є такий випадок із практики.

Тридцятирічний Г. половину свого життя вживає наркотики. У свій час хотів зазнати нові відчуття, припускаючи відому серед таких осіб помилку, що зможе відмовитися від вживання наркотиків самостійно в будь-який час. Тричі засуджувався за незаконний обіг наркотичних засобів. Намагався лікуватися від опійної наркоманії. Зараз перебуває у програмі замісної терапії. На запитання дослідників про ефективність лікування Г. відповів, що «лікування нібито допомагає, але коли виникає бажання покращити настрій, то вдаюся до “підсилюючого” ефекту». А таке бажання, зі слів Г., виникає не так вже і рідко. Тому про свою перспективу відмовитися від наркотиків намагається взагалі не думати.

За підтримання замісної терапії і доцільність її впровадження нібито свідчить інформація з авторитетного матеріалу під назвою «Совместная позиция ВОЗ/UNODC/UNAIDS. Заместительная поддерживающая терапия в ведении пациентов с опиоидной зависимостью и в профилактике ВИЧ-инфекции и СПИДа». Але разом із тим у цьому матеріалі зазначається, що Всесвітня організація охороною здоров'я, Управління Організації Об'єднаних Націй з наркотиків та злочинності та Об'єднана програма Організації Об'єднаних Націй по ВІЛ/СНІДу не гарантують, що інформація, яка міститься

¹ Fugelstad A. Gerhardsson de Verdier M. Mortality among HIV-infected intravenous drug addicts in Stockholm in relation to methadone treatment / A. Fugelstad, J. Rajs, M. Bottiger // Addiction. – 1995. – Vol. 90, № 5. – P. 711–716.

в цій публікації, повна і правильна, і при цьому не несуть відповідальності за будь-яку шкоду, заподіяну в результаті її використання¹.

Сьогодні є достатньо даних про те, що популярність програм замісної терапії у зарубіжних країнах значно знизилась. А як зазначають спеціалісти з лікування наркозалежності, у світі широко використовуються неопіїдні схеми, що дозволяють провести хворого на наркоманію через синдром відміни зовсім без призначення опійних наркотиків².

У світовій практиці програми замісної терапії згідно з протоколами її призначення передбачають обов'язковий і постійний контроль за ходом вживання пацієнтом наркотичного препарату шляхом регулярного (1–2 рази на тиждень) визначення його вмісту в біологічних рідинах³. Це передбачає необхідність наявності відповідних лабораторій з аналізаторами закритого типу, забезпечення функціонування ІТ-технології передачі даних про результати дослідження до єдиної бази обліку наркозалежних осіб, логістичне забезпечення централізованої передачі біологічного матеріалу з метою дотримання умов преаналітичного етапу дослідження. Це потребує вирішення питань організаційного, фінансового та кадрового забезпечення.

Разом із тим запровадження замісної терапії може стати лише прикритою практикою лобювання інтересів певних фармакологічних компаній (розширення ринку збуту їх медичних препаратів, а значить, отримання ними нових прибутків на території України, розповсюдження препаратів, ще недостатньо апробованих, а тому ліцензування яких уявляється проблематичним, та ін.).

¹ Совместная позиция ВОЗ/UNODC/UNAIDS. Заместительная поддерживающая терапия в ведении пациентов с опиоидной зависимостью и в профилактике ВИЧ-инфекции и СПИДа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://unodc.org/pdf/publications/report_2004-03-15_1. (71 с.) – Загл. с экрана.

² Наприклад, див.: Линский И. В. О заместительной терапии наркоманов метадонем и не только о ней [Электронный ресурс] / И. В. Линский // Новости украинской психиатрии. – Харьков, 2005. – Режим доступа: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper152.htm>. – Загл. с экрана.

³ Филибек У. Методическое руководство по профилактике и фармакологическому лечению героиновой зависимости [Электронный ресурс] / У. Филибек, Е. Стерниери, Е. де Якобс ; М-во здравоохранения Италии, 1995. – Режим доступа: <http://psycho.chat.ru/Method.txt>. – Загл. с экрана.

Підводячи підсумок висловленому, зазначимо, що на даному етапі проблема запровадження практики замісної терапії в Україні потребує серйозного опрацювання, включаючи проведення комплексних медико-психологічних досліджень, вивчення передового зарубіжного досвіду в цьому питанні, організацію тривалих спостережень за станом осіб, які отримують замісну терапію, розробку необхідної нормативної бази, підготовку фахівців відповідного профілю, а також проведення широкого громадського обговорення із залученням представників наукової спільноти, практичних працівників у галузі права й медицини та самих реципієнтів замісної терапії.

Статья посвящена анализу современных возможностей ограничения дальнейшего распространения наркомании и поиску рациональной модели предупреждения наркотической преступности в Украине.

The article is devoted to analyze of the current capabilities to limit further increase of drug addiction and the search for a rational model prevent drug crime in Ukraine.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 8 від 14 червня 2012 р.).

ПРАВОВОЙ СТАТУС ОФИЦИАЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Статтю присвячено дослідженню сутності офіційності як вихідної основи кримінального процесу. Автором сформульовано визначення зазначеного явища і виявлена специфіка його співвідношення з принципом публічності.

Ключові слова: принцип кримінального процесу, офіційність, публічність, кримінально-процесуальна діяльність.

1. До последнего времени вопрос о принципе официальности не только не обсуждался, но и не ставился. Иногда об официальнойности говорилось при характеристике принципа публичности как признаке той части деятельности, которая осуществлялась от имени соответствующих государственных органов. При этом, однако, такой признак не рассматривался в качестве доминирующего, а тем более основного среди других признаков, отражаемых в понятии «публичность». По сути дела в описанном подходе официальность как бы поглощается публичностью, что приводит к отождествлению двух анализируемых в данном случае явлений. Ошибочность рассматриваемого положения для меня очевидна. Иллюстрация обоснованности сделанного мной вывода требует сравнительного анализа публичности и официальности. Это тем более необходимо сделать, поскольку в новом УПК Украины официальность полностью игнорируется, а признаваемая в качестве уголовно-процессуального признака публичность описывается в п. 18 ст. 7 абсолютно ошибочно. В названной норме публичность сводится к тому, что «прокурор, следователь обязаны в пределах своей компетентности начать досудебное расследование в каждом случае непосредственного выявления признаков уголовного правонарушения... а также принять все предусмотренные законом меры для установления события криминального правонарушения и лица, его совершившего». Если изложенное положение рассматривать в качестве исходных основ уголовного процесса, то с содержательной точки зрения его нужно

именовать «принципом обязательного реагирования прокурора и следователя на выявленное криминальное правонарушение», но никак не публичностью. В энциклопедической литературе публичным называется то, что совершается «в присутствии публики; открытый, общественный, не частный»¹. По сути речь идет о гласности уголовно-процессуальной деятельности, ибо «гласный означает доступный для общественного ознакомления и обсуждения». Не случайно «придать гласности» означает обнародовать что-либо². В отличие от этого термин «официальный» интерпретируется как «правительственный» или «должностной». Официальная деятельность — деятельность, осуществляемая с соблюдением всех правил, существующих формальностей³.

Итак, публичность не тождественна официальной, а официальность хотя в подавляющих случаях реализуется публично, имеет свое собственное содержание и не только может, но и должна рассматриваться в качестве самостоятельного принципа уголовного процесса, что, естественно, предполагает включение его в качестве такового в содержание действующего Уголовного процессуального кодекса Украины.

В нашей стране, как и в любой другой стране мира, имеется большое количество государственных органов, которые всегда действуют не иначе как официально. И нет таких, которые бы при осуществлении каких-либо государственных функций действовали неофициально. А вот публичное начало реализуется в их деятельности не всегда, так как в некоторых случаях они по закону обязаны действовать конфиденциально и даже секретно. Этим два рассматриваемых института (официальность и публичность) также отличаются друг от друга.

Рассмотрим изложенное положение более обстоятельно на основе сравнительного анализа.

2. В науке для определения сущности изучаемого явления принято выявлять и анализировать конкретные его признаки. Поскольку такие признаки каким-то образом характеризуют обозначенное

¹ Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М. : Сов. энцикл., 1973. – С. 581.

² Там же. – С. 122.

³ Там же. – С. 144.

явление, то их не только можно, но и нужно именовать характерологическими признаками. В нашем случае это касается признака официальности. Обратим при этом внимание на то, что изучаемый принцип является институтом сложным, многогранным, в связи с чем для раскрытия его сущности требуется анализ не одного, а всего многообразия присущих ему признаков. Но коль скоро говорить сразу, то есть одновременно об одном и том же невозможно, следует характеристику изучаемого явления начать с какого-то одного признака. Понятно, что такой признак будет рассматриваться и именоваться первым, а другие очередными (вторыми, третьими, прочими) в принятом описании их очередности, что ни в коем случае не говорит об их более низкой значимости, а тем более о снижении степени их функционального назначения при характеристике рассматриваемого принципа. Для исключения некорректного подхода будем то, что анализируется первым, именовать исходным, а последующие — производными характерологическими признаками.

3. Официальность как особое социальное явление всегда осуществляется в реальной форме с только ей присущим содержанием. Для более глубокой характеристики рассматриваемого принципа последние требуют самостоятельного анализа в качестве особых и к тому же исходных характерологических признаков.

Форма — как бы внешняя сторона официальности. Она не просто осязаема, но и очевидна. Более того, очевидность формы является обязательной стороной официальности. Без нее нет и не может быть любого вида официально осуществляемой деятельности. Последняя настолько важна, что государство считает необходимым ее не только констатировать как существующую правовую реальность, но и в необходимых случаях особыми способами демонстрировать. Это проявляется в специально устанавливаемых формах для тех должностных лиц, которые реализуют свои полномочия от имени государства. Для подтверждения данного обстоятельства названные лица имеют особую служебную форму (прокуроры, следователи, судьи, работники МВД и Службы безопасности и др.); специально выдаваемые им удостоверения личности; осуществляют свою служебную деятельность в особом процедурном порядке, который отражается в специальных служебных документах (постановлении

ях, решениях, приговорах и пр.). Как видно, форма существенна, поскольку отражает сущность официальной деятельности, ее правовое содержание. Это содержание является по своему характеру властным, поскольку осуществляется от имени государства и в интересах общества и к тому же независимо от каких-либо физических и юридических лиц. Для обеспечения качественной определенности официального характера уголовно-процессуальной деятельности государство применяет большое разнообразие организационно-правовых средств, в том числе и мер административно-правового принуждения.

Обобщение рассмотренных характерологических признаков позволяет сформулировать понятие *принципа официальности, под которым следует понимать осуществление специально уполномоченными государством должностными лицами всех видов уголовно-процессуальной деятельности инициативно от имени государства в интересах общества независимо от кого бы то ни было с целью успешного решения комплекса социально значимых задач, защиты прав и законных интересов государства, общества, конкретных физических и юридических лиц.*

Форма и содержание официальности значительно шире приведенных мной положений, что, естественно, обязывает к их дополнительному анализу, что мы и сделаем в других научных исследованиях.

Статья посвящена исследованию сущности официальности как исходной основы уголовного процесса. Автором сформулировано определение указанного явления и выявлена специфика его соотношения с принципом публичности.

The article deals with the essence of formality as the original basis of the criminal process. The author of the definition of this phenomenon and found the specifics of his relationship with the principle of publicity.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем судової, слідчої та прокурорської діяльності ІВІЗ НАПрН України (протокол № 6 від 14 вересня 2012 р.).

Л. М. Москвич, доктор юридичних наук, доцент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», провідний науковий співробітник сектору дослідження проблем судової діяльності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ДО ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ СУДОВОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовані напрями оптимізації управлінського механізму, здатного забезпечити ефективність функціонування як окремого суду, так і судової системи в цілому.

Ключові слова: управління судовою системою, управління судом, судове адміністрування.

Постановка проблеми. У науковій літературі поступово розвинулась ідея про те, що невеликі із нескладною структурою органи судової влади залишилися в минулому, на їх місце прийшли більш складні судові установи, що передбачають досконаліші системи управління, якісного підвищення фінансування і більш високого рівня кваліфікації персоналу¹. Судова система як цілісна і самодостатня організація не може в реальності вважатися ефективною, якщо не матиме повноважень і можливостей самостійно забезпечувати свою діяльність (здійснювати управління). Це обумовлює актуальність розроблення нового підходу до побудови її управлінського механізму, здатного забезпечити ефективність функціонування як окремого суду, так і судової системи в цілому.

Ступінь наукової розробки. Окремі аспекти судового управління досліджувались В. Д. Бринцевим, І. Б. Михайловською, Д. М. Притикою, Ю. Д. Северином, П. С. Сімкіним та ін., однак у жодній робо-

¹ Прокудина Л. А. Оптимизация в организации арбитражного судопроизводства в России / Л. А. Прокудина. – М. : ИД «Юриспруденция», 2007. – С. 39.

ті судова система не оцінювалась із точки зору цілісної і самодостатньої організації, що одночасно є елементом ще більшої організації — метасистеми.

З огляду на вищезазначене **метою даної наукової статті є** визначення основних напрямів удосконалення судового управління задля досягнення результату з підвищення ефективності функціонування суду. Основними засадами наукового пошуку стали теорія систем, теорія менеджменту, міжнародні стандарти судового управління та теорія судоустрою.

Викладення основного матеріалу. Базовим для визначення особливостей управління в судовій системі цілком можливо взяти визначення державного управління як цілеспрямованого, організуючого, регулюючого діяння держави (через систему органів і посадових осіб у них) на суспільні процеси, світогляд, поведінку та діяльність людей¹. Рамки судового управління обмежені конституційними основами судочинства, найбільш фундаментальними з яких є незалежність суддів і суду в цілому. До загальноновизнаної передової концепції в судових системах слід віднести модель побудови управлінських структур у судах, які керуються судовими адміністраторами та координуються з єдиного державного центру. Тим самим визнаються основи державного управління щодо всіх питань, які не належать безпосередньо до здійснення правосуддя².

Вважаємо, що питання вдосконалення судового управління може бути розглянуто у двох аспектах: у широкому значенні — як управління цілісною організацією-системою; у вузькому ж значенні — як управління в межах оптимізації роботи окремого структурного елементу — суду. Розглянемо напрями вдосконалення з кожної сфери окремо.

1. Удосконалення управління на рівні цілісної системи. Судова система є відкритою соціальною системою, основними ознаками якої є соціальна зорієнтованість, відкритість, цілеспрямованість, стабільність, структурованість, цілісність, єдність, самостійність

¹ Нижник Н. Р. Україна – державне управління, шляхи реформування / Н. Р. Нижник. – К., 1997. – С. 9.

² Бринцев В. Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади : монографія / В. Д. Бринцев. – Х. : Право, 2010. – С. 155.

і незалежність. Будучи відкритою системою, судова система використовує певні ресурси, які отримує із зовнішнього середовища, — кадрові, матеріально-фінансові, інформаційні (нормативно-правові). І натомість «повертає» у зовнішнє середовище вироблені послуги — судові послуги з розв'язання правових конфліктів. За таких умов з точки зору теорії управління завдання управління судовою системою полягає в ефективному акумулюванні використаних ресурсів і забезпеченні ефективного контролю за якістю наданих судових послуг. Обов'язковою умовою такого управління є збереження балансу (стабільності) становища судової системи в метасистемі — відносини із суспільством, державними органами (законодавчою і виконавчою владою) тощо. Метою управління судовою системою, за термінологією теорії управління, є *досягнення успіху*¹, що полягає в а) розвитку, який досягається через покращення діяльності та її результатів (підвищення ефективності судової системи); б) результативності (судова послуга є потрібною) та ефективності (судова послуга є якісною та наданою своєчасно); в) готовності та пристосуванні до змін (методи розгляду справ та рівень кваліфікації суддів відповідає запитам суспільства). Отже, опрацювання шляхів удосконалення управління судовою системою (у широкому значенні) означає запропонування заходів, спрямованих на підвищення ефективності цієї діяльності, що визначається «ступенем досягнення організацією (системою) поставлених цілей»².

Наведений аналіз дозволяє нам сформулювати логічні висновки. *По-перше*, ефективне управління судовою системою безпосередньо впливає на ефективність функціонування судової системи, що обумовлює доцільність дослідження цього напрямку в межах теорії ефективності судових систем. *По-друге*, необхідність оперативного регулювання на зміни зовнішнього середовища, ефективне акумулювання організаційних ресурсів, з одного боку, і контроль за якістю судових послуг поряд із додержанням гарантій самостійності і незалежності судової системи обґрунтовує справедливість висновку, що управління судовою системою має здійснюватися цен-

¹ Мескон М. Х. Основы менеджмента : пер. с англ. / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. — М. : Дело, 1992. — С. 51.

² Цветков В. В. Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект) / В. В. Цветков. — Х. : Право, 1996. — С. 67.

тралізовано і всередині самої судової системи. *По-третє*, оскільки організаційне забезпечення ресурсами покладено на державу (зокрема, законодавчу владу шляхом прийняття відповідних законів), а на якість судових послуг впливає організація роботи виконавчої влади (зокрема, через своєчасність і повноту виконання судових рішень), то серед напрямів удосконалення управління судовою системою мають бути передбачені шляхи оптимізації взаємозв'язків із законодавчою (у першу чергу) і виконавчою владами (зрозуміло, на засадах додержання гарантій незалежності та самостійності судової системи).

Україна має досвід наділення повноваженнями управління судовою системою органу виконавчої влади — Міністерства юстиції України та його управлінь. Через недоліки роботи такої схеми судового управління на першому з'їзді суддів 26–27 грудня 1991 р. було схвалено доцільність передання всіх функцій «організаційного і методологічного керівництва судами Верховному Суду України та обласним (прирівняним до них) судам». Але ця пропозиція не була врахована законодавцем, а натомість у 2002 р. повноваження щодо організаційного (ресурсного) забезпечення судової системи були виокремлені із компетенції Мін'юсту і передані спеціально утвореному органу — Державній судовій адміністрації України, статус якої визначався Законом «Про судоустрій України» як центрального органу виконавчої влади. На наш погляд, ефективність судового управління через структури судової адміністрації яскраво можна презентувати через аналіз результатів Звіту Рахункової палати України щодо перевірки використання коштів Державного бюджету України, виділених на виконання Державної програми організаційного забезпечення діяльності судів¹. Висновки Рахункової палати України свідчать про неефективність роботи ДСА в частині управління судовою системою (через організаційне забезпечення ресурсами). Ми не будемо продовжувати полеміку щодо доцільності «виведення» структури ДСА із системи виконавчої влади, але вва-

¹ Про результати перевірки використання коштів Державного бюджету України, виділених на виконання Державної програми організаційного забезпечення діяльності судів / Підгот. департаментом з питань оборони та правоохорон. діяльності і затв. постановою Колегії Рахунк. палати від 10.03.2006 № 6-1. — К. : Рахунк. палата України, 2006. — Вип. 8.

жаємо це очевидним з огляду на результати вищенаведеного Звіту. Новий Закон України «Про судоустрій і статус суддів», який було прийнято 07.07.2010 р., розділив функції організаційного забезпечення між двома органами — суддівського самоврядування (щодо питань внутрішньої діяльності, а саме через участь у визначенні потреб кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення судів) та Державної судової адміністрації (щодо питань зовнішніх зв'язків, а саме представляє інтереси судів у відносинах із Кабінетом Міністрів України та Верховною Радою України). Хоча новий закон однозначно не визначив, що ДСА належить до системи органів виконавчої влади, але системний аналіз відповідних статей закону (щодо призначення Голови ДСА, контрольних повноважень органів суддівського самоврядування та ін.) дозволяє зробити висновок про належність ДСА до системи судоустрою країни. На початок 2012 р. ми не маємо результатів оцінки ефективності роботи ДСА за нового статусу, але маємо сподівання, що закріплена схема судового управління буде більш ефективна, ніж попередня. А розділення функції судового управління між органами суддівського самоврядування і ДСА цілком відповідає міжнародним стандартам та практиці інших країн, де запроваджено відокремлення судових повноважень від повноважень адміністрування судової діяльності.

Запровадження внутрішньосудового управління за своїм значенням являє собою значно більше, ніж реалізація сучасних тенденцій управління у сфері правосуддя. Самостійне управління діяльністю судів — це шлях до збереження незалежності судової влади. Боротьба за незалежність відбувається постійно, а отже, і вдосконалення організації діяльності судових органів також має бути постійним¹. Наступним кроком, на наш погляд, мають стати заходи із закладення основ для створення Асоціації судових адміністраторів України.

2. *Удосконалення управління на рівні окремого суду.* Ця сфера судового управління складається з двох аспектів: а) управління судом як організацією; б) управління роботою окремого судді. Розглянемо кожен.

¹ Колоколов Н. А. Судебная власть: о сущем феномена в логосе / Н. А. Колоколов. – М. : Юристъ, 2005. – С. 384–385.

а) *Управління судом як організацією*. Для цього виду управління характерні всі особливості, які притаманні управлінню судовою системою, що були розглянуті вище. Цей вид також передбачає необхідність наявності єдиного централізованого органу, який здійснюватиме судове управління. Виходячи з аналізу змісту положень Закону «Про судоустрій і статус суддів», функцію судового управління в межах окремого суду покладено на голову суду та керівника апарату суду. Таким чином, спостерігається, як і на загальносистемному рівні, *біцентризм судового управління*.

Слід зазначити, що міжнародним стандартом в управлінській сфері визначається існування в кожному суді практично повністю автономної системи судового адміністрування здійснення діяльності апарату судів через «керуючих справами» (судових адміністраторів). При цьому до функцій голів щодо судового управління належать здійснення «керування» суддями та «координація» діяльності судового адміністратора¹. Практика запровадження в Україні такої системи в межах модельних судів показала певні недоліки такої системи, оскільки судді не мали жодних важелів впливу на судових адміністраторів, хоча від якості їх роботи залежала ефективність роботи судді. Ця модель, безперечно, має певні позитивні моменти, оскільки, наприклад, звільняє суддю від виконання так званої «зайвої» роботи, а значить, підвищує оперативність розгляду судових справ і, як наслідок, підвищує загальну ефективність роботи суду і судової системи в цілому. Але позитивний результат від запровадження цієї моделі можливий лише за умови високого професійного рівня судового адміністратора, а за існуючого низького рівня матеріального забезпечення, відсутності заходів кар'єрного стимулювання цих службовців посади судових адміністраторів у судах залишаються непривабливими для фахівців високого рівня кваліфікації. Лише за умови вирішення цієї проблеми вищезазначена модель судового управління зможе бути ефективною.

Крім того, з нашої точки зору, можливо більш ефективним способом організації судового управління може стати так звана «система диференційованого управління рухом справи», яка запроваджена в США, Канаді, а також у деяких європейських країнах (наприклад, Великій Британії). У цьому контексті цікавим буде до-

¹ Бринцев В. Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади : монографія / В. Д. Бринцев. – Х. : Право, 2010. – С. 161.

свід американських судів, які з метою скорочення затримок у розгляді справ поетапно розробили систему принципів і методів, що отримали назву «управління рухом справи». Система управління рухом справи включає в себе повний набір дій із боку суду із контролю і управління проходження справи, від порушення до судового розгляду і вирішення чи іншого завершення провадження по справі. Управління рухом справи являє собою не лише спосіб зменшити або взагалі уникнути затримки у розгляді справи, воно фактично є концептуальною основою організації управління суду взагалі, оскільки забезпечує власне відправлення правосуддя. Відсутність у конкретному суді проблем із затримкою розгляду спорів забезпечується наявністю ефективної програми управління рухом справи, а це, у свою чергу, є основним засобом досягнення успішного загального управління в суді.

Система управління рухом справ є методом, що застосовується судами з метою адаптації процесу проходження справ до передбачених вимог процедури, обумовленої особливостями їх різних категорій. Ця система запропонувала механізм проходження кожної справи в ті строки і з використанням саме тих ресурсів судової системи, які дійсно для цього необхідні¹. Вважаємо потенціально можливі запровадження такої системи в Україні закладені в Автоматизованій системі документообігу суду. Після внесення певних удосконалень в її роботу вона стане складовим елементом механізму судового управління.

Засади теорії ефективного управління обумовлюють необхідність координації функцій носіїв функції судового управління (голови суду і керівника апарату) задля досягнення єдиної мети — успішності функціонування суду. Ґрунтуючись на аналізі норм Закону, що закріплюють повноваження голів судів, можна зробити висновок, що саме останнім належить функція «координації» повноважень суб'єктів судового управління. Ми підтримуємо в цілому точку зору В. Д. Бринцева, який пропонує виділити у голів судів усіх рівнів дві групи функцій: 1) менеджменту (управління апаратом суду) і 2) організаційного забезпечення правосуддя: а) реалізація управлінських функцій по «керуванню» судьями та щодо основних повноважень судів; б) здійснення інших заходів, що стосуються виконання функцій

¹ David C. Steelman. Caseflow management. The heart of court management in the new millennium / David C. Steelman, John A. Goerd, James E. McMillan. – P. XI.

судової влади в межах повноважень конкретного суду¹. Нас непокоїть лише формулювання «керування суддями», на жаль, науковець не розкрив зміст цієї функції голови суду. Очевидно, що заходи судового управління в межах окремого суду повинні не зазіхати на гарантії самостійності і незалежності суддів, їх недоторканності.

б) *Управління роботою окремого судді*. Це питання відноситься до галузі наукової організації праці і дістало певне висвітлення в науковій і навчальній літературі. Ми не будемо зосереджуватися на рекомендаціях щодо організації особистої роботи судді, а дослідимо можливості використання методів судового управління в роботі окремого судді. Сьогодні в українських судах запроваджена так звана система «централізованого» документообігу, яка передбачає, що всі непроцесуальні дії із судовими документами здійснює апарат суду. Суддя отримує вже «оброблені» працівниками апарату суду документи для здійснення відповідних процесуальних дій. Позитивним моментом такої організації праці є усунення судді від «зайвої» технічної роботи з паперами, що дозволяє сконцентруватися виключно на розгляді справ. Але, з іншої точки зору, така організація знижує оперативність прийняття рішень щодо руху справ, змушує суддю постійно узгоджувати свої дії з працівниками апарату суду та вчиняти інші дії.

У цьому аспекті з точки зору ефективності управління роботою окремого судді цікавим є досвід організації роботи в Арбітражному суді м. Москви, а саме запровадження системи «офісу судді», яка передбачає компактне розташування кабінету судді, помічника та службовців апарату суду. Для її застосування необхідно передбачити, що за кожним суддею закріплюється помічник судді, кілька працівників апарату суду. Канцелярія суду повинна здійснювати лише первинну обробку кореспонденції, що надходить до суду, з наступним спрямуванням її за належністю до конкретного «офісу судді». І там суддя самостійно, разом із підлеглими йому працівниками планує свою роботу, запроваджує в дію так звану «систему управління рухом справи» відповідно до власного розсуду, але і з дотриманням передбаченої законом процедури. Така практика була апробована в деяких модельних судах і мала певний успіх. Вважа-

¹ Бринцев В. Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади : монографія / В. Д. Бринцев. – Х. : Право, 2010. – С. 161–162.

емо, що такий позитивний досвід має бути поширений на всю судову систему. Але при опрацюванні схеми організації роботи судді за системою «офісу судді» необхідно проаналізувати елементи ефективної координації таких офісів із загальною організацією суду як установи, запропонованих методів теорією управління.

Гадаємо, запровадження зазначеної системи організації праці судді: 1) сприятиме більш пропорційному розподілу справ між суддями з урахуванням досвіду та спеціалізації суддів; 2) підвищить відповідальність і самоорганізованість суддів щодо організації підготовки та слухання справи; 3) підсилить координацію роботи судді і працівників апарату суду; дозволить судді самостійно розподіляти обов'язки, давати доручення та здійснювати контроль виконання всередині апарату суду; 4) сприятиме підвищенню якості розгляду справ у зв'язку із покращенням підготовки сторін до судового розгляду за зручного для всіх графіка судових засідань, зменшенню кількості неявок учасників по справі і т. п.; 5) підвищить значення планування роботи судді, удосконалив роботу з управлінням робочим часом судді; 6) сприятиме формуванню професійно-важливих якостей судді: самодисципліна, прогностичні та організаційні здібності, навички етичного спілкування, відповідальність і т. п.; 7) сприятиме формуванню особистого іміджу судді, суспільної довіри до суду.

Висновки. Удосконалення судового управління повинно здійснюватись у двох площинах: а) на рівні цілісної судової системи і б) на рівні окремого суду. Системний підхід до вироблення оптимальних форм і механізму судового управління сприятиме підвищенню ефективності судової діяльності.

Стаття посвячена напрямкам оптимізації механізму управління як окремого суду, так і судової системи в цілому.

Clause is devoted to research of problems of improvement of judicial management with the purpose of increase of efficiency of judicial activity.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем судової, прокурорської та слідчої діяльності ІВПЗ НАПРН України (протокол № 12 від 5 вересня 2012 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук О. Г. Шило.

О. О. Житний, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ, м. Харків

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК УНІВЕРСАЛЬНА ЮРИДИЧНА КАТЕГОРІЯ (НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТИ)

На підставі порівняння основних ознак відповідальності за злочин у внутрішньому кримінальному й у міжнародному праві показано універсальний характер правової категорії «кримінальна відповідальність».

Ключові слова: кримінальна відповідальність, національна і міжнародна юрисдикція.

Категорія «кримінальна відповідальність» входить до «серцевини» кримінального права, визначаючи його предмет, методи, зміст більшості інститутів¹. Тому в українській юридичній науці їй приділяється значна увага (слід відзначити дослідження П. П. Андрушка, Л. В. Багрія-Шахматова, В. І. Борисова, Я. М. Брайніна, М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, В. М. Бурдіна, В. К. Гришука, Н. О. Гуторової, О. О. Дудорова, І. В. Красницького, В. О. Меркулової, М. І. Панова, В. П. Тихого, П. В. Хряпінського, С. С. Яценка та деяких інших фахівців). У наявних розробках знаходять вирішення основні теоретичні й прикладні проблеми відповідальності в кримінальному праві (її зміст, види, ознаки, підстави, форми реалізації, засоби індивідуалізації, місце в механізмах соціального впливу та ін.). Але ці роботи, як правило, стосуються сфери національної кримінально-правової юрисдикції, тому кримінальну відповідальність у них охарактеризовано як інститут внутрішнього права.

У сучасних умовах проблеми відповідальності за злочин вийшли за межі інтересів окремих країн. Під впливом глобалізації злочинність набуває нових форм, виходить на міжнародний рівень, продукує транснаціональні види кримінальної діяльності. Ці й де-

¹ Тарбагаев А. Н. Ответственность в уголовном праве / А. Н. Тарбагаев // Правоведение. – 1994. – № 3. – С. 102.

які інші причини зумовили інтенсивний розвиток таких напрямів міжнародних відносин, як взаємна допомога у кримінальному судочинстві, боротьба зі злочинами міжнародного характеру, запобігання міжнародним злочинам. У зв'язку з цим світовою демократичною спільнотою, регіональними об'єднаннями держав (ООН, Радою Європи, Європейським Союзом, СНД та ін.) напрацьовується відповідна нормативно-правова база, розвивається міжнародне кримінальне право, створюються міжнародні судові установи тощо. При цьому в міжнародних документах усе частіше використовується термінологія внутрішнього кримінального права — «злочин», «співучасть», «замах», «покарання» та ін. Міждисциплінарною стала, зокрема, й категорія «кримінальна відповідальність»: це поняття міститься в багатьох міжнародних актах (конвенціях, угодах, деклараціях тощо). Водночас матеріально-правові ознаки цієї відповідальності в них майже не надаються. У роботах із міжнародного та, зокрема, міжнародного кримінального права проблеми особистої відповідальності за злочин знайшли відображення, однак, поза увагою фахівців залишилися зв'язки відповідальності, підстави, принципи й форми реалізації якої визначає кримінальне законодавство України, та відповідальності особи за злочин, установлені міжнародно-правовими документами кримінально-правового характеру. Не зверталися до цих питань і криміналісти. Тому ця публікація має на меті звернення уваги на проблему співвідношення міжнародно-правового й внутрішньоправового аспектів кримінальної відповідальності. Така постановка питання, як уявляється, дозволить поглибити знання про неї як про один із центральних інститутів кримінального права України. Крім того, доцільність проведення досліджень такого роду зумовлює одне із завдань вітчизняної кримінально-правової науки — надати оцінку можливостям національного кримінального права в механізмі забезпечення міжнародного правопорядку¹.

Принцип, за яким фізичні особи можуть нести відповідальність за злочин у міжнародному праві, утвердився після Другої світової війни — його було закріплено в статутах Нюрнберзького й Токій-

¹ Тацій В. Сучасні проблеми кримінального права України / В. Тацій, В. Борисов, В. Тютюгін // Голос України. – 2010. – 10 верес. (№ 168 (4918)). – С. 13.

ського міжнародних військових трибуналів, розвинуто в деяких інших міжнародно-правових актах, у статутах міжнародних трибуналів для колишньої Югославії й Руанди, Міжнародного кримінального суду¹. У сучасному міжнародному кримінальному праві він став однією з основних категорій². При цьому пропозиції щодо впровадження кримінальної відповідальності держав не були підтримані як такі, що суперечать основним принципам міжнародного правосуддя³.

У розвитку концепції індивідуальної відповідальності за злочин у міжнародних відносинах вихідним пунктом стало внутрішнє законодавство⁴. Це дозволяє застосувати для дослідження проблем кримінальної відповідальності у внутрішньоправовому й міжнародному її аспектах міждисциплінарний підхід і порівняльний аналіз. При цьому, як слушно помітила Н. А. Зелінська, хоча при вивченні проблем кримінального права, що виходять за національні кордони, іноді складно виокремити питання національного й міжнародного права, але тим не менш їх не слід виводити за межі кримінально-правової юриспруденції⁵. Отже, у дослідженнях такого роду є обов'язковим звернення до вітчизняної кримінально-правової доктрини. У ній питання кримінальної відповідальності дискутуються в межах двох основних концепцій. Одна з них репрезентує відповідальність як основу правомірної поведінки особи на підставі усвідомлення свого обов'язку не порушувати кримінальний закон (так звана позитивна кримінальна відповідальність)⁶. У юридичній науці ця позиція сприймається здебільшого критично. Її опоненти доводять, що соціальний (моральний) обов'язок особи поводитись

¹ Лукашук И. И. Право международной ответственности / И. И. Лукашук. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 432 с.

² Зелинская Н. А. Международные преступления и международная преступность : монография / Н. А. Зелинская. – Одеса : Юрид. л-ра, 2006. – С. 14.

³ Карпец И. И. Преступления международного характера / И. И. Карпец. – М. : Юрид. лит., 1979. – С. 21–22.

⁴ Международное уголовное право : учеб. пособие / под общ. ред. В. Н. Кудрявцева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Наука, 1999. – С. 42.

⁵ Зелинская Н. А. Международные преступления и международная преступность : монография / Н. А. Зелинская. – Одеса : Юрид. л-ра, 2006. – С. 18.

⁶ Липинский Д. А. Общая теория юридической ответственности : монография / Д. А. Липинский, Р. Л. Хачатуров. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2007. – С. 142–173.

правомірно може бути визначено без залучення категорії кримінальної відповідальності¹.

Більшість фахівців з кримінального права відповідальність за злочин пов'язують із негативною реакцією держави на суспільно небезпечну поведінку (концепція ретроспективної кримінальної відповідальності). Її атрибутивною ознакою вважається осуд, який для позитивної відповідальності не характерний². Оскільки в міжнародних документах поняття «кримінальна відповідальність» позначає репресивну реакцію на діяльність (поведінку), яка певними суб'єктами визнана злочинною, є підстави вважати, що в міжнародно-правовому аспекті така відповідальність розглядається саме як ретроспективна (хоч при цьому не слід заперечувати важливості позитивної відповідальності держав у міжнародних відносинах як гарантії стабільності й безпеки останніх³).

У межах зазначеної концепції розвивається кілька наукових теорій (у новітній кримінально-правовій літературі ретельний аналіз поглядів науковців містять роботи Ю. В. Бауліна, В. К. Грищука, О. О. Дудорова, М. І. Панова⁴, що дозволяє не повторювати їх у цій

¹ Кругликов Л. Л. Дифференциация ответственности в уголовном праве : монографія / Л. Л. Кругликов, А. В. Васильевский. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – С. 19–21.

² Дудоров О. О. Кримінальна відповідальність: аналіз основних наукових концепцій / О. О. Дудоров // Вибрані праці з кримінального права / перед. слово В. О. Навроцького ; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. – С. 82.

³ Липинский Д. А. Общая теория юридической ответственности : монографія / Д. А. Липинский, Р. Л. Хачатуров. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2007. – С. 854–858.

⁴ Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія / Ю. В. Баулін. – К. : Атіка, 2004. – 296 с.; Гришук В. К. До питання про розуміння поняття «кримінальна відповідальність» в сучасній доктрині кримінального права / В. К. Гришук // Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань : тези доп. та повідомл. учасн. Міжнар. симпозіуму (23–24 верес. 2011 р., м. Львів). – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2011. – С. 131–139; Панов М. Кримінальна відповідальність та її підстава / М. Панов // Вісн. Нац. акад. прокуратури України. – 2010. – № 4. – С. 47; Дудоров О. О. Кримінальна відповідальність: аналіз основних наукових концепцій / О. О. Дудоров // Вибрані праці з кримінального права / перед. слово В. О. Навроцького ; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. – С. 81–93.

публікації). При цьому дискусії щодо сутності цього правового явища тривають. У зв'язку з цим важливим орієнтиром для кримінально-правової доктрини й правозастосовної практики є Рішення Конституційного Суду України від 27.10.1999 р. № 1-15/99, у якому вказано, зокрема, що кримінальна відповідальність передбачає офіційну оцінку відповідними державними органами поведінки особи як злочинної і, як правило, полягає в застосуванні до особи, що вчинила злочин, конкретних заходів кримінально-правового характеру через обвинувальний вирок суду, але може зводитися й до самого лише осуду особи¹. Ці висновки ґрунтуються на поширеній серед вітчизняних і зарубіжних правознавців теорії, яка пов'язує кримінальну відповідальність із перетерпінням особою, що вчинила злочин, офіційного осуду, обмежень і втрат, які передбачені законом і покладаються на винного обвинувальним вирок суду².

Якщо погодитися з наведеною інтерпретацією кримінальної відповідальності, можна помітити багато спільного між нею й міжнародно-правовою регламентацією відповідальності за злочин (хоч, оскільки порівнюються інститути, що належать до різного рівня правових систем, то таке порівняння є певним чином умовним). Так, і в національному кримінальному праві, і в міжнародному праві відповідальність передбачає осуд злочинця: у першому випадку засуджує держава, у другому — світова (якщо брати документи ООН) чи регіональна (в актах Ради Європи, Європейського Союзу чи інших регіональних об'єднань або організацій) спільнота. Наприклад, у преамбулі Конвенції ООН про запобігання зло-

¹ Рішення Конституційного Суду України № 1-15/99 від 27.10.1999 р. у справі за конституційним поданням МВС України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) // Вісн. Конституц. Суду України. – 1999. – № 5 – С. 7–13.

² Кримінальне право України: Загальна частина : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. ; Х. : Юрінком Інтер : Право, 2001. – 416 с.; Мальцев В. В. Принципы уголовного права и их реализация в правоприменительной деятельности / В. В. Мальцев. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 694 с.; Гришук В. К. До питання про розуміння поняття «кримінальна відповідальність» в сучасній доктрині кримінального права / В. К. Гришук // Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань : тези доп. та повідомл. учасн. Міжнар. симпозіуму, 23–24 верес. 2011 р. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2011. – С. 131–139.

чину геноциду та покарання за нього підкреслено: цивілізований світ засуджує геноцид¹. І у внутрішньому, і в міжнародно-правовому аспектах передумовою кримінальної відповідальності є заборона певного діяння (наприклад, ст. 18 Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми встановлює: «кожна Сторона вживає таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для визнання злочинами діянь, зазначених у статті 4 цієї Конвенції...»²), засобами її забезпечення — санкції, у тому числі кримінальні покарання, метою — перешкоджання вчиненню злочинів, покарання винних (наприклад, у Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності йдеться про сприяння співробітництву в справі більш ефективного попередження транснаціональної організованої злочинності)³.

Як зазначається в літературі, більшість загальних принципів відповідальності, які існують у правовій системі, застосовуються й у міжнародному кримінальному праві (відповідальність за діяння, а не за думки, винна відповідальність, законність, справедливість відповідальності тощо)⁴. Водночас традицією і принциповим положенням для кримінального права України є особистий характер кримінальної відповідальності. Її адресовано лише фізичним особам, визнаним винними у вчиненні злочину. Керуючись термінологією деяких міжнародно-правових документів (ст. 25 Статуту Міжнародного кримінального суду⁵), законодавство України передбачає

¹ Конвенція о предупреждении преступления геноцида и наказания за него от 9 декабря 1948 г. [Електронний ресурс] / ООН. – Режим доступу: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>.

² Конвенція Ради Європи про заходи протидії торгівлі людьми [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>.

³ Про ратифікацію Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності та протоколів, що її доповнюють (Протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї і Протоколу проти незаконного ввезення мігрантів сушею, морем і повітрям) : Закон України від 4 лют. 2004 р. № 1433-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 19. – Ст. 263.

⁴ Международное уголовное право : учеб. пособие / под общ. ред. В. Н. Кудрявцева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Наука, 1999. – С. 90.

⁵ Римський статут міжнародного кримінального суду [Електронний ресурс] (Рим, 17 лип. 1998 р.) / ООН. – Режим доступу: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>.

лише «індивідуальну кримінальну відповідальність». Натомість низка міжнародно-правових документів (Конвенція ООН проти корупції, Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності, Конвенція РЄ про заходи щодо протидії торгівлі людьми та ін.) суб'єктами відповідальності за певні злочини визнає і юридичних осіб. Такий вид кримінальної відповідальності в Україні в теперішній час не може бути реалізований (хоча при обговоренні перспектив її впровадження у вітчизняному кримінальному праві одним з основних аргументів є саме міжнародний досвід¹).

Наведене порівняння показує деякі спільні й відмінні риси кримінальної відповідальності у внутрішньому й міжнародному праві лише на нормативному рівні існування цього феномену. По-іншому виглядає їх співвідношення, якщо звернутись до динаміки (процесу реалізації) кримінальної відповідальності. Тут міжнародно-правовий і внутрішньоправовий її аспекти слід не протиставляти, а поєднувати, розглядаючи як елементи одного механізму. Як зазначалося, відповідальність за злочин включає, як правило, обмеження правового статусу особи. У внутрішньому праві їх визнає національний кримінальний закон (приписи КК про види покарань, порядок і правила їх призначення, підстави й умови звільнення від покарання та його відбування, судимість особи, санкції його Особливої частини), який застосовується судами держави щодо суб'єктів, винних у вчиненні злочинів. Міжнародні документи, у яких ідеться про кримінальну відповідальність, її міру не встановлюють (особливістю міжнародного кримінального права є відносно незначна можливість застосування його положень безпосередньо²). У них може бути визнано злочинність певних діянь, описано ознаки окремих злочинів, але їх кримінально-правові наслідки не конкретизуються. Лише іноді в цих актах надано орієнтири щодо пеналізації (наприклад, у ст. 19 Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією вказано на запровадження санкцій і заходів, що включають

¹ Броневицька О. М. Відповідність кримінального законодавства України чинним міжнародним договорам : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. М. Броневицька. – Львів, 2011. – 20 с.

² Кибальник А. Г. Преступления против мира и безопасности человечества / А. Г. Кибальник, И. Г. Соломоненко ; под науч. ред. А. В. Наумова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 28.

позбавлення волі, на доцільність конфіскації засобів вчинення злочинів, доходів, отриманих від їх вчинення або власності, вартість якої відповідає таким доходам¹). Вид і міру покарання за діяння, криміналізацію яких передбачив міжнародний документ, установлює, як правило, національне (внутрішнє) кримінальне законодавство². Отже, відповідальність за злочин, про яку йдеться в міжнародно-правових актах, досягати своїх цілей може здебільшого опосередковано, із залученням до цього процесу національних механізмів кримінально-правового впливу. Без них кримінальна відповідальність у міжнародно-правовому аспекті є «декларацією про наміри». Лише за вчинення міжнародних злочинів (таких, зокрема, як геноцид, апартеїд) винні особи можуть притягуватися до відповідальності безпосередньо за нормами міжнародного права³.

Отже, застосовуючи норми внутрішнього права при реалізації встановленої ними відповідальності осіб, винних у злочинах, криміналізованих згідно із міжнародними зобов'язаннями, держава не лише підтримує правопорядок у межах власної юрисдикції, а й виконує обов'язок щодо забезпечення кримінальної відповідальності, яку передбачає відповідний міжнародно-правовий акт. Це дозволяє вважати правову категорію «кримінальна відповідальність» універсальною, яка характеризує офіційну реакцію на злочин й у внутрішньоправовому, і в міжнародно-правовому вимірах. Крім того, поновому розкривається інтеграційна функція кримінальної відповідальності, яка, за висновками М. І. Панова, полягає в об'єднанні Загальної й Особливої частин кримінального права, перетворенні їх інститутів і норм в «органічно взаємопов'язані та взаємно доповнюючі структурні елементи єдиної й цілісної системи кримінального права як самостійної галузі права»⁴. Категорія «кримінальна відповідальність», як було показано, характеризує взаємодію міжнародного (міжнародного кримінального) права і внутрішнього

¹ Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією // Відом. Верхов. Ради України. – 2007. – № 47–48.

² Международное уголовное право : учеб. пособие / под общ. ред. В. Н. Кудрявцева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Наука, 1999. – С. 9.

³ Там само. – С. 118–120.

⁴ Панов М. Кримінальна відповідальність та її підстава / М. Панов // Вісн. Нац. акад. прокуратури України. – 2010. – № 4. – С. 45.

кримінального права щодо виконання завдань із охорони найбільш важливих цінностей, запобігання злочинам міжнародного характеру, забезпечення миру й безпеки людства. Така її властивість, як уявляється, може бути визнана одним із проявів реалізації зазначеної функції: кримінальна відповідальність з'єднує міжнародний і національний механізми протидії злочинам міжнародного характеру. У цілому ж, як уявляється, результати проведеного дослідження, у тому числі припущення щодо універсального характеру категорії «кримінальна відповідальність», можуть бути використані для подальшого розвитку загальної теорії відповідальності у кримінальному праві України, поглиблення знань про цей його інститут, для вивчення проблем взаємодії внутрішнього кримінального права з міжнародним й оцінки його відповідності міжнародним стандартам боротьби зі злочинністю.

На основании сравнения основных признаков ответственности за преступление во внутреннем уголовном и в международном праве показан универсальный характер правовой категории «уголовная ответственность».

Based on the comparison of the main features for the crime in domestic criminal and international law shows universal legal concept of «criminal responsibility».

*Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального права та кримінології ФПС ХНУВС (протокол № 19 від 20 червня 2012 р.).
Рецензент — доктор юридичних наук **В. С. Батир-гарєєва**.*

О. О. Пащенко, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, доцент кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ОБУМОВЛЕНОСТІ ЗАКОНУ УКРАЇНИ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ (ПЕРША ПОЛОВИНА 90-х рр. ХХ ст.)

Статтю присвячено аналізу дослідження проблеми соціальної обумовленості законодавства про кримінальну відповідальність у роботах українських криміналістів, що були опубліковані у першій половині 90-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: закон про кримінальну відповідальність, соціальна обумовленість, криміналізація, декриміналізація, історія кримінального права.

Важливість дослідження проблеми соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність у науці кримінального права не піддається сумнівам. Проте вона належить до кола незручних проблем і окремо ще не досліджувалася. Те саме стосується й історії її становлення у вітчизняній кримінально-правовій доктрині. Лише окремі аспекти названої проблеми розглядалися Д. О. Балобановою, В. І. Борисовим, Л. П. Брич, С. В. Гізімчуком, С. В. Гринчаком, В. К. Грищуком, Н. О. Гуторовою, М. Г. Заславською, М. Й. Коржанським, С. С. Мірошніченком, В. О. Навроцьким, О. Е. Радутним, О. О. Титаренком, П. Л. Фрісом та деякими іншими правознавцями.

Слід відзначити, що протягом 1970–80-х рр. у радянській науці були зроблені певні напрацювання на шляху вирішення наукової проблеми. Їх аналіз було здійснено автором у попередніх публіка-

ціях¹. Правники, які творили у вказані часи, здійснювали відповідні дослідження переважно на загальнотеоретичному рівні, майже не звертаючись до аналізу соціальної обумовленості окремих інститутів і норм Загальної та Особливої частин законодавства про кримінальну відповідальність².

Аналізуючи науковий доробок в означений період на теренах України, зауважимо, що В. К. Матвійчук у науковій публікації «Проблема криминализации — ключевой вопрос уголовно-правовой охраны окружающей среды» (1990 р.) приділив увагу лише загальним факторам, що визначають необхідність криміналізації суспільно небезпечних діянь у сфері охорони довкілля. При цьому правознавець спеціально вказав, що завданням його публікації є висвітлення не всіх питань, що визначають необхідність криміналізації у відповідній сфері. Тож найбільш загальними факторами, на думку науковця, є: 1) природно-історичні протиріччя між виробничими можливостями біосфери і зростанням суспільних потреб, 2) деградаційні зміни навколишнього середовища, які призводять до порушення природних зв'язків і відносин, що склалися історично,

¹ Див.: Пашенко О. О. Дослідження проблеми соціальної зумовленості кримінального законодавства в роботах радянських криміналістів 70-х рр. XX ст. / О. О. Пашенко // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 19. – С. 28–35; Пашенко О. О. Питання соціальної зумовленості кримінального законодавства в роботах радянських правознавців першої половини 80-х років XX ст. / О. О. Пашенко // Проблеми законності : акад. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2010. – Вип. 109. – С. 156–165; Пашенко О. О. Вирішення проблем соціальної обумовленості законодавства про кримінальну відповідальність у радянській науці другої половини 80-х рр. XX сторіччя / О. О. Пашенко // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 22. – С. 54–66; Еволюція поглядів вітчизняних науковців стосовно проблеми соціальної обумовленості законодавства про кримінальну відповідальність впродовж 1970–1995 рр. / О. О. Пашенко // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2012. – Вип. 23. – С. 88–100.

² Хоча слід зауважити, що поодинокі спроби розв'язання проблеми на предметному рівні все ж мали місце і у зазначені часи (див., наприклад: Похмелькин А. В. Уголовная ответственность за занятие бродяжничеством или попрошайничеством либо ведение иного паразитического образа жизни / А. В. Похмелькин ; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1986. – С. 11–15; Юрченко А. Ф. Уголовная ответственность за самовольное использование транспортных средств, машин или механизмов / А. Ф. Юрченко ; Киев. высш. шк. МВД СССР. – Киев, 1989. – С. 7–9).

і реально загрожують рівновазі екологічних систем, 3) соціально-екологічні та правові погляди, ідеї, які ставши органічною частиною сучасної культури, істотно впливають на всі сторони життєдіяльності людини й суспільства, 4) вимоги як внутрішньої, так і зовнішньої політики¹. Такий підхід видається вельми цікавим, проте, будучи обмеженим предметом дослідження, зосередивши увагу лише на загальних факторах криміналізації у сфері охорони навколишнього середовища, В. К. Матвейчук, на жаль, не навів системи факторів, які слід урахувати під час прийняття рішення щодо криміналізації суспільно небезпечного діяння *взагалі*, не звернувся у зазначеній публікації до проблеми підстав криміналізації та криміналізаційних приводів.

С. Б. Гавриш і П. А. Кравченко в науковій праці «Некоторые вопросы системы экологических преступлений в УК Украинской ССР» (1991 р.) зазначили, що під час криміналізації діянь у сфері охорони природи необхідно враховувати перш за все ті *ознаки*, що характеризують екологічну цінність предметів природи. На їхню думку, слід також урахувати *властивості* елементів природи до постійного відтворення умов життєдіяльності живих організмів, створенню сприятливого режиму фізичного і духовного життя людини. Важливо мати на увазі, зазначають дослідники, що природні об'єкти існують лише завдяки наявності певних біогеоценотичних зв'язків у вигляді екосистем, де загибель одного компонента може призвести до знищення інших і зруйнування всієї системи. Другий *критерій* криміналізації, на думку С. Б. Гавриша та П. А. Кравченка, — це характер і розмір шкоди, що спричинюється чи може настати при вчиненні екологічного правопорушення як самій природі, так і людині. Така шкода має бути більш тяжкою, ніж в адміністративних деліктах, складновідновлюваною чи такою, що усунути неможливо. Урешті-решт, указують правознавці, необхідно виходити з оцінки загальної ситуації боротьби з екологічними посяганнями, соціально-демографічних й інших факторів. Вирішальне зна-

¹ Див.: Матвейчук В. К. Проблема криминализации – ключевой вопрос уголовно-правовой охраны окружающей среды / В. К. Матвейчук // Материалы IV Советско-западногерманского симпозиума по криминологии, уголовному праву и процессу : материалы науч. конф. / АН УССР, Ин-т государства и права ; отв. ред. А. Я. Светлов, Г. И. Чангули. – Киев : Наук. думка, 1990. – С. 143.

чення має висновок щодо неможливості попередити чи усунути екологічний збиток іншими заходами. При вирішенні питання про криміналізацію екологічних правопорушень, зазначають науковці, ураховуються їх відносна поширеність, видова суспільна небезпечність, однорідний характер вчинюваних діянь, а в низці випадків — і небезпечність способів заподіяння шкоди¹. Зазначене дозволяє стверджувати, що С. Б. Гавриш і П. А. Кравченко виділяли наступні обставини, що слід ураховувати при криміналізації діянь у сфері охорони природи: 1) ознаки, що характеризують екологічну цінність предметів природи; 2) здатність елементів природи до постійного відтворення умов життєдіяльності; 3) ту властивість, що природні об'єкти існують лише завдяки наявності певних біогеоценозних зв'язків у вигляді екосистем, де загибель одного компонента може призвести до знищення інших і зруйнування всієї системи; 4) характер і розмір реальної чи можливої шкоди, яка має бути складно відновлювальною чи такою, що усунути неможливо. Також, на думку правознавців, необхідно виходити із 5) оцінки загальної ситуації боротьби з екологічними посяганнями, 6) соціально-демографічних і інших факторів, вирішальне значення серед яких має неможливість попередити чи усунути екологічний збиток іншими заходами (7). Наступними серед наведених факторів є відносна поширеність (8), видова суспільна небезпечність (9), однорідний характер вчинюваних діянь (10), а в низці випадків — і небезпечність способів заподіяння шкоди (11). Аналізуючи позицію науковців, слід зазначити, що перші чотири обставини характеризують дев'яту (суспільну небезпечність). Остання якраз і визначається в першу чергу цінністю (значущістю) того блага, що є предметом суспільного відношення, на яке здійснюється посягання, а також характером заподіюваної або можливої шкоди. Крім того, позначаючи обставини, що слід ураховувати при криміналізації, правники одночасно використовують терміни «ознаки», «властивості» «критерій», «фактори». Це дає змогу зробити висновок про те, що вони розглядають зазначені поняття як синоніми. Крім того, з наведеного випливає: поняття вищого рівня ієрархії, що

¹ Див.: Гавриш С. Б. Некоторые вопросы системы экологических преступлений в УК Украинской ССР / С. Б. Гавриш, П. А. Кравченко // Новое политико-правовое мышление и реализация правовой реформы : сб. науч. тр. / редкол.: В. Я. Таций (отв. ред.) и др. – Киев : УМК ВО, 1991. – С. 121.

утворюється групами факторів, науковці не виділяли, а також не робили перелік відповідних обставин вичерпним навіть стосовно предмета свого дослідження.

В іншій роботі («Криміналізація екологических деликтов: оптимальная модель») (1992 р.) С. Б. Гавриш відзначив, що підставою правової регламентації є два моменти: потреба суспільства (соціальна необхідність) у пріоритеті охорони відповідних цінностей (1) і доцільність (соціальна обумовленість) їх правового захисту (2)¹. Криміналізація екологічних деліктів, на думку вченого, пов'язана з наявністю певних підстав, обумовлених екологізацією соціальної дійсності і поширенням екологічної кризи, яка супроводжується непередбачуваними негативними наслідками, що викликані значною мірою недотриманням або прямим порушенням забезпечувальних правових норм. Такими підставами є: посилення неправомірного антропогенного руйнування природного середовища, невідновлювальність і специфіка екологічної шкоди (людині й екосистемам), а також нездатність або неефективність інших соціальних інститутів забезпечити належну охорону природи (3)². Разом із тим, зауважує науковець, установлення кримінальної відповідальності за екологічні правопорушення має ґрунтуватися на певній реальній і стабільній у даний час величині, що є своєрідним показником, лише за наявності якого можливо ставити питання про можливість визнання діяння злочином. Його умовно можна назвати індексом криміналізації (декриміналізації). Це, вказує правознавець, — об'єктивно існуючий привід до зміни правового статусу діяння, наявність якого свідчить про момент його переростання у злочин. Стосовно злочинів проти довкілля такий індекс включає у себе, по-перше, неможливість викорінення антисуспільних екологічних проявів іншими правовими засобами і, по-друге, настання чи небезпеку настання екологічної шкоди (власне природному середовищу, людині чи її майбутнім поколінням). Звідси, на думку С. Б. Гавриша, випливає, що екологічні кримінально-правові за-

¹ Див.: Гавриш С. Б. Криміналізація екологических деликтов: оптимальная модель / С. Б. Гавриш // Проблемы государства и права Украины : темат. сб. науч. тр. / отв. ред. В. Я. Таций. – Киев : УМК ВО, 1992. – С. 98.

² Там само. – С. 99.

борони слід розглядати як субсидіарні, за яких застосування кримінального покарання повинно бути якби останнім засобом боротьби з такого роду діяннями¹. Аналізуючи наведені судження, слід зауважити, що у них наявне протиріччя: спочатку наведено лише дві підстави криміналізації (соціальна необхідність і доцільність), а потім зазначено, що такими підставами є посилення неправомірного антропогенного руйнування природного середовища (1), невідновлювальність і специфіка екологічної шкоди (людині й екосистемам) (2), а також нездатність або неефективність інших соціальних інститутів забезпечити належну охорону природи (3). Проте очевидно, що «такі підстави» (наведені потім) характеризують якраз соціальну необхідність прийняття закону, а те, що зазначено згодом (умовно названо «індекс» криміналізації), — доцільність правового захисту (4). Тому, незважаючи на допущену неточність, слід відзначити, що у роботі 1992 р. С. Б. Гавриш все ж таки виділяв поняття вищого рівня ієрархії — «підстави», які складаються з певної кількості інших обставин (вочевидь, «факторів», хоча правознавець і тут використовував той самий термін «підстави»). Це слід відзначити як позитивний внесок науковця у вирішення проблеми соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність. У той же час суперечливим убачається також визначення криміналізаційного приводу за допомогою поняття «індекс криміналізації». Криміналізаційний привід не може визначатися через неможливість викорінення антисупільних екологічних проявів іншими правовими засобами і через настання чи небезпеку настання екологічної шкоди, як це робить С. Б. Гавриш. Як було показано, зазначені науковцем фактори характеризують другу підставу криміналізації (доцільність), що наведена на початку аналізованої наукової статті. А під криміналізаційним приводом доречно розуміти певні одиничні (можливо, навіть випадкові) події, що «приводять механізм криміналізації в рух».

В. І. Борисов у своїй докторській дисертації «Основные проблемы охраны безопасности производства в уголовном законодательстве Украины» (1992 р.) відзначив, що в останні два десятиріччя (70–90-ті рр.) фахівцями з теорії права і кримінального

¹ Див.: Гавриш С. Б. Указ. праця. – С. 99–100.

права здійснюються вагомі дослідження з приводу соціальної обумовленості норм права¹. Тому правознавець вважає необхідним під цим кутом зору здійснити аналіз норм КК щодо охорони безпеки виробництва. Соціальна обумовленість таких норм, на думку вченого, визначається різними за своєю значущістю соціальними, економічними, політичними, психологічними та іншими факторами, встановлення і розкриття яких дозволяє пояснити необхідність кримінально-правової заборони посягань на безпеку виробництва. Незважаючи на єдність поглядів щодо важливості розробки проблеми соціальної обумовленості кримінального закону, вона, як зауважує правознавець, далеко ще не вирішена і залишається дискусійною. Вимога формального врахування саме всіх уже відомих факторів і тих, що можуть бути визначені в перспективі, на його думку, навряд чи є стандартно-прийнятною щодо кожного масовидного суспільно небезпечного явища. Виходячи з відмінності у видах, характері явищ, що детермінують кримінально-правову заборону, фактори, якими обумовлюється існування чи прийняття відповідної кримінально-правової норми (групи норм), на думку В. І. Борисова, можуть бути неоднаковими як із точки зору їхньої кількості, так і змісту кожного з них. Відзначаючи різноманіття думок щодо термінологічного позначення факторів соціальної обумовленості кримінально-правових норм, а також щодо їхньої кількості, правознавець робить висновок, що в такому разі визначення відповідних факторів слід пов'язувати з предметом дослідження. Окремі фактори, можливість дослідження яких стосовно явища є теоретично допустимою, на думку науковця, можуть лише незначною мірою або найзагальнішим чином характеризувати кримінально-правову заборону. Практичне використання їх для пояснення конкретної норми КК (прийняття, збереження, відмови) навряд чи доцільно².

Виходячи з предмета свого дослідження, В. І. Борисов вважає за можливе виділити й проаналізувати найбільш значущі фактори, гетерогенна сукупність яких є достатньою для пояснення існування і вдосконалення кримінально-правових норм, що охороняють саме

¹ Див.: Борисов В. И. Основные проблемы охраны безопасности производства в уголовном законодательстве Украины : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / В. И. Борисов ; УЮА. – Харьков : [б. и.], 1992. – С. 25.

² Див.: Борисов В. И. Указ. праця. – С. 26–30.

безпеку виробництва¹. Усі фактори, що обумовлюють необхідність кримінально-правової охорони безпеки виробництва, науковець об'єднує у чотири відносно самостійні групи: 1) соціально-економічні й технічні (що відображають залежність правового впорядкування відносин безпеки виробництва від матеріальних умов існування суспільства, рівня його наукового і технічного розвитку); 2) нормативні (що ілюструють обумовленість кримінально-правової охорони відносин безпеки виробництва нормами Конституції та інших галузей права); 3) кримінологічні (що визначають суспільну небезпечність порушень правил безпеки виробництва, їх поширеність, розмір матеріальної і моральної шкоди, яка заподіюється суспільству); 4) історичні (що визначають тенденції розвитку кримінального законодавства України за порушення правил охорони праці і за посягання на громадську безпеку у сфері виробництва)². Таким чином, уперше в історії української кримінально-правової науки дослідженню соціальної обумовленості було приділено окремий розділ докторської дисертації, присвяченої вирішенню проблем Особливої частини кримінального права.

Аналізуючи позицію В. І. Борисова, слід зауважити, що він цілком обґрунтовано зазначив, що в науці кримінального права існує єдність поглядів щодо важливості розробки проблеми соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність, і в той же час констатував, що вона далеко ще не вирішена і залишається дискусійною. Позитивним є також висновок правознавця стосовно того, що фактори, якими обумовлюється існування чи прийняття відповідної кримінально-правової норми (групи норм), можуть бути неоднаковими як із точки зору їхньої кількості, так і змісту кожного з них. Заслужує на увагу також пропозиція правознавця пов'язувати визначення відповідних факторів із предметом дослідження, а також систематизація факторів у чотири відносно самостійні групи.

Окрім В. І. Борисова, питанням соціальної обумовленості у своїх дисертаціях приділили увагу: П. А. Воробей, С. О. Допілка, М. І. Мельник, О. М. Опальченко, В. І. Осадчий, В. Ю. Шестаков та інші дослідники.

¹ Див.: Борисов В. И. Указ. праця. – С. 30.

² Там само. – С. 30–31.

Л. П. Брич у науковій статті «Про криміналізацію ухиляння від виконання фінансових зобов'язань перед державою» (1994 р.) зазначає, що «у кримінально-правовій літературі вироблені загально-визнані критерії криміналізації (підстави кримінально-правової заборони)»¹. Із цього приводу одразу слід зауважити, що нічого «загально-визнаного» не вироблено до теперішнього часу. Більш того, уже неодноразово зверталася увага на те, що науковці по-різному підходять до вирішення проблеми, використовуючи навіть різну термінологію. Аналізуючи випадки ухиляння від виконання фінансових зобов'язань перед державою під кутом зору згаданих критеріїв, дослідниця доходить висновку про наявність підстав для боротьби з цими посяганнями кримінально-правовими засобами². Відповідними *критеріями*, на думку правниці, є: 1) високий ступінь суспільної небезпеки, 2) поширеність відповідних посягань, 3) неможливість подолати їх за допомогою більш м'яких засобів (не кримінально-правових), 4) недоліки чинного кримінального законодавства в цій частині³. На підставі наведеного у статті матеріалу Л. П. Брич підводить підсумок: «Отже, соціально-політична актуальність боротьби з ухилянням від сплати податків та інших обов'язкових платежів, необхідність і можливість подолання цього явища кримінально-правовими засобами, недосконалість сучасного законодавства, зумовлює потребу передбачити відповідальність за ухиляння від виконання фінансових зобов'язань перед державою у спеціальній нормі, яка найбільш повно охопить усі суспільно небезпечні прояви»⁴. З викладеного випливає, що у висновку дослідниця звертає увагу на обставини, про які в основній частині наукової статті не йшлося: соціально-політична актуальність, необхідність і можливість подолання явища кримінально-правовими засобами (стосовно останньої обставини раніше йшлося лише про неможливість подолання явища за допомогою більш м'яких засобів, — а це

¹ Див.: Брич Л. Про криміналізацію ухиляння від виконання фінансових зобов'язань перед державою / Л. Брич // Проблеми державотворення в Україні : вісн. Львів. ун-ту. Серія юридична / редкол., відп. ред. М. В. Костицький. – Л. : Світ, 1994. – Вип. 31. – С. 98.

² Там само.

³ Там само. – С. 98–99.

⁴ Там само. – С. 99.

не одне й те саме). У той же час очевидно, що соціально-політична актуальність якраз і визначається високим ступенем суспільної небезпеки, а також поширеністю відповідних посягань. Тобто наприкінці статті останні два поняття узагальнено за допомогою першого, що, безперечно, є позитивним моментом. Таким чином, Л. П. Брич виділила чотири *критерії* криміналізації і два з них об'єднала за допомогою поняття «соціально-політична актуальність».

Найбільший внесок у вирішення проблеми соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність серед українських вчених першої половини 1990-х рр. зробив, на нашу думку, В. К. Грищук. У роботі «Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії і методології» (1992 р.) правник зазначив, що соціальна зумовленість кримінально-правової норми — це наявність внутрішніх і зовнішніх чинників (факторів), які створюють можливість і необхідність розробки і прийняття конкретної кримінально-правової норми¹. У наступній науковій праці «Проблеми кодифікації кримінального законодавства України» (1993 р.) дослідник присвятив чимало уваги підставам і критеріям меж криміналізації.

Підстави криміналізації, зазначає В. К. Грищук, — це обставини, які детермінують необхідність і доцільність криміналізації кожного конкретного діяння людини. Залежно від характеру, суті і походження підстави криміналізації правознавець поділяє на умовні дві групи: об'єктивні й суб'єктивні. У свою чергу, об'єктивні й суб'єктивні підстави можуть бути двох видів: а) зовнішні; б) внутрішні². *Об'єктивними зовнішніми* підставами криміналізації можуть бути, наприклад, міжнародно-правові угоди, міжнародно-правові традиції. Прикладом *суб'єктивної зовнішньої* підстави криміналізації може послужити думка міжнародної громадськості. *Об'єктивними внутрішніми* підставами криміналізації можна, зокрема, вважати такі: 1) суспільну небезпечність, критеріями оцінки якої є: а) очевидність шкоди, б) шкода перевищує ту шкоду, яка можлива у зв'язку із заборонаю діяння, в) поширеність діяння, г) динаміка діяння, д) фактори надзвичайного характеру, які впли-

¹ Див.: Грищук В. К. Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії і методології / В. К. Грищук. — Л. : Світ, 1992. — С. 100.

² Див.: Грищук В. К. Проблеми кодифікації кримінального законодавства України / В. К. Грищук. — Л. : Львів. ун-т, 1993. — С. 62.

вають на рівень суспільної небезпеки діяння (раптова зміна, загострення соціальної, економічної, політичної ситуації внаслідок стихійного лиха, війни, неврожаю тощо); 2) відсутні інші ефективні засоби боротьби (політичні, економічні, правові тощо); 3) діяння є корисним для суспільства, має важливе значення для боротьби зі злочинністю і тому потребує легалізації на рівні кримінального закону як дозволене або заохочуване. Наявність останньої підстави пояснюється тим, що В. К. Гришук розуміє під криміналізацією «стадію, етап, метод реалізації соціально обумовленої кримінальної політики держави, складний, багатогранний науковий процес оцінки суспільно значущих діянь, як *корисних для суспільства* (курсив наш. — О. П.) або суспільно небезпечних, що завершується прийняттям законодавцем норм кримінального закону, які забороняють, під загрозою кримінального покарання, або дозволяють, заохочують (курсив наш. — О. П.) конкретні типи таких діянь»¹. Тому, на думку правознавця, «категорія “криміналізація” ширша за своїм змістом від категорії “кримінально-правова заборона”»².

До числа найважливіших *суб'єктивних* підстав, зауважує правознавець, належать: 1) суспільна думка, що ґрунтується на правосвідомості, моральності суспільства; 2) пропозиції, висновки науковців щодо можливості і доцільності криміналізації; 3) пропозиції органів кримінальної юстиції та інших державних і громадських органів; 4) ініціатива законодавця³.

Проблема підстав криміналізації, зауважує науковець, тісно пов'язана з багатогранною проблемою *критеріїв меж криміналізації*. У найбільш загальних рисах під критерієм меж криміналізації, на його думку, слід розуміти факти навколишньої дійсності, які впливають на визначення сфери кримінально-правового регулювання суспільних відносин⁴. Межі криміналізації, указує В. К. Гришук, залежать від характеру діяння. Криміналізовані можуть бути лише суспільно значущі діяння, де люди виступають носіями соціальних функцій. Коло суспільно значущих діянь, які доцільно криміналі-

¹ Гришук В. К. Проблеми кодифікації кримінального законодавства України / В. К. Гришук. — Л. : Львів. ун-т, 1993. — С. 62.

² Там само. — С. 61.

³ Там само. — С. 62–63.

⁴ Там само. — С. 63–64.

зувати, обмежується, на думку правознавця, певними властивостями цих діянь: 1) істотна суспільна небезпека; 2) названі діяння повинні мати явний зовнішній вираз і впливати певним чином на суспільні процеси (криміналізація неприпустима у сфері внутрішнього людського мислення — думки, погляди, переконання); 3) такі діяння повинні мати вольовий характер, оскільки кримінальний закон усім своїм змістом і суттю адресований волі і свідомості людини, які спрямовують її поведінку; 4) можливість соціального контролю за відповідними діяннями. Якщо діяння заздалегідь не піддається соціальному контролю (сфера приватного життя), то прийнята за такої умови норма кримінального закону приречена на бездіяльність; 5) доступність доказування таких діянь у встановленому законом кримінально-процесуальному порядку¹. *Основними об'єктивними критеріями*, які впливають на визначення меж криміналізації, з точки зору В. К. Грищука, є: 1) рівень і режим розвитку всіх елементів суспільно-економічної формації, і у першу чергу продуктивних сил і виробничих відносин; 2) об'єктивні можливості кримінально-правового регулювання. *Суб'єктивними критеріями* правник вважає такі: 3) воля законодавця; 4) *фактори*, що характеризують духовність суспільства: перш за все норми суспільної моралі², а також культура (загальна і правова); правосвідомість (правова ідеологія, правова психологія); історичні традиції в розумінні злочинного і незлочинного, що пройшли випробування суспільною практикою; норми суспільної моралі, які, як зауважує правознавець, заслуговують на особливу увагу; 5) матеріально-технічні та інтелектуальні можливості кримінальної юстиції³.

Таким чином, В. К. Грищук окремо виділяв підстави криміналізації, властивості діянь, які доцільно криміналізувати, а також критерії меж криміналізації. Це, безумовно, є позитивним внеском у розвиток теорії криміналізації суспільно небезпечних діянь. Проте слід зауважити, що, зазначивши, що «проблема підстав криміналізації тісно пов'язана з багатогранною проблемою критеріїв меж криміналізації», правник не вказав, у якому співвідношенні знахо-

¹ Див.: Грищук В. К. Проблеми кодифікації кримінального законодавства України / В. К. Грищук. — Л.: Львів. ун-т, 1993. — С. 74–75.

² Там само. — С. 78.

³ Там само. — С. 77.

дяться ці поняття. У той же час таке співвідношення має дуже велике значення, адже такі обставини, як суспільна думка, правосвідомість, моральність суспільства, зазначені науковцем одночасно в переліку суб'єктивних підстав, а також під час характеристики суб'єктивних критеріїв меж криміналізації. Те саме стосується і волі (ініціативи) законодавця. То ж виникає логічне запитання: це підстави або все ж таки критерії? Крім того, слід відзначити, що правник не навів повного переліку ані підстав, ані критеріїв меж криміналізації. Очевидно, на тому етапі своїх досліджень науковець не ставив перед собою відповідного завдання, а зосередив увагу на тому, що їх варто поділяти на зовнішні та внутрішні, а ті, своєю чергою, — на об'єктивні і суб'єктивні, навівши лише по декілька прикладів, а також виділивши основні з них.

І. О. Зінченко у своїй кандидатській дисертації «Составные преступления в советском уголовном праве (понятие, виды, некоторые проблемы квалификации и построения санкций)» (1990 р.) присвятила цілий параграф аналізу відповідної проблеми¹. Відзначаючи, що розроблені наукою кримінального права загальні (типові) підстави та принципи криміналізації, безперечно, можуть бути застосовані і до випадків віднесення законодавцем того чи іншого діяння до числа складених злочинів, І. О. Зінченко разом із тим підкреслює, що кожній групі (виду) злочинів притаманні й власні, обумовлені специфікою даної злочинної діяльності, особливі (індивідуальні) передумови криміналізації, керуючись якими законодавець устанавлює конкретні кримінально-правові заборони. У своїй роботі науковиця ставить за мету виявити такі особливості криміналізації складених злочинів, які притаманні лише деліктам даного виду (с. 64). Умовами появи в законі складеного злочину нею визнаються такі: 1) в об'єктивній дійсності має скластися та чи інша типова усталена форма складної злочинної діяльності і 2) необхідно, аби саме таку діяльність законодавець закріпив в одному складі. Позитивним доробком І. О. Зінченко у дослідження проблеми соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність є те, що вона вперше в історії вітчизняної кримінально-правової науки (як в УРСР, так і на теренах колишнього СРСР) проаналізувала

¹ Див. параграф 2 розділу 1 зазначеної роботи: «Некоторые вопросы социальной обусловленности составных преступлений в советском уголовном праве».

соціальну обумовленість окремого інституту Загальної частини кримінального права, вірно спрогнозувала тенденції розвитку законодавства у відповідній сфері.

Викладене дозволяє зробити такі основні висновки.

1. На початку 1990-х рр. відбулися кардинальні зміни в підході до вирішення розглядуваної наукової проблеми: від загальнотеоретичного рівня — до предметних досліджень (а саме аналізу окремих інститутів Загальної та окремих норм і груп норм у межах родового об'єкта Особливої частини КК), які в означений час уже набули системного характеру.

2. Після переходу досліджень на предметний рівень намітилися два підходи: одна частина науковців вела мову про криміналізацію (Л. П. Брич, С. Б. Гавриш, П. А. Кравченко, В. К. Матвійчук), інша (В. І. Борисов, П. А. Воробей, І. О. Зінченко, М. І. Мельник, О. М. Опальченко, В. І. Осадчий, В. Ю. Шестаков) — про соціальну обумовленість. На нашу думку, перевагу слід віддати другому підходу, оскільки криміналізація стосується тих явищ, які ще не знайшли свого законодавчого закріплення, у той час як обґрунтування необхідності існування (збереження) певних норм (інститутів) знаходиться поза межами поняття «криміналізація» й має бути досліджено за допомогою теорії соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність.

3. У досліджуваний період українські правознавці неоднаково іменували обставини, що слід ураховувати під час криміналізації. Так, наприклад, В. К. Матвійчук і В. І. Борисов писали тоді про фактори, Л. П. Брич — про критерії, В. К. Гришук указував на «підстави», «чинники», «фактори», І. О. Зінченко — на «передумови», «умови», «фактори», С. Б. Гавриш та П. А. Кравченко використовували терміни «ознаки», «властивості» «критерій», «фактори». В іншій публікації С. Б. Гавриш писав уже про «підстави», які складаються з певної кількості інших обставин.

4. Різною була і кількість відповідних обставин. Наприклад, Л. П. Брич і В. К. Матвійчук виділяли по 4, причому останній спеціально зазначив, що завданням його публікації не є висвітлення всіх питань, що визначають необхідність криміналізації у сфері охорони навколишнього середовища; В. К. Гришук — 10, залишаючи пере-

лік відкритим; С. Б. Гавриш та П. А. Кравченко нараховували 11, так само не роблячи перелік вичерпним, хоча перший із них в іншій роботі згадував уже лише про 4; В. І. Борисов, аналізуючи соціальну обумовленість кримінальної відповідальності за злочини проти безпеки виробництва, об'єднував фактори у 4 відносно самостійні групи. І. О. Зінченко виділила дві особливості криміналізації складених злочинів, які притаманні лише деліктам даного виду.

5. Позитивним є те, що С. Б. Гавриш виділяв криміналізаційні приводи, які визначав за допомогою поняття «індекс криміналізації», а також звернув увагу на поняття вищого рівня ієрархії: «підстави криміналізації», що складаються з певної кількості інших обставин. В. К. Гришук навів визначення соціальної зумовленості кримінально-правової норми, окремо писав про підстави криміналізації (і надав власне визначення цього поняття), властивості діянь, які доцільно криміналізувати, а також критерії меж криміналізації. В. І. Борисов обгрунтовано підкреслив, що виходячи з відмінності у видах, характері явищ, що детермінують кримінально-правову заборону, фактори, якими обумовлюється існування чи прийняття відповідної кримінально-правової норми (групи норм), можуть бути неоднаковими як із точки зору їхньої кількості, так і змісту кожного з них, а тому визначення відповідних факторів слід пов'язувати з предметом дослідження. Крім того, заслуговує на увагу висновок В. І. Борисова стосовно того, що окремі фактори, можливість дослідження яких стосовно явища є теоретично допустимою, можуть лише незначною мірою або найзагальнішим чином характеризувати кримінально-правову заборону, а тому практичне використання їх для пояснення конкретної норми КК (прийняття, збереження, відмови) навряд чи є доцільним. Також слід відзначити І. О. Зінченко, яка вперше в історії вітчизняної кримінально-правової науки (як в УРСР, так і на теренах колишнього СРСР) проаналізувала соціальну обумовленість окремого інституту Загальної частини кримінального права.

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямі є вивчення стану дослідження означеної проблеми у другій половині 90-х рр. ХХ ст. та в подальші часи з метою виявлення позитивного досвіду, який може бути використано під час формування сучасної теорії

соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність.

Статья посвящена анализу исследования проблемы социальной обусловленности законодательства об уголовной ответственности в работах украинских криминалистов 90-х гг. XX в.

The article is devoted to the analysis of research of social conditionality problem of legislation about criminal responsibility in works of Ukrainian criminalists of the first half of 90th of XX century.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 9 від 14 березня 2012 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. І. Борисов.

Т. А. Павленко, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, старший науковий співробітник сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕЗАКОННЕ ПРОВЕДЕННЯ АБОРТУ

У статті досліджуються проблемні питання щодо складу злочину, передбаченого ст. 134 КК України. Проаналізовано встановлені законодавством умови проведення абортів, на основі цього зроблено висновок щодо ознак незаконного проведення штучного переривання вагітності.

Ключові слова: аборт, умови проведення абортів, штучне переривання вагітності.

Чинне законодавство України виходить із загального правила, що у питаннях материнства жінка вільна розпоряджатися собою, оскільки закріплюється її право на народження дитини або на проведення абортів. Однак разом із тим закон у цьому питанні обмежує право жінки вільно розпоряджатися собою в частині строків вагітності. Метою даного обмеження є захист життя та здоров'я жінки, а також прав ненародженої дитини. Особливу увагу держава приділяє так званім кримінальним абортів, сама назва яких свідчить про те, що вони є караними. Проблеми кримінальної відповідальності за незаконне проведення абортів розглядаються в працях багатьох науковців, зокрема Г. М. Борзенкова, С. В. Бородіна, В. І. Зубкової, Г. К. Лапко, А. Орлеана, О. О. Пунди, Г. Б. Романовського, К. О. Черевко, М. Д. Шаргородського та ін.

Питання правового регулювання штучного переривання вагітності в історично-правовому плані відзначається неоднозначністю підходів. Кримінальний кодекс УСРР 1927 р. передбачав відповідальність за заподіяння за згодою матері зігнання плоду або штучне переривання вагітності особами, які не мають належно засвідченої медичної підготовки або навіть і ті, що мають її, але не в належних умовах (ч. 1 ст. 143)¹. З 27 червня 1936 р. Постановою ЦВК та РНК СРСР² проведення абортів було заборонено. Цьому передувала дискусія у травні – червні 1936 р. Проект даної постанови був опублікований для обговорення громадянами³. Але говорити про те, що цією постановою аборти були повністю заборонені, було б невірним, оскільки аборт допускався у випадках, коли продовження вагітності створювало загрозу життю, або могло спричинити тяжкі наслідки для здоров'я вагітної жінки, або за наявності тяжких хвороб, що є спадковими. Це підтверджувалось і внесенням змін до ст. 143 Кримінального кодексу УРСР⁴. Кримінальна відповідальність передбачалася за проведення лікарем абортів в лікарні або пологовому будинку, окрім випадків, коли продовження вагітності загрожувало життю та тяжкими наслідками для здоров'я вагітної жінки, а також за наявності хвороб, що є спадковими. Також кримінально караним було проведення абортів лікарями поза лікарнями або пологовими будинками (ч. 2 ст. 143 КК УРСР) та проведення абортів у антисанітарних умовах або особами, що не мають спеціальної медичної освіти (ч. 3 ст. 143 КК УРСР)⁵. Крім того, установлювалася кримінальна відповідальність за примушування жінки до

¹ Кримінальний кодекс : в ред. 8 черв. 1927 р. – X. : Юрид. вид-во Наркомюсту УРСР, 1927. – С. 105.

² Постановление ЦИК № 65 и СНК СССР № 1134 от 27 июня 1936 г. «О запрещении абортів, увеличении материальной помощи роженицам, установлении государственной помощи многосемейным, расширении сети родильных домов, детских яслей и детских садов, усилении уголовной ответственности за неплатеж алиментов и о некоторых изменениях в законодательстве о разводах».

³ Проект Постановления ЦИК и СНК СССР «О запрещении абортів, увеличении материальной помощи роженицам, установлении государственной помощи многосемейным, расширении сети родильных домов, детских яслей и детских садов, усилении уголовной ответственности за неплатеж алиментов и о некоторых изменениях в законодательстве о разводах» // Правда. – 1936. – 26 мая. – С. 9.

⁴ Уголовный кодекс УССР : офиц. текст с изм. и доп. на 1 окт. 1938 г. – Изд. наркомюста Союза ССР, 1939. – С. 83.

⁵ Там само.

аборту (ст. 143¹ КК УРСР)¹. Тож без наявності показань, передбачених Постановою від 27 червня 1936 р. до проведення абортів, він був заборонений. В умовах законодавчої заборони була швидко налагоджена система проведення нелегальних абортів, поширеною була практика самоабортів. З'явилися люди, які за певну плату давали поради, як можливо перервати вагітність. Як відзначав Б. Шавер, аборт, після того як він був заборонений, коли проведення його стало незаконним, перетворився у злочин, що дорого оплачується². З 23 листопада 1955 р. проведення абортів у нашій державі було дозволено при дотриманні певних вимог — проведення такої операції лікарем у відповідному медичному закладі, до визначеного строку вагітності та за наявності згоди вагітної жінки на операцію, а також відповідних медичних показань щодо можливості проведення даної операції³. Відповідні зміни були внесені і до кримінального законодавства. Передбачалась кримінальна відповідальність за проведення лікарями абортів поза лікарнями або іншими лікувальними закладами (ч. 1 ст. 143 КК УРСР) та за проведення абортів в антисанітарній обстановці або особами, які не мають спеціальної медичної освіти (ч. 2 ст. 143 КК УРСР)⁴. Кримінальний кодекс УРСР 1960 р. також передбачав кримінальну відповідальність за незаконне проведення абортів лікарем (ч. 1 ст. 109) та особою, що не має спеціальної медичної освіти (ч. 2 ст. 109), а також за примушування жінки до вчинення абортів, якщо внаслідок цього аборт був проведений (ст. 110)⁵.

З прийняттям Кримінального кодексу України 2001 р. (далі — КК) стаття, що передбачала відповідальність за незаконне проведення абортів, зазнала деяких змін. Виключена норма, що передбачала відповідальність лікаря, що має спеціальну медичну освіту. Установлюється, що відповідальність настає за проведення абортів

¹ Уголовный кодекс УССР : офиц. текст с изм. и доп. на 1 окт. 1938 г. — Изд. наркомюста Союза ССР, 1939. — С. 83.

² Шавер Б. Методика расследования преступных абортів / Б. Шавер // Соц. законность. — 1937. — № 8. — С. 48.

³ Об отмене запрещения абортів : Указ Президиума Верхов. Совета СССР от 23 нояб. 1955 г. // ВВС СССР. — 1955. — № 22. — Ст. 425.

⁴ Кримінальний кодекс УРСР : офиц. текст із змінами на 1 верес. 1958 р. та з дод. постатейно-систематиз. матеріалів. — К. : Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1958. — С. 49.

⁵ Кримінальний кодекс УРСР : офиц. текст із змінами та допов. за станом на 1 груд. 1962 р. — К. : Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1963. — С. 50.

особою, що не має спеціальної медичної освіти (ч. 1 ст. 134 КК). Лікар, який має спеціальну медичну освіту, підлягає кримінальній відповідальності лише за умови, що незаконне проведення абортів спричинило тривалий розлад здоров'я, безплідність або смерть потерпілої (ч. 2 ст. 134 КК). Конструкція ст. 134 КК України викликає цілу низку запитань. Це пов'язано з тим, що законодавець, встановлюючи відповідальність за незаконне проведення абортів, не надає визначення терміна «аборт» та не розкриває його зміст. Викликає запитання і те, що, встановлюючи відповідальність за незаконне проведення абортів, законодавець фактично обмежує коло суб'єктів цієї відповідальності, визначаючи, що такими є лише особи, що не мають спеціальної медичної освіти. Тож всі ці запитання викликають труднощі при застосуванні даної норми, а отже, потребують вирішення.

Що стосується визначення «абортів», у науці немає єдиного погляду, так, одні науковці розглядають його як операцію штучного переривання вагітності¹, інші — як вигнання плоду, а треті — як штучне переривання вагітності². Тож, як бачимо, наведені визначення є досить різними і по суті, і за змістом.

Статтею 3 Основ законодавства України про охорону здоров'я (далі — Основи)³ визначено, що зміст понять і термінів, що застосовуються в галузі охорони здоров'я, визначається законодавством України та спеціальними словниками понять і термінів Всесвітньої організації охорони здоров'я (далі — ВОЗ). Зі змісту ч. 1 ст. 50 Основ можна зробити висновок, що аборт — це *операція* (курсив авт.) штучного переривання вагітності, яка може бути проведена за бажанням жінки у закладах охорони здоров'я при вагітності строком не більше 12 тижнів. Частина 2 цієї статті визначає, що у випадках, встановлених законодавством, штучне переривання вагітності може

¹ Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К. : Укр. енцикл., 1998. — Т. 1. — С. 10.

² Цит. за: Лапко Г. К. Понятие «аборт» в законодательстве и медицинской практике / Г. К. Лапко // Учен. зап. Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». — Т. м 19 (58). — 2006. — № 1. — С. 65.

³ Основи законодавства України про охорону здоров'я [Електронний ресурс] : від 19 листоп. 1992 р. з подальш. змінами та допов. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/>. — Заголовок з екрана.

бути проведене при вагітності від дванадцяти до двадцяти двох тижнів. Тобто слово «операція» відсутнє. Наказ МОЗ № 582 визначає медичний (штучний) аборт як переривання вагітності, викликане впливом безпосередньо на плідне яйце, матку, організм вагітної¹. Як зазначає Г. К. Лапко², поняття «операція» в медичній практиці є більш вузьким, ніж «вплив... на плідне яйце, матку, організм вагітної», поняття аборт, установлене Наказом МОЗ України, є ширшим, ніж поняття, установлене ч. 1 ст. 50 Основ. Тож на рівні нормативних актів однозначної відповіді на визначення поняття «аборт» немає.

Як зазначає Г. Б. Романовський, згідно із загальними уявленнями, аборт — це переривання вагітності до того часу, коли зародок або плід був би здатний вижити поза маткою³. Це відповідає визначенню терміна «аборт», яке надається Глосарієм термінів з медико-соціальної допомоги ВОЗ⁴. Слід погодитися з Г. К. Лапко, що таке визначення має певні особливості, а саме: експерти ВОЗ підкреслюють, що надане ними визначення аборт є суто професійним, що використовується в медичній сфері людського життя; кінцева часова межа, тобто строк вагітності, до якої її переривання є аборт, узгоджується не з календарним строком вагітності, а з моментом виникнення самостійної життєздатності плоду; початкова часова межа, з якої її переривання можливо визначити як аборт, експертами ВОЗ не встановлюється⁵.

Що стосується початкової межі, то, як правило, вона не визначена на законодавчому рівні більшості держав. Для медичних цілей початком вагітності прийнято вважати злиття двох гамет. Щодо кін-

¹ Про затвердження клінічних протоколів з акушерської та гінекологічної допомоги [Електронний ресурс] : Наказ від 15.12.2003 № 582. – Режим доступу: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/dn_20031215_582.html. – Заголовок з екрана.

² Лапко Г. К. Поняття «аборт» в законодавстві та медичній практиці / Г. К. Лапко // Учен. зап. Таврич. нац. ун-та ім. В. І. Вернадського. Серія «Юридическі науки». – Т. м 19 (58). – 2006. – № 1. – С. 65.

³ Романовський Г. Б. Гносеологія права на життя / Г. Б. Романовський. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 162.

⁴ Глосарій термінів по медико-соціальної допомоги / ВОЗ, Європ. регіон. бюро. – Копенгаген, 1976. – С. 19.

⁵ Лапко Г. К. Поняття «аборт» в законодавстві та медичній практиці / Г. К. Лапко // Учен. зап. Таврич. нац. ун-та ім. В. І. Вернадського. Серія «Юридическі науки». – Т. м 19 (58). – 2006. – № 1. – С. 65–66.

цевої часової межі для визначення, наданого ВОЗ, то життєздатність плоду визначається, як правило, за тривалістю вагітності та/або за вагою або в деяких випадках за довжиною¹. Традиційно вважалося, що стан життєздатності настає на 28-му тижні². Але останнім часом все більше науковців висловлюється щодо зниження цього строку³. В Україні з 1 січня 2005 р. встановлено, що штучне переривання вагітності може бути проведено у строк до 22 тижнів⁴.

Крім поняття «аборт», у медицині існують ще такі поняття, як «передчасні пологи» та «штучні передчасні пологи»⁵, що визначаються як переривання вагітності в строк від 28 до 36 тижнів. Як вірно зазначає Г. К. Лапко, і юридична наука, і судова практика визначають штучні, проведені з порушенням діючих нормативно-правових актів, передчасні пологи як незаконне проведення аборту, хоча вони такими не є⁶ (про це йтиметься далі).

¹ Лапко Г. К. Понятие «аборт» в законодательстве и медицинской практике / Г. К. Лапко // Учен. зап. Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – Т. м 19 (58). – 2006. – № 1. – С. 66.

² Справочник фельдшера / под ред. А. Н. Шабанова. – М. : Медицина, 1976. – С. 314.

³ Романовский Г. Б. Гносеология права на жизнь / Г. Б. Романовский. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 47; Павленко Т. А. Визначення початкового моменту кримінально-правової охорони життя людини (права людини на життя) / Т. А. Павленко // Зб. наук. пр. Харк. держ. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Право. – Х., 2004. – Вип. 8. – С. 131; Байлов А. В. Відмежування незаконного проведення аборту від суміжних складів злочинів / А. В. Байлов, К. О. Черевко // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовт. 2011 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2011. – С. 414.

⁴ Про внесення змін до статті 281 Цивільного кодексу України : Закон України від 2 листоп. 2004 р. № 2135-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 2. – Ст. 37.

⁵ Малая медицинская энциклопедия : 6 т. / гл. ред. В. И. Покровский ; Рос. Акад. мед. наук. – М. : Медицина, 1996. – Т. 5. – С. 246; Лапко Г. К. Содержание базовых терминов ст. 134 УК Украины / Г. К. Лапко // Медичне право України: проблеми становлення та розвитку : матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф., 19–20 квіт. 2007 р. – Львів, 2007. – С. 186.

⁶ Лапко Г. К. Содержание базовых терминов ст. 134 УК Украины / Г. К. Лапко // Медичне право України: проблеми становлення та розвитку : матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф., 19–20 квіт. 2007 р. – Львів, 2007. – С. 186.

Тож, штучне переривання вагітності може бути проведено двома способами: аборт та штучні передчасні пологи. У медицині прийнято розрізняти самовільний (викидень, спонтанний) та штучний аборт¹. Для нашого дослідження інтерес становить саме штучний аборт. За документами ВОЗ, штучний аборт визначається як свідоме переривання вагітності й поділяється на дозволений та недозволений². Саме за недозволений аборт встановлюється кримінальна відповідальність. З огляду на неоднозначну трактовку поняття «аборт» і на нормативно-правовому рівні, і у медичній науці, на нашу думку, доцільно було б говорити у контексті ст. 134 КК України про «незаконне проведення штучного переривання вагітності».

Для того, щоб з'ясувати, за яке ж саме діяння встановлюється відповідальність, необхідно визначити ознаки дозволеного на законодавчому рівні аборту (штучного переривання вагітності).

В Україні передбачається певний комплекс умов, лише за наявності яких на законних підставах може бути проведено штучне переривання вагітності³. По-перше, це строк, до якого може бути проведений аборт. Як уже зазначалося, аборт може бути проведений, по-перше, у строк до 12 тижнів вагітності (необхідно зазначити, що штучне переривання вагітності у терміни вагітності до 12 тижнів здійснюється за поінформованим бажанням жінки (ст. 50 Основ; п. 1.6 Наказу МОЗ «Про затвердження Інструкції про порядок проведення операції штучного переривання вагітності, форм первинної облікової документації та інструкцій щодо їх заповнення» від 20.07.2006 р. № 508 (далі — Наказ); проведення штучного переривання вагітності у пацієнтки віком до 14 років або у недієздатної

¹ Малая медицинская энциклопедия : в 6 т. / гл. ред. В. И. Покровский ; Рос. Акад. мед. наук. – М. : Медицина, 1996. – Т. 1. – С. 17.

² Глоссарий терминов по медико-социальной помощи / ВОЗ, Европ. регион. бюро. – Копенгаген, 1976. – С. 24.

³ Ці умови зазначені у нормативних актах: Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 р. з подальшими змінами та доповненнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/>. – Заголовок з екрана; Про реалізацію статті 281 Цивільного кодексу України [Електронний ресурс] : Постанова Каб. Міністрів України від 15 лют. 2006 р. № 144. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/>. – Заголовок з екрана; Про затвердження Інструкції про порядок проведення операції штучного переривання вагітності, форм первинної облікової документації та інструкцій щодо їх заповнення [Електронний ресурс] : Наказ МОЗ від 20.07.2006 р. № 508. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/>. – Заголовок з екрана.

особи здійснюється за заявою її законних представників; штучне переривання вагітності у пацієнтки, яка досягла 14 років, здійснюється за її згодою (п. 1.7 Наказу); крім того, штучне переривання вагітності здійснюється за відсутності гострих запальних та інфекційних захворювань (п. 1.10 Наказу) та, по-друге, у строк до 22 тижнів (слід підкреслити, що штучне переривання вагітності, строк якої становить від 12 до 22 тижнів, здійснюється відповідно до Переліку підстав, за наявності яких можливе штучне переривання вагітності, строк якої становить від 12 до 22 тижнів, наведених у додатку до постанови Кабінету Міністрів України від 15.02.2006 р. № 144 «Про реалізацію статті 281 Цивільного кодексу України»; у разі наявності у вагітної медичних показань, що не зазначені у Переліку, але при яких продовження вагітності та пологи становлять загрозу для її здоров'я або життя (або невідкладного стану), переривання вагітності здійснюється на підставі висновку консилиуму лікарів (п. 5.3 Наказу). По-друге, з огляду на положення ст. 50 Основ та п. 1.5 Наказу (згідно з яким операція штучного переривання вагітності має бути безпечною для вагітної; небезпечний аборт — це процедура переривання небажаної вагітності спеціалістом, який не володіє необхідними навичками або в умовах, які не відповідають медичним стандартам) штучне переривання вагітності повинно проводитись у закладах охорони здоров'я та лікарем, який має спеціальну медичну освіту. Крім того, якщо йдеться про штучне переривання вагітності, строк якої становить від 12 до 22 тижнів, то його проведення має здійснюватися не просто у закладах охорони здоров'я, а в гінекологічному відділенні закладу охорони здоров'я III рівня надання стаціонарної акушерсько-гінекологічної та неонатологічної допомоги (п. 5.1 Наказу) і проводитися лікарем-акушером-гінекологом першої або вищої кваліфікаційної категорії (п. 5.2 Наказу).

Тож можна констатувати, що, по-перше, законодавством можливість штучного переривання вагітності, починаючи з 22-го тижня вагітності, не передбачено; по-друге, на нормативному рівні передбачено цілу низку умов, що визначають законність штучного переривання вагітності. Законодавство ж про кримінальну відповідальність, як влучно зазначає Г. Миронова¹, передбачає кримінальну

¹ Миронова Г. Право людини на життя: проблемні питання українського законодавства / Г. Миронова // Право України. — 2006. — № 9. — С. 54.

відповідальність за проведення штучного аборту лише у двох випадках: 1) «особою, яка не має спеціальної медичної освіти», та 2) «якщо воно спричинило тривалий розлад здоров'я або смерть потерпілої».

З огляду на зазначене виникає питання щодо кримінальної відповідальності за посягання на життя після 22-го тижня вагітності. У даному випадку йдеться про відмежування незаконного переривання вагітності від умисного вбивства. Для вирішення цього питання, як уявляється, необхідно виходити з: 1) визначення початкового моменту життя людини; 2) визначення моменту початку кримінально-правової охорони життя людини. З приводу цього питання в науці кримінального права існує досить багато різних поглядів, що висувуються вченими¹. Ми підтримуємо позицію вчених, які зазначають, що життя людини починається ще в утробі матері на 22-му

¹ Таганцев Н. С. О преступлениях против жизни по русскому праву / Н. С. Таганцев. – СПб. : Тип. Н. А. Незнамова, 1870. – С. 38; Шаргородский М. Д. Ответственность за преступления против личности / М. Д. Шаргородский. – Л. : Изд. Ленингр. ун-та, 1953. – С. 15; Загородников Н. И. Преступления против жизни по советскому уголовному праву / Н. И. Загородников. – М. : Юрид. лит., 1961. – С. 33; Красиков А. Н. Уголовно-правовая охрана прав и свобод человека в России / А. Н. Красиков. – Саратов : ОАО «Полиграфист», 1996. – С. 9–10; Попов А. Н. Преступления против личности при смягчающих обстоятельствах / А. Н. Попов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – С. 26–27; Сташис В. В. Злочини проти життя, здоров'я, волі та гідності особи : конспект лекцій / В. В. Сташис, М. І. Бажанов. – Х. : Юрид. акад., 1992. – С. 4; Шарапов Р. К вопросу о начале уголовно-правовой охраны жизни человека / Р. Шарапов // Уголов. право. – 1999. – № 4. – С. 33; Порошук С. Д. Право людини на життя як об'єкт нормативно-правового регулювання: сучасний стан, проблеми в Україні / С. Д. Порошук, О. В. Онуфрієнко // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ МВС України. – Луганськ : Ін-т внутр. справ МВС України, 1998. – Вип. 2. – С. 11–12; Дуфенюк О. М. Проблемні аспекти криміналізації днян проти життя ембріона та плода людини / О. М. Дуфенюк // Медичне право України: правовий статус пацієнтів в Україні та його законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми і перспективи вдосконалення) : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф., 17–18 квіт. 2008 р. – Львів, 2008. – С. 110; Байлов А. В. Відмежування незаконного проведення аборту від суміжних складів злочинів / А. В. Байлов, К. О. Черевко // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовт. 2011 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2011. – С. 414–415; Черевко К. О. Кримінально-правова та кримінологічна характеристика незаконного проведення аборту : монографія / К. О. Черевко ; за заг. ред. О. М. Литвинова. – Х. : НікаНова, 2012. – С. 35.

тижні вагітності¹. У такому разі, виходячи з уявлення про дійсний початок життя людини, необхідно забезпечити повноправну кримінально-правову охорону життя людського плоду і відповідно його права на життя на пізніх місяцях внутрішньоутробного розвитку, криміналізувавши як злочини проти життя незаконні пізні аборти та інше умертвіння плоду із сформованим головним мозком. Таким чином, умисне умертвіння плоду у віці понад 22 тижні, незалежно в утробі матері або поза нею, повинно вважатися вбивством. Тобто про застосування ст. 134 КК України може йтися у випадку незаконного переривання вагітності (за наявності підстав, передбачених даною нормою) лише строком до 22 тижнів вагітності.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що ми погоджуємося з позицією науковців², які наголошують на тому, що кримінальна відповідальність за ст. 134 КК України повинна наступати за незаконне переривання вагітності у строк до 22 тижнів незалежно від способу проведення та з порушенням хоча б однієї з умов проведення штучного переривання вагітності, що передбачені нормативно-правовими актами.

В статье исследуются проблемные вопросы относительно состава преступления, предусмотренного ст. 134 УК Украины. Проанализированы установленные законодательством условия производства аборта, на основе этого сделан вывод относительно признаков незаконного проведения искусственного прерывания беременности.

In the article the problem questions of the corpus delicti, which is provide by the Article 134 of the Criminal Code of Ukraine are researched. Legal conditions of the abortion are analyzed and conclusion about features of the illegal artificial fetus wastage has been made.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПРн України (протокол № 9 від 14 березня 2012 р.).

Рецензент — кандидат юридичних наук М. В. Шепітько.

¹ Трубников В. М. Концепція кримінально-правової охорони права людини на життя : монографія / В. М. Трубников, Т. А. Павленко. – Х. : Харків юридичний, 2009. – С. 103–124; Павленко Т. А. Визначення початкового моменту кримінально-правової охорони життя людини (права людини на життя) / Т. А. Павленко // 36. наук. пр. Харк. держ. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Право. – Х., 2004. – Вип. 8. – С. 129–134; Рогова О. Про час виникнення права людини на життя: загальнотеоретичний аналіз / О. Рогова // Вісн. акад. прав. наук України. – Х., 2005. – № 4 (43). – С. 205–206.

² Лапко Г. К. Понятие «аборт» в законодательстве и медицинской практике / Г. К. Лапко // Учен. зап. Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – Т. 19 (58). – 2006. – № 1. – С. 66.

ХУЛІГАНСТВО ЯК СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ФЕНОМЕН

У статті розглянуто теоретичні та прикладні проблеми відмежування хуліганства-злочину з хуліганським мотивом; з'ясовано змістовне наповнення понять «хуліганство», «хуліганський мотив».

Ключові слова: хуліганство, хуліганський мотив.

Суттєве оновлення всіх сфер суспільного устрою в нашій державі вимагає ґрунтовної перевірки існуючих правових уявлень, у тому числі і про такий соціально-правовий феномен, яким є хуліганство.

На жаль, належне правове забезпечення захисту суспільства від злочинів, спрямованих на порушення громадського порядку і моральності, у процесі реформування законодавства про кримінальну відповідальність залишилося фактично поза увагою законодавця. Але як раніше, так і тепер суспільство продовжує потерпати від безсоромної, цинічної, зухвалої поведінки своїх співгромадян, яка отримала назву «хуліганство». Дотепер заходи, що вживаються, не спроможні ефективно протидіяти цьому феномену.

Закон, що встановлює кримінальну відповідальність за хуліганство, зазнав певних новацій, які змінили поняття кримінально караного хуліганства, але ці зміни мали суто формальний характер. У порівнянні із КК 1960 р. жодних якісних новел щодо визначення сутності цього суспільного явища не було внесено. Нечітке визначення хуліганства надає можливість правозастосовнику на власний розсуд вирішувати питання кваліфікації, що, у свою чергу, призводить до свавілля і знижує авторитет правоохоронних органів.

Над з'ясуванням сутності хуліганства працювали багато провідних науковців у галузі кримінального права. Значний внесок щодо вирішення різних аспектів проблем, пов'язаних із кваліфікацією хуліганства, із встановленням хуліганського мотиву тощо,

являють собою праці М. І. Бажанова, Н. Г. Іванова, О. П. Ігнатова, М. Й. Коржанського, І. І. Косарева, Н. Ф. Кузнецової, В. О. Навроцького, В. В. Налуцишина, Г. І. Піщенко, Є. В. Фесенка, С. С. Яценка та ін.

І дотепер науковий аналіз указаних проблем викликає різні за змістом варіанти їх вирішення: від редакційної зміни змісту ст. 296 КК України (Г. І. Піщенко) до виявлення сумніву в практичній доцільності та науковій обґрунтованості виділення в КК спеціального складу злочину «хуліганства» (Н. Г. Іванов). Така диференціація поглядів навіть на саму доцільність існування кримінально-правової заборони хуліганства збільшує кількість бажаючих долучитися до цієї наукової дискусії.

Пропонована публікація є черговою спробою включитися в триваючу наукову полеміку і з'ясувати: що являє хуліганство як соціально-правовий феномен, чи слід взагалі реформувати нормативно-правове забезпечення протидії цьому «злочину» і, якщо відповідні зміни є соціально обумовленими, — яким чином слід це робити.

Загальновідомо, що законодавець розуміє під кримінально караним хуліганством грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом. Проте намагання наповнити цю дефініцію специфічним, притаманним тільки хуліганству, змістом викликають значні труднощі навіть у досвідчених юристів, не говорячи вже про пересічних громадян. До речі, у побуті склалося також неоднозначне розуміння хуліганства. На дитячому майданчику можна часто почути, як мати називає «хуліганом» свою дитину, яка пустує чи бешкетує. Чи означає це, що громадяни розуміють сутність хуліганства-злочину? Але ж закон має бути зрозумілим якщо не для всіх, то хоча б для більшості населення держави.

У тексті КК України 2001 р. знову використовуються такі архаїчні поняття, як «грубе порушення громадського порядку», «явна неповага до суспільства», «особлива зухвалість», «винятковий цинізм». Сучасне визначення хуліганства сконструйоване із цілком незрозумілих пересічному правозастосовнику оцінних, причому крізь призму суб'єкта оцінювання, понять. Де критерії, які б дозволили відмежувати грубе порушення громадського порядку від

не грубого, яке, у свою чергу, є адміністративним деліктом? Намагання відмежувати «особливу зухвалість» від просто зухвалості, «виняткового цинізму» від його «невиняткової форми» викликає риторичне запитання: а судді хто? Усе це призводить до зловживань з боку несумлінних правоохоронців та суддів.

Недосконалість наукового аналізу норм, що встановлюють кримінальну відповідальність за хуліганство, викликає значну кількість суперечливих моментів. Неясним залишається ані змістове наповнення цього феномену, ані розмежування хуліганства-злочину із хуліганством-мотивом і адміністративним деліктом, ані відмежування хуліганства від злочинів проти особи і власності.

З огляду на зазначене відповідь на питання, чи потрібно новелізувати законодавство в досліджуваній сфері, є очевидною — так, потрібно. Але як це робити?

Думки з цього приводу, як уже зазначалось, є полярними. Науковий аналіз жодного елементу складу хуліганства не дістав одностайного вирішення в науковій літературі. Так, російський учений Н. Г. Иванов вважає доцільним виключити склад хуліганства з КК РФ і пропонує власне бачення новелізації закону¹. Натомість В. В. Налуцишин, дослідивши кримінально каране хуліганство на монографічному рівні, визнає, що чинна редакція ст. 296 КК України недосконало визначає юридичні ознаки хуліганства, пропонує власну редакцію ст. 296 КК України: «Умисне порушення громадського спокою, що супроводжується винятковим цинізмом та/або особливою зухвалістю, яке спричинило потерпілому моральну, фізичну або майнову шкоду, —...»².

І в цьому визначенні знову знаходиться місце і «особливій зухвалості», і «винятковому цинізму». Цікаво: чи повинна збігатися оцінка вчиненого з внутрішньої сторони (самим хуліганом) із позицією суб'єкта, який має давати таким діям правову оцінку? Відповідь міститься у п. 4 ППВС України «Про судову практику

¹ Иванов Н. Г. Хулиганство и хулиганские побуждения как уголовно-правовой феномен / Н. Г. Иванов, И. И. Косарев. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2011. — С. 117.

² Налуцишин В. В. Кримінальна відповідальність за хуліганство (ст. 296 КК України) : монографія / В. В. Налуцишин. — Х. : Харків юридичний, 2009. — С. 215–216.

у справах про хуліганство» від 22.12.2006 р. № 10: «Як хуліганство... дії кваліфікують лише в тих випадках, коли вони були поєднані з очевидним для винного грубим порушенням громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства та супроводжувались особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом»¹.

Нескладно уявити ситуацію, при якій певна поведінка для однієї особи буде вищим проявом цинізму і зухвалості, а для іншої — звичайною нормою життя. Небезпечним моментом є те, що особи, які наділені правом надавати правову оцінку діянню, часто користуються методом «виключення»: якщо неможливо встановити ознаки інших складів злочинів (зокрема, проти особи), — вчинене кваліфікують як хуліганство. За таких обставин до маніпулювання нормами закону — один крок.

Думається, пошук відповіді на питання: як слід вдосконалювати норми закону, пов'язаний із пошуком сутності хуліганства-злочину і хуліганства-мотиву.

Пленум Верховного Суду України, маючи цілком об'єктивні труднощі у справі визначити, що собою являє хуліганство як злочин, намагається орієнтувати правозастосовника шляхом використання прикладів, які, на його думку, є проявами виняткового цинізму і особливої зухвалості. Так, відповідно до п. 5 згаданої постанови за ознакою особливої зухвалості хуліганством може бути визнано таке грубе порушення громадського порядку, яке супроводжувалось, наприклад, насильством із завданням потерпілій особі побоїв або заподіянням тілесних ушкоджень, знущанням над нею, знищенням чи пошкодженням майна, зривом масового заходу, тимчасовим припиненням нормальної діяльності установи, підприємства чи організації, руху громадського транспорту тощо, або таке, яке особа тривалий час уперто не припиняла.

Хуліганством, яке супроводжувалось винятковим цинізмом, можуть бути визнані дії, поєднані з демонстративною зневагою до загальноприйнятих норм моралі, наприклад проявом безсоромності чи грубої непристойності, знущанням над хворим, дитиною,

¹ Про судову практику у справах про хуліганство [Електронний ресурс] : Постанова Пленуму Верхов. Суду України № 10 від 22 груд. 2006 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/va010700-06>.

особою похилого віку або такою, яка перебувала у безпорадному стані, та ін.¹

Вочевидь, таке роз'яснення не забезпечить від суб'єктивізму при правовому аналізі конкретної життєвої ситуації.

Перейдемо далі до мотиву хуліганства-злочину і взагалі мотиву.

Аксіоматично, що будь-яка діяльність людини є вмотивованою. Словники філософського та психологічного призначення одностайні у тому, що мотив узагалі являє собою рушійну силу, привід, спонукання до діяльності, усвідомлену причину, що лежить в основі діяльності². У правовій літературі зазначається, що мотив злочину — це інтегральне психічне утворення, яке спонукає особу до вчинення суспільно небезпечного діяння та є його підставою³. Таким чином, доктрина кримінального права виходить із того, що мотив злочину слід розуміти як внутрішнє спонукання до вчинення злочину, його психологічну причину. Як влучно підмітив Б. С. Волков, навряд чи можна знайти який-небудь інший мотив, який би з точки зору його соціально-психологічного змісту і форм прояву був би таким же багатогатим і викликав би таку ж складність у визначенні⁴.

У п. 11 ППВС України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 07.02.2003 р. № 2 роз'яснюється, що як умисне вбивство з хуліганських мотивів за п. 7 ч. 2 ст. 115 КК дії винного кваліфікуються, коли він позбавляє іншу особу життя внаслідок явної неповаги до суспільства, нехтування загальнолюдськими правилами співжиття і нормами моралі, а так само без будь-якої причини чи з використанням малозначного приводу⁵.

¹ Про судову практику у справах про хуліганство [Електронний ресурс] : Постанова Пленуму Верхов. Суду України № 10 від 22 груд. 2006 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/va010700-06>.

² Психология : словарь / [под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – С. 219; Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА – М, 2002. – С. 277.

³ Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину : монографія / А. В. Савченко. – К. : Атіка, 2002. – С. 14.

⁴ Волков Б. С. Мотивы преступлений (Уголовно-правовое и социально-психологическое исследование) / Б. С. Волков. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1982. – С. 48.

⁵ Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи [Електронний ресурс] : Постанова Пленуму Верхов. Суду України № 2 від 7 лют. 2003 р. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03>.

Цитоване тлумачення не наближає до розкриття сутності хуліганського мотиву. Щодо явної неповаги до суспільства і нехтування загальнонародськими правилами співжиття і нормами моралі слід зауважити, що навряд чи вбивству, вчиненому з якихось інших спонукань (нехуліганських), притаманна повага до суспільства та до правил співжиття і норм моралі. Сумніваємося, що при вчиненні умисного вбивства особа взагалі замислюється над такими високими філософськими категоріями, як мораль, суспільство тощо. Щодо умисного протиправного заподіяння смерті іншій людині без будь-якої причини чи з використанням малозначного приводу — це роз'яснення також не є конкретним, оскільки людина, яка діє свідомо, діє з якихось причин — хоча вони можуть здаватись іншим безпричинними, або привід до вчинення яких є малозначним, але ж привід — це все ж не рушійна сила вчинків людини, тобто привід не може бути мотивом.

Науковці по-різному підходять до визначення хуліганського мотиву. Запропоновані в літературі визначення різняться передусім через наявність різних позицій, що сповідає певний дослідник щодо визначення мотиву як такого. Утім за своєю сутністю визначення хуліганського мотиву зводяться до розуміння його як фактору, який несвідомо спонукає до певної поведінки та заснований на базовій потребі демонстрації власного «Я» чи на захисті від зовнішньої загрози, яка припускається¹. Так чи інакше, у визначенні хуліганського мотиву є більш-менш значні зрушення на відміну від визначення хуліганства-злочину. Це, вочевидь, спонукає до переосмислення доцільності встановлення кримінальної відповідальності за хуліганство у чинному законодавстві антикримінального характеру.

Замислимося: у чинному КК України згадуються такі групи мотивів: расової, національної або релігійної нетерпимості, корисливі мотиви, особисті мотиви, хуліганські мотиви, мотиви явної неповаги до суспільства (як мотив власне хуліганства). Проте жоден мотив, крім хуліганського, не введений у «ранг» злочину. Україй важко уявити криміналізовану «корисливість» або «расову, національну або релігійну нетерпимість».

¹ Иванов Н. Г. Хулиганство и хулиганские побуждения как уголовно-правовой феномен / Н. Г. Иванов, И. И. Косарев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2011. – С. 36.

Утілення одного й того ж спонукання і у форму злочину, і у форму мотиву є правовим нонсенсом, який слід виправити. На наш погляд, хуліганство як злочин — це певна юридична абстракція, яка не відображає реально існуючого життя. Її тривале існування в чинному законодавстві можна пояснити лише необхідністю «заповнювати прогалини» у кваліфікації реальних подій. Усе викладене не переконує у наявності соціальної потреби криміналізації хуліганства як злочину. Тож при вирішенні долі цього феномену варто врахувати сучасні наукові надбання.

Звісно, що за межами пропонованої публікації залишилося багато інших суперечливих моментів. З огляду на це характер викладених положень бачиться постановкою проблеми. Безпосередні ж етапи здійснення реформування українського законодавства щодо сутності хуліганства як складного соціально-правового феномену мають сформулювати предмет наступних досліджень.

В статье рассмотрены теоретические и прикладные проблемы разграничения хулиганства-преступления с хулиганским мотивом; выяснено содержательное наполнение понятий «хулиганство», «хулиганский мотив».

In the article theoretical and applied problems of separation ruffianism as a crime and ruffian-like motive have been researched; meaning content of concepts «ruffianism», «ruffian-like motive» have been found.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінально-правових дисциплін ХНПУ ім. Г. С. Сковороди (протокол № 4 від 27 листопада 2012 р.).

*Рецензенти — кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, доцент **Ю. В. Шинкарьов**, кандидат юридичних наук **Т. А. Павленко**.*

РЕФОРМУВАННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАСУДЖЕНИХ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

У статті проаналізовано конституційний досвід держав світу щодо закріплення основ правового статусу засуджених, визначено подальші напрями його реформування в Україні.

Ключові слова: конституції країн світу, конституційний статус засудженого, конституційні права засуджених, принципи поведіння із засудженими.

Зміна ідеологічних і політичних цінностей та орієнтирів у міжнародному співтоваристві змушує держави вдосконалювати конституційні приписи, закріплювати принципи й норми, спрямовані на здійснення багатовекторного реформування й наступного стійкого розвитку суспільства і держави. Зокрема, ідея ставлення особистості в центр усіх процесів суспільного розвитку та пріоритету її прав і свобод у багатьох країнах визначила прихильність до розвитку загальногуманістичних цінностей та подальшу демократизацію в усіх сферах суспільного життя.

Центральне місце у змісті багатьох конституцій займає комплексний державно-правовий інститут, присвячений закріпленню основ правового статусу людини і громадянина (конституційно-правовий статус), що охоплює найбільш важливі права, свободи та обов'язки людини й громадянина, що забезпечуються вищим юридичним захистом.

Історична еволюція прав і свобод людини й громадянина налічує декілька етапів і має тенденцію до ускладнення конституційного регулювання правового статусу осіб, що потребують особливого підвищеного захисту в сучасних умовах формування громадянського суспільства. До таких категорій осіб, що потребують додаткового захисту в умовах соціальної переорієнтації процесу виконання кри-

мінальних покарань з урахуванням міжнародних стандартів, належать, зокрема, затримані та засуджені, правовий статус яких є спеціальним по відношенню до загальноправового статусу й характеризується наявністю додаткових обов'язків і правообмежень.

У певних світових конституціях (Албанії, Болгарії, Бразилії, Вірменії, Іспанії, Італії, Польщі, Словенії, Хорватії) спостерігається поглиблене викладення принципів виконання-відбування покарання й вмісту найбільш цінних прав і свобод засуджених, їх обов'язків, відносно яких проявляється підвищений ризик їх порушення шляхом необґрунтованого обмеження чи накладення. Закріплення цих прав і свобод засуджених у конституційному законі як акті прямої дії стає додатковим гарантом їх дотримання.

Розглядаючи розміщення положень про засуджених у структурі конституційних актів, побачимо, що здебільшого ці положення розташовуються у центральному розділі, який присвячується закріпленню прав і свобод людини і громадянина. Причому зазначені конституційні норми можуть послідовно вміщуватись у змісті декількох статей розділу конституційного закону або мати поодинокий (розпорошений) характер викладення й фрагментарно розподілятись у різних частинах розділу залежно від різновиду прав, свобод чи обов'язків, що врегульовуються. Свідченням віднесення цих конституційних норм до правового статусу саме засуджених є використання у їх тексті певних термінологічних конструкцій, як-от: «кожний, хто є позбавленим волі», «під час позбавлення волі й при виконанні покарання», «на час дії вироку», «засуджений», «ув'язнений».

Аналізуючи зміст конституцій країн світу, що вміщують положення про засуджених, можна вказати на різні пріоритети та напрями такого врегулювання. При цьому важливо підкреслити, що у правовому статусі фіксуються не тільки зразки, стандарти поведінки засуджених, які держава вважає обов'язковими та доцільними, але й розкриваються визначальні принципи взаємовідносин держави й особи засудженого. Розглянемо ці елементи.

По-перше, більшість конституцій країн світу зосереджують свою увагу на закріпленні такого основного принципу поведінки із засудженими, як *гуманне ставлення до засудженого*. Принцип гуманізму як загальноправовий принцип права є основоположною цінністю соціального прогресу. А у сфері виконання кримінальних

покарань цей принцип набуває першочергового значення, оскільки створює умови для мінімізації обмежень при реалізації прав і свобод засуджених. Гуманне поводження із засудженими передбачає створення для них належних умов тримання, які могли б забезпечити збереження психічного і фізичного здоров'я та духовної гідності особистості. Наприклад, у ст. 41 Конституції Республіки Польща від 2 квітня 1997 р.¹ закріплено, що з кожним, хто є позбавленим волі, слід поводитися гуманним чином. Конституція Бразилії² (ст. 5 п. XLIX) формулює таку норму: *Ув'язненим забезпечується повага до їх фізичної і моральної недоторканості.*

По-друге, конституції деяких європейських країн наголошують на дотриманні ще одного фундаментального принципу поводження із засудженими — *поваги до прав і свобод людини*. До речі, в Україні цей принцип був задекларований у кримінально-виконавчому законодавстві лише нещодавно (у січні 2010 р.)³. Окремі з демократичних країн, конституційні закони яких були прийняті у 90-х рр. ХХ ст., навіть вміщують поєднане викладення двох вище названих принципів у змісті однієї статті. Показовою є ст. 25 Конституції Республіки Хорватія від 22 грудня 1990 р.⁴, у якій вказується, що з кожним затриманим і засудженим слід гуманно поводитися й поважати його людську гідність. Приклад вдалого комплексного викладення названих ідей-принципів має місце у Конституції Республіки Словенія⁵, де у ст. 21 (захист людини та її гідності): *Гарантується повага до людини та її гідності при здійсненні слід-*

¹ Конституція Польщі [Електронний ресурс] // Конституции государств (стран) мира. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/archives/112>. – Загл. с экрана.

² Бразилия. Конституция Бразилии 1988 года [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.russobras.com/constitution.php>. – Загл. с экрана.

³ Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань : Закон України від 21 січ. 2010 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 12. – Ст. 114.

⁴ Конституция Хорватии [Електронний ресурс] // Конституции государств (стран) мира. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/archives/107>. – Загл. с экрана.

⁵ Конституция Словении [Електронний ресурс] // Конституции государств (стран) мира. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/archives/109>. – Загл. с экрана.

чих дій та інших юридичних процедур, а також під час позбавлення волі й при виконанні покарання. *Забороняється будь-яке насильство над особами, свобода яких певною мірою обмежена*, а також будь-яке їх примушування до визнань і заяв. У Конституції Фінляндії від 11 червня 1999 р.¹ має місце таке викладення: «Права осіб, позбавлених волі, повинні охоронятися законом» (§ 7 «Право на життя, особисту свободу, недоторканність»).

По-третє, останнім часом особливого значення набуває принцип діяльності в'язничних установ — *принцип мінімальності правових обмежень*². Дотримання цього принципу вимагає від держав створення умов розширення прав засуджених із тим, щоб усі обмеження їх прав мали вимушений, раціональний характер і походили зі змісту й мети того чи іншого виду покарання. Оскільки саме перебування в місцях позбавлення волі вже є карою для особистості. Цей принцип знайшов своє відображення у правилі 3 Європейських в'язничних правил, де зазначається, що обмеження, що накладаються на осіб, які позбавлені волі, мають бути мінімально необхідними і відповідати тій обґрунтованій меті, з якою вони накладаються. Наприклад, у п. 5 ст. 31 Конституції Республіки Болгарія³ передбачається, що особам, які позбавлені волі, створюються умови для здійснення їх основних прав, які не обмежені дією вироку. Тобто у конституціях відбувається чітке закріплення тих джерел, що можуть встановлювати обмеження стосовно засуджених. На відміну від Болгарії, в Іспанії обмеження можуть визначатись як вироком, так і характером покарання та пенітенціарним законом (п. 2 ст. 25 Конституції Іспанії від 27 грудня 1978 р.⁴). Приміром, у Конституції

¹ Конституция Финляндии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://constitutions.ru/archives/283>. – Загл. с экрана.

² Човган В. О. Розвиток принципів мінімальності та доцільності правових обмежень засуджених, позбавлених волі, як напрямок оптимізації діяльності органів та установ Державної кримінально-виконавчої служби України // Формування пенітенціарної системи України: проблеми сьогодення : матеріали наук.-практ. конф. (25 трав. 2012 р.) – Одеса, 2012. – С. 128.

³ Конституция Болгарии [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/archives/120>. – Загл. с экрана.

⁴ Конституция Испании [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/archives/149>. – Загл. с экрана.

Португальської Республіки від 2 квітня 1976 р.¹ встановлено такі положення: «Жодне покарання не може мати як обов'язкового наслідку втрати яких-небудь цивільних, професійних або політичних прав. Засуджені, яким призначено покарання або запобіжний захід, внаслідок чого вони позбавлені волі, зберігають основні права, хоча і з обмеженнями, що випливають із сенсу вироку та з вимог, пов'язаних з його виконанням» (пп. 4–5 ст. 30 «Межі покарань і запобіжних заходів»). Отже, співвідношення прав, свобод і правообмежень засуджених є важливою науковою проблемою.

По-четверте, ще однією тенденцією конституційного врегулювання у багатьох конституціях є чітке встановлення мети покарання. У ст. 25 Конституції Іспанії² наголошується, що позбавлення волі та інші заходи безпеки мають бути спрямовані на перевиховання і соціальну реабілітацію й не можуть бути пов'язані з примусовою працею. У ст. 27 Конституції Італійської Республіки від 22 грудня 1947 р.³ закріплено, що покарання не можуть полягати у заходах, що суперечать гуманним почуттям, і мають бути спрямованими на перевиховання засудженого.

По-п'яте, у конституціях можна зустріти такі суто спеціальні принципи виконання-відбування покарання:

– покарання виконується в спеціалізованих установах залежно від характеру правопорушення, віку й статі засудженого (ст. 5 п. XLVIII Конституції Бразилії⁴);

– в'язниці Республіки мають бути здоровими й чистими; вони призначені для забезпечення громадської безпеки, а не для катування ув'язнених у них осіб. Невиправдана загибель указаних осіб унаслідок вживання запобіжних засобів тягне відповідальність

¹ Конституция Португальской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Portugal&language=r>. – Загл. с экрана.

² Конституция Испании [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/archives/149>. – Загл. с экрана.

³ Конституция Италии [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/archives/148>. – Загл. с экрана.

⁴ Бразилия. Конституция Бразилии 1988 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.russobras.com/constitution.php>. – Загл. с экрана.

судді, що санкціонував їх вживання (ст. 18 Конституції Аргентинської Республіки від 1 травня 1853 р.¹);

– начальники місць ув'язнення не мають права прийняти заарештованого, ув'язненого або затриманого без занесення в реєстраційну книгу копії відповідного ордера. Начальники місць ув'язнення можуть, проте, тримати в місцях ув'язнення осіб, доставлених для того, щоб з'явитися перед судом протягом 24 годин (ст. 10 Конституції Болівії²);

– в'язниці є установами забезпечення безпеки, захисту суспільства, запобігання злочинам, перевиховання злочинців і підготовки їх до трудової діяльності (ст. 51 Конституції Республіки Нікарагуа³);

– місця попереднього ув'язнення мають бути абсолютно відокремлені від місць відбування покарання. Федеральний уряд і власті штатів організують тюремну систему — колонії, місця ув'язнення або в'язниці — у межах відповідних територій на основі трудової діяльності ув'язнених як засобу виправлення (ст. 18 Конституції Мексиканських Об'єднаних Штатів від 5 лютого 1917 р.⁴).

По-шосте, крім цього в розглянутих конституціях зустрічається врегулювання й важливих прав, свобод і обов'язків засуджених, що знайшли своє втілення у конституційних джерелах різних держав. Найчастіше задекларовані права і свободи засуджених можна класифікувати за такими видами.

1. *Особисті (громадянські) права і свободи.* Право на свободу від жорстоких видів поведінки та покарання, яке є загальновищезначим у сучасній світовій пенітенціарній доктрині. Конституційне регулювання цього права узгоджується з міжнародно-правовими

¹ Конституция Аргентины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://constitutions.ru/archives/6233>. – Загл. с экрана.

² Конституция Боливии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://constitutions.ru/archives/73>. – Загл. с экрана.

³ Конституция Республики Никарагуа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Nicaragua&language=r>. – Загл. с экрана.

⁴ Конституция Мексиканских Соединенных Штатов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Mexico&language=r>. – Загл. с экрана.

актами. Так, у ст. 5 Загальної декларації прав людини 1948 р.¹ встановлено, що «Ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання». Це підкреслюється також у ст. 40 Конституції Республіки Польща² (розділ II «Свободи, права і обов'язки людини і громадянина. Загальні положення»): *Ніхто не може бути підданий тортурам, ні жорстокому, нелюдському або принизливому поводженню і покаранню. Застосування тілесних заходів покарання забороняється.* У ст. 29 Конституції Болгарії визначено, що ніхто не може бути підданий катуванням, жорстокому, нелюдському або принизливому поводженню, а також насильницькій асиміляції³. Схожа ідея знайшла своє втілення й у Конституції України (ст. 28). Іншим чином це право сформульовано у ст. 13 Конституції Італії (розділ 1 «Цивільні відносини»): «Будь-який фізичний та моральний примус щодо осіб, які піддаються тим чи іншим обмеженням волі, підлягає покаранню».

Ще одним особистим правом, яке займає належне місце у конституціях, є право на гідність. Наочно демонструє закріплення такого права ст. 28 Конституції Республіки Албанія від 21 жовтня 1998 р.⁴, яка встановлює, що *кожна людина, яка позбавлена волі, згідно зі ст. 27, має право на гуманне поводження та поважання її гідності.* Схожу норму містить і Конституція Республіки Вірменія від 27 листопада 2005 р. (ст. 17)⁵.

Провідне місце серед особистих прав засуджених займає право на судовий захист їх прав і свобод. Стаття 18 Конституції Вірменії⁶

¹ Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс] : Резолюція 217 А (III) Ген. Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015. – Заголовок з екрана.

² Конституція Польщі [Електронний ресурс] // Конституции государств (стран) мира. – Режим доступу: <http://worldconstitutions.ru/archives/112>. – Загл. с екрана.

³ Конституция Болгарии [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира. – Режим доступу: <http://worldconstitutions.ru/archives/120>. – Загл. с екрана.

⁴ Конституция Албании [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира. – Режим доступу: <http://worldconstitutions.ru/archives/104>. – Загл. с екрана.

⁵ Конституция Армении [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира. – Режим доступу: <http://worldconstitutions.ru/archives/132>. – Загл. с екрана.

⁶ Конституция Армении [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира. – Режим доступу: <http://worldconstitutions.ru/archives/132>. – Загл. с екрана.

наголошує, що кожен має право на ефективні засоби правового захисту своїх прав і свобод у судових, а також інших державних органах. А у ст. 20 цього акта навіть закріплюється право на пом'якшення призначеного покарання: кожен засуджений має право на прохання про помилування або пом'якшення призначеного покарання. У Конституції Республіки Гаїті від 1987 р.¹, приміром, наступним чином гарантується право на захист: будь-яке порушення прав особистості на свободу є актами свавілля. Постраждалі можуть без попереднього уповноваження звертатися до компетентних судів з поданням позову проти авторів і порушників цих актів свавілля незалежно від їх звання чи органу, до якого вони належать (ст. 27). Конституція Туреччини від 7 листопада 1982 р.² закріплює схоже положення: особи, позбавлені волі, за будь-яких обставин мають право звернутися у відповідну судову інстанцію за швидким здійсненням судового розгляду відносно них або звільнення, якщо обмеження їх волі є незаконним (ст. 19).

Дуже цікавим є приклад деталізації конституційного врегулювання права засуджених жінок на охорону материнства і дитинства, яке встановлюється у Конституції Бразилії. Ця норма (ст. 5 п. L) проголошує: *Ув'язненим-жінкам мають бути забезпечені умови, щоб вони могли знаходитися зі своїми дітьми під час годування груддю.*

2. *Політичні права і свободи засуджених.* Приміром, у п. 3 ст. 45 Конституції Албанії³ (глава III «Політичні права і свободи») зазначається, що *засуджені, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, мають право тільки обирати.* У Конституції Федеративної Республіки Бразилія від 5 жовтня 1988 р.⁴ (ст. 15) встановлюється уточнення щодо припинення здійснення політичних прав особи у разі набрання чинності вироком, що є остаточним, але лише

¹ 1987 Constitution of Haiti [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pdba.georgetown.edu/constitutions/haiti/haiti1987.html>. – Заголовок з екрана.

² Конституция Турции [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/archives/84>. – Загл. с экрана.

³ Конституция Албании [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/archives/104>. – Загл. с экрана.

⁴ Бразилия. Конституция [Электронный ресурс] // Энциклопедия Кругосвет. – Режим доступа: <http://www.krugosvet.ru/node/41662?page=0,3>. – Загл. с экрана.

на період, який ним установлений. Стаття 30 Конституції Вірменії¹ містить положення, згідно з яким не можуть обирати і бути обраними громадяни, визнані рішенням суду недієздатними, засуджені до позбавлення волі за вироком суду, що вступив в законну силу, і що відбувають покарання.

3. *Економічні та соціальні права.* Провідне місце у переліку економічних прав займає право на працю. Так, у ст. 5 п. XLVII Конституції Бразилії² підкреслюється, що не можуть бути покаранням: а) страта, за винятком випадків оголошеної війни відповідно до ст. 84, п. XIX; б) довічне ув'язнення; з) *примусова праця*; д) депортація; е) жорстокі покарання. На відміну від попередньої країни у Конституції Республіки Білорусь³ установлюється, що примусова праця забороняється, окрім роботи або служби, що визначена вироком суду або відповідно до закону про надзвичайний і воєнний стан (ст. 41). Схожу за змістом норму вміщує і Конституція Чехії від 16 грудня 1992 р. (ст. 9)⁴. У 1995 р. до Конституції Республіки Ісландія від 17 червня 1944 р.⁵ було внесено поправку до ст. 68, яка задекларувала, що ніхто не повинен залучатися до примусової або обов'язкової праці. Зараз в Ісландії підготовлений проект нової Конституції, яка готувалася за участю громадян, що спілкувалися з Конституційною радою за допомогою Facebook⁶.

¹ Конституция Армении [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/archives/132>. – Загл. с экрана.

² Бразилия. Конституция Бразилии 1988 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.russobras.com/constitution.php>. – Загл. с экрана.

³ Конституция Республики Беларусь 1994 года (с изменениями и дополнениями) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.belarus.net/conendru.htm>. – Загл. с экрана.

⁴ Конституция Чехии (Чешской Республики) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://right777.ru/konst.html#id42>. – Загл. с экрана.

⁵ Конституция Исландии [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/archives/150/2>. – Загл. с экрана.

⁶ Проект новой Конституции Исландии, вводящей элементы прямой демократии, передан в парламент [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://science.compulenta.ru/625444/>. – Загл. с экрана.

Одним із соціальних прав засуджених, що, приміром, знайшло віддзеркалення у Конституції Іспанського Королівства¹, є *право на користування благами соціального страхування*.

4. *Культурні права* гарантують духовний розвиток людини. Досвід конституційного врегулювання культурних прав засуджених також демонструє Конституція Іспанії, яка проголошує право засудженого на доступ до культури й на повноцінний розвиток своєї особистості.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що заслуговує на увагу досвід Іспанського Королівства щодо комплексного врегулювання конституційного правового статусу засуджених. Це є чи не єдина світова держава, конституція якої була прийнята ще у грудні 1978 р., яка найповніше у межах однієї статті визначила обсяг найважливіших прав засуджених. У п. 2 ст. 25 Конституції Іспанського Королівства² передбачається: *позбавлення волі та інші заходи безпеки мають бути спрямовані на перевиховання і соціальну реабілітацію й не можуть бути пов'язані з примусовою працею*. Засуджений до тюремного ув'язнення в період його відбування користується основними правами, що перелічені в цій главі, за винятком тих, обмеження яких визначено вироком, характером покарання та пенітенціарним законом. У будь-якому випадку засуджений *має право на оплачувану роботу* й на користування благами соціального страхування, а також на доступ до культури й на повноцінний розвиток своєї особистості.

Таким чином, існує необхідність вирішення питання про конституційний статус засудженого як громадянина України та з позицій гуманізації виконання-відбування покарання, забезпечення законних гарантій застосування правообмежень їх прав і свобод, установлення меж їх застосування, розширення прав цих осіб (приміром, вільне розпорядження правом на працю, право на отримання допомоги з безробіття, вільний доступ до культурних цінностей та участі в культурному житті тощо) та введення додаткових гарантій їх реалізації.

¹ Конституция Испании [Электронный ресурс] // Конституции государств (стран) мира. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/archives/149>. – Загл. с экрана.

² Там само.

Ураховуючи зарубіжний та світовий конституційний досвід, слід указати, що розширення обсягу конституційно-правового регулювання прав засуджених буде додатковою гарантією їх забезпечення під час виконання-відбування покарання та, безперечно, сприятиме подальшому розвитку соціальних перетворень у нашій державі.

В статье проанализирован конституционный опыт государств мира относительно закрепления основ правового статуса осужденных и определены последующие направления его реформирования в Украине.

In the article constitutional experience of the world states about fixation of bases of legal status of convicted persons is analyzed and following directions of its reformation in Ukraine are defined.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ НАПрН України (протокол № 9 від 7 вересня 2012 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор А. Х. Степанюк.

Н. В. Глинська, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем судової діяльності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ПОНЯТТЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОБРОЯКІСНОСТІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ

У статті розглянуто проблему визначення категорії «забезпечення доброякісності кримінально-процесуальних рішень». Автор шляхом аналізу різних підходів до трактування категорії «забезпечення» в економічній науці та правознавстві, з урахуванням специфіки правової природи об'єкта – доброякісності процесуального рішення, формулює власне визначення цього поняття.

Ключові слова: доброякісність, кримінальне процесуальне рішення, забезпечення, компоненти забезпечення, контроль і нагляд, особи, що приймають процесуальні рішення.

Постановка проблеми. З позиції правозахисної орієнтації сучасного кримінального процесу, основним пріоритетом якого є захист і охорона прав, свобод і законних інтересів його учасників, забезпечення *доброякісності процесуального рішення* як високого ступеня його відповідності комплексу вимог, що до нього ставляться (законності, обґрунтованості та справедливості тощо), є одним з основних засобів вирішення завдань кримінального провадження.

У силу об'єктивного взаємозв'язку всіх видів рішень, що приймаються в кримінальному процесі, не можна недооцінювати значення та внесок кожного з них у формування якісного рівня системного результату всього провадження. Відповідно в кримінальному судочинстві на різних рівнях має бути створена впевненість, що при прийнятті кожного рішення будуть дотримані стандарти якості. Засобом надання такої впевненості можна розглядати діяльність із реалізації комплексу заходів постійного впливу на відповідний правозастосовний процес із метою досягнення результату необхідного якісного рівня. Термінологічно таку діяльність доцільно йменувати як діяльність із *забезпечення доброякісності кримінально-процесуальних рішень*, оскільки

ки саме таке найменування є інструментально адекватним, для того щоб комплексно розглянути правозастосовчу діяльність органів кримінальної юстиції під кутом зору її позитивної спрямованості на ефективне вирішення завдань кримінального судочинства шляхом прийняття кримінальних процесуальних рішень, які відповідають усім вимогам, що ставляться до їх якості в сучасній правовій реальності¹. Розробка вказаної проблематики особливо актуалізується в умовах кардинального оновлення кримінально-процесуального законодавства, зокрема в частині правової технології прийняття кримінальних процесуальних рішень².

З огляду на викладене предметом самостійного комплексного дослідження в аспекті означеної проблематики має стати концептуальна розробка механізму забезпечення доброякісності кримінально-процесуальних рішень. Відразу зазначимо, що успішне вирішення поставленого завдання уявляється неможливим поза досягненням однакості у розумінні суб'єктами кримінального процесу, які

¹ В окремих контекстах з точки зору термінологічного розвантаження дочернім уявляється користуватися аббревіатурою терміна – ЗДКПР.

² Так, у новому КПК зазнав значної зміни процесуальний порядок прийняття низки традиційних кримінальних процесуальних рішень (щодо розпочатку кримінального провадження, наділення учасників процесуальним статусом тощо), відбувся суттєвий перерозподіл процесуальної компетенції суб'єктів кримінального провадження щодо прийняття рішень, трансформовані стандарти КПК та їх змістовне наповнення, зокрема диференційовані критерії обґрунтованості рішень різного правового характеру (про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення негласних слідчих дій, затвердження угод тощо). Окрім того з'явилася низка принципово нових для національного правозастосовника проваджень, що звичайно супроводжується появою нових (як за назвою, так і за змістом) різновидів кримінально-процесуальних рішень. Усе це, звичайно, потребує детальної розробки перш за все загальних основ забезпечення доброякісності актів застосування нового законодавства, оскільки якщо йти шляхом дослідження особливостей процедур забезпечення якості окремих різновидів процесуальних рішень, то можна виділити таку велику кількість відповідних процесів, оперування якими в дослідницьких цілях позбавлено сенсу. Тому все актуальнішим постає завдання уніфікації загальних стандартів якості кримінальних процесуальних рішень, закономірностей технології їх дотримання при прийнятті будь-якого різновиду таких актів, системного вивчення детермінант, що впливають на якісний рівень результату правозастосовчої діяльності. Викладене, однак, не виключає необхідності з'ясування специфіки досягнення високоякісного результату при правозастосуванні на різних етапах кримінального процесу та в межах різних видів проваджень, оскільки одиничне та загальне завжди знаходиться у сталому філософському взаємозв'язку та взаємозалежності.

причетні до цієї діяльності, основного категоріального апарату, що застосовується при її здійсненні. Поняття «забезпечення доброякісності кримінально-процесуальних рішень» посідає одне з перших місць у черзі його з'ясування.

Констатуючи *ступінь наукової розробки цієї проблематики*, слід указати на те, що проблема забезпечення якості є однією із центральних у галузі менеджменту якості, у межах якої відносно усталеними є поняття забезпечення якості, його етапів, засобів та технологій, що навіть нормативно закріплені у Державному стандарті України (ISO 9000-2001). У правовій науці найбільш дослідженими є суміжні за термінологією та за суттю питання забезпечення законності, безпеки, прав та основних свобод людини, що привертала та привертають увагу багатьох дослідників у різних галузях правознавства. Стосовно ж сфери правозастосовчої діяльності *проблема забезпечення доброякісності* її результату є мало розробленою як у загальнотеоретичній, так і кримінально-процесуальній літературі. Окремі її аспекти розглядалися в науці в основному в контексті глибокого дослідження проблем ефективності правозастосування, що пояснюється їх тісним взаємозв'язком. До комплексного дослідження проблеми якості кримінально-процесуальної діяльності звертались у своїх працях *О. Я. Баєв, О. Г. Бенер, В. І. Власов, Т. Г. Морщакова, К. В. Степанов*. Питання ж щодо *забезпечення доброякісності кримінально-процесуальних рішень*, так само як і забезпечення їх окремих властивостей — законності, обґрунтованості, справедливості, у спеціальній монографічній літературі не розглядалися. Вони викладаються по суті як само собою зрозуміле для всіх явище. У такому разі відсутнє однакове уявлення про те, що саме слід розуміти під забезпеченням тих чи інших властивостей кримінально-процесуальних рішень, які існують суб'єкти, форми, засоби забезпечення доброякісності кримінальних процесуальних рішень тощо.

Мета та завдання статті. Автор статті ставить перед собою мету в контексті розробки основного понятійного апарату концептуальних основ забезпечення якості кримінально-процесуальних рішень сформулювати основні теоретичні положення, що стосуються визначення категорії «забезпечення доброякісності кримінально-

процесуальних рішень», які будуть методологічним підґрунтям для подальшого наукового пошуку. Для досягнення поставленої мети автором ставилися наступні завдання: дослідити положення економічної науки, що стосуються питань забезпечення якості, та виокремити ті з них, що можуть бути корисними для процесу прийняття рішень у кримінальному процесі; вивчити існуючі підходи до розуміння терміна «забезпечення» як у правовій науці взагалі, так і кримінально-процесуальній науці зокрема; визначити основні компоненти діяльності із забезпечення доброякісності кримінально-процесуального рішення та надати їх характеристику; сформулювати авторське визначення поняття «забезпечення доброякісності кримінальних процесуальних рішень».

Виклад основного змісту матеріалу. Для вирішення поставленого в статті завдання вважаємо за необхідне перш за все звернутися до етимологічного значення слова «забезпечення». Останнє використовується в діяльнісному та предметному значенні. Як предмет діяльності поняття «забезпечення» визначається як «те, чим забезпечують кого-небудь або що-небудь». З урахуванням завдань, поставлених у цьому дослідженні, прагнемо розглянути феномен «забезпечення доброякісності кримінальних процесуальних рішень» як певний вид діяльності, що здійснюється конкретними людьми. І це цілком зрозуміло, оскільки саме діяльнісний підхід є продуктивним у правових дослідженнях. У цьому аспекті слово «забезпечити» в російській¹ та українській мовах² має чотири смислових значення, з яких стосовно правової площини можливо застосувати лише три, а саме: 1) постачати щось у достатній кількості, задовольняти кого-, що-небудь у якихось потребах; надавати кому-небудь достатні матеріальні засоби до існування (назвемо цей аспект «постачувальним»); 2) створювати надійні умови для здійснення чого-небудь; гарантувати щось (*гарантійний аспект*); 3) захищати, охороняти кого-, що-небудь від небезпеки (*охоронний аспект*).

Щодо словосполучення «забезпечення якості», то воно є добре відомим і достатньо визначеним в економіці. У теорії якості під її забезпечен-

¹ Толковый словарь русского языка : в 4 т. / под ред. Д. Н. Ушакова. – М., 1996. – Т. 2. – С. 633.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – С. 1440.

ням, як правило, розуміються «усі заплановані та систематично здійснювані в рамках системи якості види діяльності (які можуть бути підтверджені, якщо це потрібно), необхідні для створення достатньої впевненості в тому, що об'єкт буде виконувати вимоги до якості»¹. Таку впевненість, на думку спеціалістів у галузі менеджменту, допомагає отримати ретельне планування процесів і надання доказів того, що процеси систематично здійснюються згідно з установленими програмами². По суті аналогічне визначення поняття забезпечення якості стосовно різних об'єктів споживання та промисловості відображено у низці відповідних законодавчих і відомчих нормативних актів, що регулюють питання їх використання та експлуатації³.

¹ О качестве [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://quality.eur.ru/MATERIALY6/quality.htm>.

² Стандарти ISO 9000: 2000 визначають «забезпечення якості» як «частину менеджменту якості, спрямовану на створення впевненості в тому, що вимоги до якості будуть виконані». Аналогічне визначення міститься в українському ДСТУ ISO 9000-2001, де під забезпеченням якості розуміється «складова частина управління якістю (3.2.8), зосереджена на збільшенні здатності виконати вимоги (3.1.2) до якості (Державний стандарт України. Системи управління якістю: основні положення та словник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iso90002000.narod.ru/ISO9000/Doc/DSTUIISO9000/ISOU9000.htm>).

³ Так, зокрема, згідно зі ст. 1 Закону України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» під забезпеченням якості розуміються «всі заплановані систематичні дії, потрібні для створення достатньої впевненості в тому, що продукція чи послуга буде відповідати встановленим вимогам до якості»; згідно з п. 2.1.13 Правил сертифікації організацій з технічного обслуговування авіаційної техніки, затверджених Наказом Міністерства транспорту України (№ 205 від 29.05.98), забезпеченням якості є «комплекс заходів, що плануються і систематично реалізуються з метою досягнення упевненості в тому, що здійснювані види діяльності відповідають вимогам нормативних документів»; п. 2 Загальних положень забезпечення безпеки атомних станцій, затверджених Наказом Державної адміністрації ядерного регулювання України (від 09.12.99 № 63), визначає забезпечення якості (Quality assurance) як програму систематичних заходів контролю й інспекцій, що здійснюється будь-якою організацією або органом, що беруть участь у перевезенні радіоактивних матеріалів, і направлена на забезпечення достатньої впевненості в тому, що норми безпеки, які приписуються цими Правилами, дотримуються на практиці; у п. 2.2 Порядку проведення національної інвентаризації антропогенних викидів із джерел та поглиначами поглиначами парникових газів, затвердженого Наказом Національного агентства екологічних інвестицій України (№ 58 від 24.10.2008), указано, що «забезпечення якості» означає програму систематичних заходів контролю та інспекцій, яка здійснюється будь-якою організацією чи органом і спрямована на забезпечення достатньої впевненості в тому, що норми безпеки, які вимагаються у ВОПНВ, дотримуються на практиці.

Вивчення управлінської літератури показало, що забезпечення якості є лише складовою частиною, елементом менеджменту якості, до якого поряд із ним входить такий елемент, як *управління якістю*. Якщо діяльність із забезпечення якості має превентивний характер, то управлінню якості притаманний ретроактивний (східний) характер¹. Той факт, що на практиці дії із забезпечення та управління якості тісно переплітаються та взаємопов'язані між собою, пояснює те, що в теорії менеджменту вони іноді чітко не розмежовуються².

Відмічаючи явну корисність викладених положень для ефектизації правозастосування у сфері кримінального судочинства, слід, однак, зауважити, що *економічний підхід* до трактування категорії «забезпечення якості» все ж таки не дозволяє отримати адекватне уявлення щодо сутності явища, що є предметом нашого дослідження. Адже, відповідно до останнього, забезпечення якості необхідно трактувати як комплекс заходів, необхідних для створення впевненості в тому, що якість буде забезпечена. А це — наочний приклад тавтології, логічної помилки, коли спроба пояснити будь-яке явище

¹ Діяльність із забезпечення якості має за мету попередити проблеми стосовно якості та забезпечити втілення якості в продукцію. Дії ж щодо перевірки якості та її коригування, які мають реактивний характер по відношенню до створення продукції, економістами вже не включаються до процесу забезпечення якості, а іменуються «забезпечення якості». Останні включають у себе методи та види діяльності оперативного характеру, спрямовані як на моніторинг процесів, так і на усунення виявлених недоліків якості. Якщо вимоги на будь-якому циклі виробництва не виконуються, то здійснюються певні корегуючі дії (див.: О качестве [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://quality.eup.ru/MATERIALY6/quality.htm>).

² На думку деяких економістів, процедури із забезпечення якості можуть бути виробничими та управлінськими. Виробничі процедури забезпечення якості охоплюють діяльність над матеріальними об'єктами, які безпосередньо впливають на якість створюваної продукції. Значна частина виробничих процедур реалізується в підрозділах допоміжного виробництва і спрямовується на підтримання основних технологічних процесів на відповідному рівні: перевірка і підтримання в робочому стані технологічного обладнання та контрольно-вимірювальних приладів; контроль якості покупних виробів, сировини і матеріалів; перевірка зберігання та обслуговування продукції. Управлінські процедури забезпечення якості охоплюють діяльність, пов'язану з підготовкою, прийняттям та організацією виконання управлінських рішень по забезпеченню (поліпшенню) якості. До управлінських процедур належать: реєстрація даних про якість; обробка, накопичення, упорядкування та зберігання; аналіз і моделювання ситуацій; здійснення коригувальних та попереджувальних дій (див.: Фомичев С. К. Основи управління якістю / С. К. Фомичев, А. А. Старостина, Н. І. Скрябіна. – К. : МАУП, 2002).

зводиться до того, що його називають по-іншому, не розкриваючи при цьому його суті¹.

Переходячи до правової науки, слід зазначити наступне. У низці правових конструкцій, у яких застосовується термін «забезпечення», суттєвий науково-практичний інтерес являє поняття «забезпечення права» та «забезпечення законності» з огляду на визначений зв'язок цих об'єктів із законністю та обґрунтованістю кримінально-процесуального рішення. У правовій площині з'ясування сутності вказаних понять в основному реалізується через визначення їх співвідношення із термінами «захист» та «охорона» в контексті прав людини чи режиму законності. Оскільки докладний аналіз існуючих позицій учених із цих питань міститься у відповідній загальноправовій та спеціальній літературі, за обмеженістю обсягу статті на цих сторінках вважаємо за необхідне висловити свою думку з цього приводу². Як на

¹ У цьому випадку забезпечення якості визначено як створення впевненості в тому, що об'єкт буде задовольняти вимогам до якості. Такий підхід призводить до включення до змісту поняття ЗДКПР усіх обставин, від яких залежить досягнення необхідного результату, а отже, й заходів, потрібних для створення цих обставин. Якщо навіть поверхово описати такі фактори, від яких залежить якість правозастосовчої діяльності (законодавчий, організаційний, навчальний, кадровий, людський тощо), то цілком зрозумілим стає той факт, що спектр відповідних заходів впливу на такі детермінанти правозастосування є досить різноплановим та різнорівневим. Тож, відштовхуючись від такого занадто широкого економічного трактування феномену забезпечення, логічно дійти висновку, що всі заходи впливу на різні детермінанти правозастосування охоплюються поняттям ЗДКПР, а отже, складають його суть. Утім навряд чи, наприклад, законодавчу, навчальну діяльність чи роботу з організації кадрів можна вважати сутністю забезпечення якості. Реалізація дій, що складають зміст вказаних напрямів діяльності, безумовно, є необхідною для ефективного забезпечення якості кримінально-процесуальних рішень, утім ці дії самі по собі не є суттю такого забезпечення. А отже, включення всіх заходів, важливих для досягнення високого рівня правозастосовчої діяльності, до змісту поняття ЗДКПР є неправомірним та призведе до надмірного розширення його меж, що суперечить системному підходу до дослідження явищ.

² Відсилаємо читача до процесуальної літератури, на сторінках якої наданий найбільш розгорнутий аналіз наукових позицій щодо визначення змісту категорії «забезпечення прав людини» (так, див., зокрема: Верхогляд-Герасименко О. В. Забезпечення майнових прав особи при застосуванні заходів кримінально-процесуального примусу : монографія / О. В. Верхогляд-Герасименко. – Х. : Юрайт, 2012. – С. 10–14; Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні / А. Ю. Олійник. – К. : Алеута : КНТ : Центр навч. л-ри, 2008. – С. 153–155; Радзівська В. В. Щодо правового визначення поняття «механізм забезпечення прав та свобод людини та громадянина» / В. В. Радзівська // Бюл. М-ва юстиції України. – 2010. – № 3. – С. 149–152 та ін.).

наш погляд, термін «забезпечення» є ширшим за своїм логічним обсягом, ніж поняття «охорона» та «захист», і включає останні в якості своїх структурних компонентів¹. Щодо системи *забезпечення законності*, то вона складається з двох блоків — *профілактики* порушень законності та *зміцнення* законності. Останній блок включає в себе й ретроспективні заходи — заходи з виявлення порушень, захисту, застосування відповідальності за виявлені порушення². У контексті *забезпечення прав людини* в загальноправовій літературі достатньо поширеною є точка зору щодо охоплення цим поняттям «охорони» та «захисту» прав людини³. Інакше кажучи, забезпечення прав та свобод людини як вид діяльності включає в себе *превентивно-охоронний* (створення сприятливих

¹ Так, у контексті забезпечення законності охорона як його складова несе більш статичне, превентивне навантаження. «Охоронювати законність, – відмічає О. В. Орлов, – застосовувати заходи щодо недопущення порушень закону в найширшому значенні. “Захист” – свого роду динамічна складова забезпечення законності, їй притаманний більший ступінь конкретної визначеності, ніж охороні. Захищати законність – застосовувати заходи щодо недопущення порушень конкретного закону, окремої правової норми, щодо примушування суб’єктів правовідносин до правомірної поведінки. . . Система способів забезпечення законності – виступаючі в організаційній єдності та взаємопов’язані між собою форми, прийоми, методи, завдяки реалізації яких гарантується, охороняється та захищається законність» (див.: Орлов А. В. Система способів обеспечения законности в исполнительном производстве / А. В. Орлов // Вестн. ВГУ. Серия: Право. – 2009. – № 2. – С. 155).

² Общая теория государства и права : акад. курс : в 2 т. / под ред. М. Н. Марченко. Т. 2. Теория права. – М. : Зерцало, 2000. – С. 513.

³ Так, П. М. Рабинович під забезпеченням прав і свобод людини розуміє комплексну державну діяльність щодо створення умов для їх здійснення, що включає такі елементи (напрями): сприяння реалізації прав та основних свобод людини (шляхом позитивного впливу на формування їх загальносоціальних гарантій); охорону прав та основних свобод людини (шляхом життя заходів, зокрема юридичних, для попередження, профілактики правопорушень) та захист прав і основних свобод людини (відновлення порушеного правомірного стану, притягнення винних осіб до юридичної відповідальності) (див.: Конституція України: Науково-практичний коментар. – Х. : Право, 2003. – С. 23). Аналогічними за суттю є позиції інших дослідників. Так, зокрема, Верховляда розглядає забезпечення прав людини у сфері кримінального процесу як «діяльність компетентних державних органів, які здійснюють кримінальне провадження, що полягає у виконанні певних процесуальних дій, спрямованих на створення сприятливих умов для реалізації прав кожним суб’єктом кримінально-процесуальної діяльності, їх охорону, а у випадку порушення або можливого порушення – вжиття заходів щодо запобігання їх порушенню або ефективного відновлення (захисту прав)» (див.: Верховляда Герасименко О. В. Указ. праця. – С. 14).

умов для здійснення прав, ужиття заходів щодо попередження правопорушень) та безпосередньо «реставраційний», відновлюваний (відновлення порушеного права і забезпечення виконання юридичного обов'язку) блоки¹.

Отже, аналіз доктринальних позицій дозволяє дійти висновку, що *забезпечення* як напрям правової діяльності має *комплексний та системний* характер, оскільки передбачає застосування сукупності різнопланових взаємопов'язаних між собою засобів — дій, реалізація яких дозволяє отримати необхідний результат у вигляді забезпечення прав та свобод чи законності. Більш того, незважаючи на різну природу об'єктів забезпечення («якість» в економіці, «права та свободи», «законність» у праві), у компонентах відповідної забезпечувальної діяльності знаходять свій відбиток зазначені лінгвістичні смислові відтінки терміна «забезпечення» — *постачальний* (що в економіці представлений сукупністю дій безпосередньо виробничого характеру, у праві — це створення сприятливих умов для здійснення прав, ужиття заходів щодо попередження правопорушень, недопущення негативного результату) та *гарантійно-охоронний* (гарантування того, що вимоги до якості продукції, законність, права та свободи будуть дотримані, а у випадку допущення дефекту якості продукції, порушень прав чи законності такі дефекти та порушення будуть своєчасно усунуті чи виправлені).

Розгляд правозастосовчої діяльності у сфері кримінального судочинства під кутом зору її ефективності щодо досягнення результату запланованої високої якості дозволяє відшукати в її змісті визначені аспекти забезпечення, виокремлюючи, таким чином, відповідні компоненти цієї забезпечувальної діяльності з наданням їм необхідної на даному етапі дослідження характеристики.

Об'єктом забезпечувальної діяльності, що розглядається на цих сторінках, є доброякісність процесуального рішення як відповідність прийнятого акта сукупності різнопланових вимог, що до нього ставляться. Оскільки ж указаний якісний рівень є невід'ємним від самого предмета — кримінально-процесуального рішення, ціл-

¹ Пашук Т. І. Державно-юридичний захист прав людини: поняття та ознаки / Т. І. Пашук // Бюл. М-ва юстиції України. – 2004. – № 11. – С. 44; Макарова З. В. Защита в российском уголовном процессе: понятие, виды, предмет и пределы / З. В. Макарова // Изв. вузов. Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 222.

ком зрозумілим є те, що власно в самому процесі його прийняття формується визначений об'єкт забезпечення. А значить, діяльність, у ході здійснення якої формується продукт необхідної якості, складає суть забезпечення. Оскільки кримінальне процесуальне рішення є правозастосовним актом, то його прийняття (за економічною термінологією — виробництво) може бути забезпечено лише в рамках правозастосовчої діяльності владних суб'єктів — осіб, що приймають рішення (ОПР)¹. А отже, *постачальний аспект* ЗДКПР означає виконання правозастосовником необхідної та достатньої сукупності дій інтелектуально-праксеологічного характеру, спрямованих на прийняття по справі процесуальних рішень у чіткій відповідності до встановленої законом процесуальної процедури та вимог, що ставляться до їх змісту та форми. Інакше кажучи, ефективне здійснення правозастосовчої діяльності, результатом якої є прийняття процесуального рішення високого рівня якісної визначеності, і становить суть постачального аспекту забезпечення доброякісності кримінально-процесуальних рішень.

Імперативний метод урегулювання кримінального процесу передбачає чітке закріплення в законі компетенції владних суб'єктів кримінального провадження щодо прийняття ними тих чи інших видів кримінальних процесуальних рішень². У ракурсі загальної ха-

¹ Особи, що приймають рішення, у літературі з теорії прийняття рішень для кратності йменуються ОПР (особа, що приймає рішення). Далі ми також будемо користуватися цією аббревіатурою для запобігання термінологічному навантаженню змісту тексту даної статті.

² Тут необхідно вказати на те, що кардинальне оновлення кримінально-процесуального законодавства потягло й зміну суб'єктного складу правовідносин у цій сфері, а значить, і суб'єктів, у компетенцію яких входить прийняття КПР (на сьогодні ними є слідчий, керівник органу досудового розслідування, прокурор, слідчий суддя та суд). Відбувся також суттєвий перерозподіл їх процесуальної компетенції щодо вирішення певних правових питань. За новим КПК прокурор під час досудового розслідування відіграє ключову роль – на нього покладено функцію процесуального керівництва досудовим розслідуванням (ст. 36). Для цього він наділений значними повноваженнями, що дозволяють йому суттєво впливати на хід розслідування, зокрема уповноважений мати повний доступ до матеріалів, документів та інших відомостей, у тому числі оперативнорозшукових, контррозвідувальних справ та інших таємних матеріалів, які мають значення для досудового розслідування. Виключно до компетенції прокурора віднесено прийняття рішення про проведення такої негласної слідчої дії, як контроль за вчиненням злочину (п. 4 ст. 246 КПК) тощо. Новий КПК передбачає

рактистичні характеристики діяльності ОПР під кутом зору ЗДКПР слід звернути увагу на той момент, що прийняття процесуального рішення — це «не тільки право, яке надається посадовій особі, але і її посадовий та процесуальний обов'язок, визначений у законі у зв'язку з її функціональним призначенням»¹. Оскільки ж закон містить досить конкретні вимоги до процесуального акта, який принаймні має бути законним, обґрунтованим та справедливим, лише прийняття рішен-

незмінність прокурора протягом усього провадження у кримінальній справі від початку досудового розслідування до завершення кримінального провадження вироком суду, який набрав законної сили. Така регламентація діяльності прокурора покладає на нього повну відповідальність за повноту, всебічність та об'єктивність проведеного досудового розслідування, а значить, за якість усіх процесуальних рішень, прийнятих під час досудового провадження.

До компетенції слідчого судді в межах здійснюваної ним функції судового контролю за законністю в досудовому провадженні віднесено прийняття низки процесуальних рішень, які суттєво обмежують конституційні права, свободи та законні інтереси осіб, а також про провадження (та власно особисте послідує провадження) спеціальних судових процедур під час досудового провадження, змістом яких стане отримання і фіксація показань від учасників процесу, які в силу тих чи інших причин (можлива смерть, тяжка хвороба, тривале закордонне відрядження) не зможуть дати показання під час судового розгляду справи (ст. 225 КПК), рішення про здійснення дистанційного досудового розслідування (п. 2 ст. 232 КПК) тощо.

Відповідно до такого перерозподілу принципово змінився процесуальний статус слідчого як суб'єкта кримінального провадження. Наразі за новим КПК слідчий суддя на досудовому провадженні приймає замість слідчого рішення в близько 20 випадках (порівняно із КПК 1960 р. — ми вказуємо лише ті випадки, коли слідчий, відповідно до ст. 132 КПК, за прийняттям рішення має звертатися до суду). Аналіз нового механізму оскарження слідчим указівок керівника органу ДР та прокурора показує, що права слідчого на відстоювання перед прокурором своєї процесуальної позиції по справі значно звужені навіть по основних питаннях кримінального провадження. А отже, незалежність, ініціативність, а значить, й відповідальність останнього щодо вирішення правових питань за концепцією нового КПК є суттєво обмеженою.

Існують різні правові та соціальні прогнози щодо ефективності нового законодавства. Так, зокрема, на думку противників надмірного «втягування» суду в кримінальне провадження на стадії досудового розслідування, такий перерозподіл компетенції створює штучні правові перепони для своєчасного провадження слідчим слідчих дій, що знижує ефективність досудового розслідування в цілому та є однією з причин низького розкриття злочинів. Усе це стане предметом подальшого аналізу в ході моніторингу застосування нового законодавства.

¹Лупинская П. А. Решения в уголовном судопроизводстве: теория, законодательство, практика / П. А. Лупинская. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Норма, Инфра-М, 2010. — С. 44.

ня такої якісної визначеності буде свідчити про виконання посадовою особою вказаного обов'язку.

Як відомо, загальноновизнаним компонентом права на справедливий судовий розгляд, сформульованим Європейським судом у ході його практичної діяльності, є право на отримання справедливого, законного та обґрунтованого судового рішення¹. Причому, оскільки в правовій державі справедливість як інтегральна характеристика підсумкового рішення у справі має розглядатися не лише як результат, але і як процес, указаної якісної визначеності мають бути всі процесуальні рішення, що приймаються у справі (вихідні, проміжні і кінцеві). У рамках кримінально-процесуальних правовідносин указаному праву повинен кореспондувати відповідний корелятивний обов'язок владних суб'єктів, що ведуть процес, забезпечити прийняття доброякісних рішень². У зв'язку з викладеним доцільним уявляється текстуальне закріплення на законодавчому рівні саме *обов'язку* суб'єктів кримінального процесу (а не повноваження), що, на наш погляд, стимулюватиме позитивну відповідальність правозастосува-

¹ Аширова Л. М. Проблемы реализации принципа справедливости в уголовном процессе / Л. М. Аширова. – М. : Юрлитинформ, 2007. – С. 60.

² Це впливає із загальної логіки побудови кримінально-процесуальних правовідносин, у яких суб'єктивному праву учасника, як його можливості вимагати певної поведінки від інших, має кореспондувати відповідний юридичний обов'язок владного суб'єкта по забезпеченню реалізації цього права. Більш того, це відповідає фундаментальному закону природного права (яке на тепер є сприйнятим на рівні ідеології Конституції) – закону парності прав та обов'язків: природні права знаходяться невід'ємно в парі з відповідними природними обов'язками. У цьому аспекті слід указати, що на проблему відсутності єдиної системи прав та обов'язків посадових осіб у сфері кримінального судочинства вже неодноразово зверталась увага в російській процесуальній літературі. Так, зокрема, Л. М. Володіна наголошує на тому, що «...обов'язки посадових осіб у нормах чинного кримінально-процесуального закону, що встановлюють статус учасників процесу, не закріплені належним чином, регламентація їх обов'язків узагалі позбавлена чіткої визначеності та логічної послідовності» (див.: Володіна Л. М. Уголовное судопроизводство: право на справедливую и гласную судебную защиту / Л. М. Володіна, А. Н. Володіна. – М. : Юрлитинформ, 2010. – С. 75). Аналіз нового КПК також свідчить про фрагментарну регламентацію прав та обов'язків суб'єктів кримінального провадження, а отже, про відсутність їх єдиної нормативної системи, що не є виправданим хоча б із позиції того, що відсутність чіткого обов'язку ускладнює реалізацію загальнотеоретичного положення про те, що неналежне виконання обов'язків тягне за собою відповідальність (в її негативному аспекті) за прийняття недоброякісних процесуальних рішень.

чів та сприятиме формуванню у них нового типу правосвідомості, що відповідає сьогоднішній правовій ідеології.

У цьому контексті слід визнати прогресивність положення нового КПК України, що закріплює обов'язок прокурора, керівника органу досудового розслідування, слідчого всебічно, повно і неупереджено дослідити обставини кримінального провадження, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надати їм належну правову оцінку та забезпечити *прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень* (п. 2 ст. 9). Разом із тим при регламентації питання, що розглядається, видається доречним текстуальне введення в законодавство саме терміна «доброякісність кримінальних процесуальних рішень» у силу його інтегральності, охоплення ним усіх вимог, яким повинен відповідати правозастосовний акт для забезпечення ефективності кримінального судочинства в сучасній правовій реальності. Звичайно, така загальна декларативна норма без механізму її реалізації є неефективною, а отже, вона може бути дієвою лише в системі злагоджених елементів¹.

¹ По-перше, таке загальне положення має супроводжуватися загальною нормою, у якій би містилися всі вимоги, яким має відповідати процесуальне рішення з наступною їх деталізацією у вигляді системи відповідних критеріїв. По-друге, нормативні основи забезпечення якості КПП (як законодавчі, так і відомчі підзаконні акти) мають бути «пронизані» підвищеною вимогливістю щодо процесуальної форми складання окремих різновидів КПП, а практика має формувати «високі» стандарти вимогливості перевіряючих органів до якості процесуальних документів, тим самим стимулюючи правозастосувачів до ефективного правозастосування. Дієвість цього нормативного положення може бути досягнута також шляхом нормативного встановлення наслідків неналежного виконання вказаного обов'язку як гарантії реального забезпечення прав людини у сфері кримінального судочинства.

До речі, проблема відсутності в законодавстві чітких наслідків неналежного виконання чи невиконання обов'язків суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності ставилась не раз на сторінках російської процесуальної літератури. При цьому обгрунтовано наголошувалось на тому, що відповідальність має стати обов'язковим елементом правового статусу посадових осіб, що здійснюють кримінальне провадження, інакше говорити про реальність захисту прав особи в кримінальному процесі неможливо (див., зокрема: Володина Л. М., Володина А. Н. Указ. праця. – С. 76; Мельников В. Ю. Структурная характеристика механизма обеспечения и реализации защиты прав личности в уголовном судопроизводстве / В. Ю. Мельников // Рос. судья. – 2012. – № 7. – С. 27–31). Аналіз українського законодавства під кутом зору регламентації механізму відповідальності владних суб'єктів свідчить про актуальність цієї проблеми для національного кримінального судочинства.

У той же час, як показує практика, у ході провадження по кримінальній справі ОПП допускають низку різноманітних помилок та порушень закону, наявність яких ускладнює чи взагалі унеможливує досягнення мети кримінального судочинства в конкретних провадженнях. З точки зору ефективності кримінального провадження особливе значення має своєчасність виявлення та усунення таких порушень¹.

Утім слід констатувати той факт, що в силу низки різнопланових причин помилки, допущені при прийнятті процесуальних рішень, не завжди усуваються особами, що їх прийняли, а в кримінально-процесуальний обіг, таким чином, «випускається» неякісна продукція — кримінально-процесуальні рішення з тими чи іншими дефектами як форми, так і змісту. Тому цілком очевидно, що хоча

¹ Ще в дореволюційні часи відомий криміналіст Ганс Гросс підкреслював необхідність своєчасного усунення процесуальних помилок саме тими правозастосувачами, які їх допустили: «...ніде допущена та виправлена помилка не завдає такої шкоди, як саме у справах по розслідуванню злочину та виявленню винних, та ніде виявлена помилка не виправляється так легко за умови її виявлення якомога швидше. Ні від кого не можна вимагати, щоб він не робив помилку, проте можна вимагати, щоб кожний, хто вчинив помилку, негайно в ній зізнався та виправив її — це і є найбільш серйозною вимогою, яку можна ставити кожному чесному и добросовісному кримінальному діячу» (Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики / Г. Гросс. — СПб., 1908. — С. 24). Своєчасне самоусунення виявлених дефектів КПП самою ж особою свідчить про її професійну відповідальність та, як правило, «стимулюється» законодавцем шляхом закріплення у відповідних нормах кримінально-процесуального законодавства можливості суб'єктів провадження самостійно виправляти допущені ними помилки (як змістові, так і формальні). У цьому аспекті новий КПК містить, на наш погляд, прогресивні положення, що дозволяють слідчому, прокурору в разі оскарження їх дій чи процесуальних рішень у встановленому законом порядку самостійно скасовувати прийняті ними рішення з низки правових питань (про зупинення досудового розслідування, закриття кримінального провадження, про відмову у визнанні потерпілим, про застосування заходів безпеки (ст. 305 КПК), суду — виправляти описки та очевидні арифметичні помилки, наявні у прийнятому ним судовому рішенні, шляхом винесення відповідної ухвали (ст. 379 КПК). Більш того, вважаємо, що немає жодних перепон для аналогічного за суттю «самокоригування» власних процесуальних рішень іншими суб'єктами провадження — слідчим, прокурором, слідчим суддею, оскільки це спрямовано на ефективізацію їх процесуальної діяльності. Відповідно в таких випадках, за аналогією зі ст. 379 КПК, має вноситись окреме процесуальне рішення, у якому слідчий, прокурор мають зазначити суть виправлених ними описок чи арифметичних помилок, допущених у попередньо прийнятому ними процесуальному рішенні.

завдання прийняття кримінально-процесуальних рішень необхідного рівня якості і є прямим обов'язком правозастосовника, цим питанням занепокоєні та професійно зацікавлені всі суб'єкти забезпечення режиму законності в кримінальному судочинстві. У зв'язку з цим у законодавстві передбачена розгорнута система чи механізм процесуального контролю, тобто перевірки відповідності процесуальної діяльності та прийнятих рішень закону, виявлення та усунення допущених помилок та порушень, призвана забезпечити законність і обґрунтованість дій та рішень перш за все на досудовому провадженні¹. Традиційними видами контролю в кримінальному судочинстві є відомчий, судовий контроль та прокурорський нагляд, забезпечення виконання яких за новим кримінально-процесуальним законодавством покладено на керівника органу досудового розслідування, прокурора, слідчого суддю та суд². Указані форми контролю

¹ Тут ми виходимо з позиції загальнонародового розуміння контролю як на пряму правової діяльності, а нагляду – як його різновиду.

² Відносно досудового провадження в теорії та практиці кримінального судочинства отримала визнання необхідність поєднання різних форм контролю та нагляду – процесуального контролю начальника слідчого відділу, прокурорського нагляду і судового контролю, які, доповнюючи та підстраховуючи один одного, повинні надійно гарантувати законність і обґрунтованість процесуальних рішень, що приймаються на цьому етапі кримінального судочинства. У той же час конкретні уявлення щодо такого роду поєднання форм контролю і нагляду не завжди були однаковими: до недавнього часу на досудових стадіях перевага віддавалася прокурорському нагляду і до певної міри процесуальному контролю начальника слідчого відділу при практично повному усуненні судів від виконання такої місії. За роки судово-правової реформи, починаючи з 2001 р., у системі гарантій законності здійснення кримінального провадження відбулися суттєві численні зміни процесуального статусу ключових суб'єктів досудового провадження, перерозподіл їх повноважень, що фактично призвело до принципової перебудови контрольно-наглядового механізму, покликаного забезпечити законність у досудовому провадженні, а також модернізації механізму виправлення судових помилок. Значно розширилися межі судового контролю за дотриманням законності під час досудового провадження, змінена модель перегляду судових рішень із значним розширенням повноважень суду апеляційної інстанції щодо самостійного виправлення помилок суду першої інстанції. З прийняттям нового кримінально-процесуального законодавства не тільки модернізована існуюча на сьогодні модель реалізації судової влади в досудовому провадженні (шляхом створення інституту слідчого судді, основним призначенням якого є здійснення судового захисту прав, свобод і законних інтересів осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні, та забезпечення тим самим законності провадження на досудових стадіях), а й кардинально реформована модель досудового слідства.

характеризуються специфікою завдань, вирішуваних у ході їх здійснення, та відповідно різноманітністю процесуальних форм та методів їх вирішення¹.

В аспекті дослідження питання, що розглядається на цих сторінках, слід акцентувати увагу на тому, що саме у змісті діяльності контрольних та наглядових органів знаходить відбиття інший — *гарантійно-охоронний аспект* смислового значення поняття «забезпечення доброякісності КІПР», який пов'язаний із створенням додаткової впевненості в тому, що прийняті процесуальні рішення відповідатимуть системі вимог, що до них ставляться, а в разі їх дефектності — допущені недоліки їх якості будуть своєчасно усунені, виправлені². Поряд із своїм власним соціально-правовим зна-

¹ Органи кримінальної юстиції, будучи занепокоєні питаннями якості правозастосовчої діяльності, по-різному впливають на діяльність підконтрольних та піднаглядових органів і таким чином роблять свій внесок у забезпечення доброякісності рішень, що приймаються цими органами. З упевненістю можна констатувати притаманність сфері кримінального судочинства основного принципу всевітньо відомої системи управління якістю (Total Quality Control – TQC) – командної роботи, де кожен член команди управляє якістю процесу (у тому числі і в частині забезпечення якості, так само як і контролю якості). Якість процесуальних рішень стає предметом пізнання та оцінки відповідних суб'єктів як в екстраординарному (у разі їх оскарження учасниками провадження), так і у звичайному порядку. «Практично всі учасники кримінального судочинства, – зазначає П. А. Лупинська, – оцінюють дії та рішення з точки зору відповідності їх закону та своїм інтересам, що охороняються законом. У контролі за дотриманням закону, який проявляється і в середині стадії, і при переході справи в послідууючу стадію, виражено публічне начало кримінального судочинства. Воно у відповідності із наданими повноваженнями зобов'язує начальника слідчого відділу, прокурора, суддю, суд реагувати на допущені порушення та вживати заходи щодо скасування чи зміни прийнятого рішення» (див.: Лупинская П. А. Указ праця. – С. 42).

² Ураховуючи, що в юридичній літературі гарантіями називається, як правило, значна частина існуючих у правовій системі самостійних правових явищ (право, юридичні норми, акти, законність, правопорядок, відповідальність, правосуддя, прокурорський нагляд, форми реалізації прав і обов'язків тощо), уявляється, що процесу гарантування ДКІПР притаманна власна юридична специфіка та особлива правова природа. З огляду на це заслуговує на підтримку розгляд у загальнотеоретичній літературі гарантування як самостійного функціонального аспекту юридичних явищ, «...особливий спосіб функціонування сукупності різних соціально-правових інструментів, які в даному випадку знаходяться в строго певному правовому режимі» (див.: Синюкова Т. В. К вопросу о методе гарантирования реализации прав и обязанностей граждан РФ / Т. В. Синюкова // Актуальные проблемы современной юридической науки и практики : межвуз. сб. науч. тр. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2010. – Вып. 4. – С. 93). Така постановка питання

ченням діяльність контрольних та наглядових органів у загальному механізмі забезпечення доброякісності кримінальних процесуальних рішень виконує функції *попередження* недоліків якості кримінальних процесуальних рішень, що стають предметом відповідного контролю та нагляду, шляхом безпосередньої участі у процесі його прийняття в передбачених законом формах та *коригування* якісної визначеності вже прийнятих у встановленому законом порядку кримінально-процесуальних рішень шляхом виявлення та усунення дефектів їх якості максимально наближено до набрання ними законної сили. Причому кримінально-процесуальне законодавство характеризується диференційованим підходом як до визначення меж втручання у діяльність ОПР, так і до визнання можливості та регламентації процедури оскарження проміжних досудових та судових рішень¹. Узагалі

дозволяє відмежувати й оцінити власну дію і ефективність забезпечувальних механізмів, виключити використання як гарантії інструментів, що не мають забезпечувальних властивостей. Інакше кажучи, розгляд діяльності контрольних та наглядових органів з точки зору функціонального аспекту – гарантування та охорони доброякісності кримінально-процесуальних рішень, що приймаються підконтрольними та піднаглядовими органами, не збігається зі звичайним розглядом існуючих форм контролю у сфері КС, а обумовлює принципову важливість розглянути цю діяльність як елемент механізму процесу ЗДКПР під кутом зору ефективності технології впливу суб'єктів контрольно-наглядових повноважень на вказаний процес забезпечення. Це передбачає розгляд низки питань (визначення стандартів діяльності контрольних та наглядових органів, оптимальних етапів, процесуальних форм та меж втручання у діяльність підконтрольних та піднаглядових органів тощо), адекватне вирішення яких слугуватиме основою для формулювання та оцінки пропозицій по регламентації процесуального статусу відповідних суб'єктів кримінального провадження як гаранта забезпечення належного рівня правозастосування у цій сфері. За обмеженістю обсягу даної статті розгляд позначених питань стане предметом окремого розгляду в межах концептуальної розробки проблеми ЗДКПР. Тут лише тезисно зазначимо низку положень, до яких автор дійшов у результаті проведеного дослідження.

¹ Низка проміжних судових рішень, у яких реалізується дискреційне право судді на визначення ходу судового розгляду, взагалі не підлягають оскарженню ні в апеляційному, ні в касаційному порядку, а перевіряються тільки разом із підсумковим рішенням. Це пов'язано із можливим зловживанням учасниками процесу правом на оскарження процесуального рішення, що призведе до тяганини та не сприяє вирішенню кримінальної справи у розумний строк. Такий підхід цілком відповідає сучасній кримінально-процесуальній ідеології розумного врегулювання кримінально-процесуальної діяльності із забезпеченням оптимального балансу реалізації прав та законних інтересів його учасників та вирішення справи у розумний оптимальний строк без зайвої тяганини.

такий вибірковий підхід законодавця є цілком виправданим, оскільки відображає специфіку конкретного процесуального рішення та дозволяє надати необхідної гнучкості правому регулюванню процесу забезпечення його доброякісності з метою ефективізації всього кримінального провадження (зокрема, шляхом знаходження оптимального балансу між правом на оскарження процесуального рішення та забезпеченням розгляду справи у розумні строки).

Підсумовуючи дослідження питань, поставлених у цій статті, спробуємо дати операційне визначення поняттю «забезпечення доброякісності кримінально-процесуальних рішень».

Отже, *забезпечення доброякісності кримінальних процесуальних рішень* — це цілісна інтеграційна система різноманітних інтелектуально-праксеологічних дій суб'єктів кримінального провадження, яка спрямована на створення достатньої впевненості в тому, що прийняті по справі рішення відповідатимуть системі вимог, що до них ставляться. Складовими такого діяльнісно-практичного процесу є, з одного боку, безпосереднє здійснення компетентною особою, що приймає рішення, необхідної та достатньої сукупності дій (заходів), реалізація яких призвела, а значить, і забезпечила, відповідність прийнятого рішення сукупності змістово-формальних вимог, що до нього ставляться. З іншого боку, це ефективна діяльність контролюючих та наглядових органів, здійснювана з метою попередження, своєчасного виявлення та усунення недоліків якості рішень, прийнятих у ході кримінально-процесуальної діяльності.

Забезпечення доброякісності кримінально-процесуальних рішень є узагальнюючим поняттям, що синтетично поєднує в собі наступні компоненти: 1) діяльність суб'єктів кримінального провадження з прийняття та оформлення кримінально-процесуального рішення у відпо-

Критерієм підвищеної уваги контрольних і наглядових органів до ЗДКПР є обмеження чи можливість обмеження конституційних прав та законних інтересів учасників процесу у зв'язку із прийнятим рішенням. Такі рішення становлять специфічний предмет контролю (як превентивного, так і наступного (невідкладного)), тобто максимально наближений до рішення або дії (бездіяльності) органів досудового розслідування, які мають бути перевірені. Контроль за правильністю їх прийняття не може бути відстрочений до завершення провадження у справі, оскільки такі рішення суттєво обмежують права та свободи осіб, щодо яких вони приймаються, а шкода, яка може бути завдана в разі їх незаконності, може бути невідновлюваною в подальшому провадженні.

відності з вимогами, що до нього ставляться; 2) превентивну та коригуючу діяльність органів і осіб, що здійснюють у кримінальному процесі контрольно-наглядові повноваження. Остання проявляється у формі їхньої участі у процесі прийняття того чи іншого процесуального рішення, так само як і його наступного коригування, спрямованого на компенсацію відсутніх чи виправлення неналежних властивостей процесуального рішення, які в силу різних причин не були сформовані на попередньому етапі кримінального провадження.

Звичайно, наведене визначення забезпечення доброякісності кримінальних процесуальних рішень є лише операційним та не претендує на вичерпне перелічення суттєвих ознак цього виду діяльності, а значить, не взмозі відтворити всю специфіку та видову характеристику відповідної діяльності. Воно хоча й вносить певну ясність у категоріальний апарат подальшого дослідження проблем забезпечення доброякісності кримінальних процесуальних рішень, усе ж таки є лише відправною теоретичною конструкцією та визначає необхідність подальшого дослідження суттєвих ознак, природи та структурних компонентів указанного виду діяльності з метою всебічного та комплексного підходу до вирішення проблем правозастосовної практики, відшукання резервів для підвищення її якості.

В статье рассмотрена проблема определения категории «обеспечение доброкачественности уголовно-процессуальных решений». Автор путем анализа различных подходов к трактовке категории «обеспечение» в экономической науке и правоведении, с учетом специфики правовой природы объекта – доброкачественности процессуального решения, формулирует собственное определение этого понятия.

The article considers the problem of defining the category of «providing sound criminal procedure decisions». The author, through the analysis of different approaches to the interpretation of the category of «security» in economics and law, taking into account the specifics of the legal nature of the object-purity procedural solutions, formulate their own definition of the concept.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем слідчо-прокурорської та судової діяльності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 15 від 3 вересня 2012 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор В. С. Зеленецький.

ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ

Досліджено проблеми криміналістичної класифікації тактичних операцій. Проаналізовано наукові підходи до розглядуваної проблеми, проведено їх критичний аналіз. Запропоновано класифікаційні підстави поділу тактичних операцій за: змістом, функціональною спрямованістю, тактичними завданнями, внутрішньою структурою, технологією реалізації дій і заходів, що входять до структури тактичної операції.

Ключові слова: тактична операція, тактичне завдання, види тактичних операцій, криміналістична класифікація тактичних операцій.

Багатофункціональність тактичних операцій як організаційно-тактичних засобів, що ефективно використовуються для вирішення тактичних завдань, обумовлює потребу в їх упорядкуванні та побудові відповідних класифікаційних систем. Зазначене завдання є актуальним для сучасної криміналістики, а розподіл тактичних операцій на види й підвиди є необхідною умовою їх дослідження й дає можливість у повному обсязі з'ясувати сутність, властивості та тенденції розвитку цієї криміналістичної категорії.

Постановка питання про впорядкування тактичних операцій свідчить про те, що теорією криміналістики і практикою розслідування накопичено достатньо багатий досвід застосування цих криміналістичних комплексів. Специфіка сучасного етапу дослідження тактичних операцій полягає в тому, що на сьогодні в криміналістиці головна увага приділяється виокремленню та ізольованому розгляду деяких видів тактичних операцій. Так, О. Я. Баєв пропонує такі різновиди тактичних операцій, як «Атрибуція трупа», «Перевірка алібі», «Розшук і затримання підозрюваного», «Захист доказів», «Перевірка показань особи, яка зізналась у вчи-

ненні злочину»¹. В. С. Кузьмічов і Г. І. Прокопенко вважають за доцільне застосування тактичних операцій з такими умовними назвами, як «Збирання інформації», «Фіксація», «Пошук»². У роботах В. О. Образцова зустрічаються тактичні операції з такими назвами — «Контрольна закупка», «Контрольне обмірювання», «Виявлення», «Знешкодження вибухотехнічних об'єктів», «Зняття залишків»³. На думку В. Ю. Шепітька, при розслідуванні тих чи інших злочинів можуть використовуватися тактичні операції — «Встановлення очевидців», «Забезпечення відшкодування матеріальних збитків», «Документ», «Розшук злочинця», «Атрибуція трупа», «Встановлення фіктивності правочину», «Нейтралізація протидії розслідуванню злочинів», «Захист свідків»⁴. Деякі вчені-криміналісти пропонують для застосування у слідчій діяльності такі операції, як «Огляд місця події», «Розшук і затримання злочинців», «Розшук викраденого майна», «Викриття злочинця»⁵, «Атрибуція трупа»⁶, «Особа злочинця»⁷,

¹ Див.: Баев О. Я. Основы криминалистики : курс лекций / О. Я. Баев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Экзамен, 2003. – С. 218–219.

² Див.: Кузьмічов В. С. Криміналістика : навч. посіб. / В. С. Кузьмічов, Г. І. Прокопенко ; за заг. ред. В. Г. Гончаренка та Є. М. Моїсєєва. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 198.

³ Див.: Образцов В. А. Криминалистика: модели средств и технологий раскрытия преступлений : курс лекций / В. О. Образцов. – М. : ИМПЭ-ПАБЛИШ, 2004. – С. 80–82.

⁴ Див.: Шепітько В. Ю. Криміналістика : підруч для студ. вищ. навч. закл. / В. Ю. Шепітько. – К. : Ін Юре, 2010. – С. 184.

⁵ Див.: Асташкина Е. Н. Расследование преступлений. Криминалистические комплексы : учеб.-практ. пособие / Е. Н. Асташкина, Н. А. Марочкин, А. Е. Михальчук, В. Я. Решетников. – М. : Приор-издат, 2003. – С. 49–96.

⁶ Див.: Шиканов В. И. Информация к тактической операции «Атрибуция трупа» : учеб. пособие / В. И. Шиканов. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1975. – С. 21; Березутский Е. Ю. Исследование места убийства – криминалистическая операция: некоторые вопросы теории и практики / Е. Ю. Березутский. – Иркутск : Изд-во ИГЭА, 2001. – С. 85–109; Фомина А. С. Тактическая операция «Атрибуция трупа» (Идентификация неопознанного трупа) / А. С. Фомина // 50 лет в криминалистике. К 80-летию со дня рождения Р. С. Белкина : материалы междунар. науч. конф. – Воронеж : Воронеж. гос. ун-т, 2002. – С. 266–276.

⁷ Див.: Булулуков О. Ю. Тактическая операция «Личность преступника в расследовании убийств при отсутствии трупа» / О. Ю. Булулуков // Проблемы законности : республик. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2001. – Вип. 49. – С. 166–175.

«Захист доказів»¹, «Реставрація особи і голови невпізаного трупa»², «Встановлення алібі»³, «Перевірка алібі»⁴ та ін.

У криміналістичній літературі висловлені доволі дискусійні пропозиції стосовно застосування тактичних операцій на досудовому слідстві, зокрема, для фіксації інформації з використанням цифрових фото- і відеокамер. Так, М. Чернець виокремлює 5 таких тактичних операцій. На думку науковця, перша застосовується, коли суб'єкт правоохоронної діяльності використовує цифрову фото- та відеокамеру зі змінними картами пам'яті; друга — коли конструкція цифрової камери не дозволяє робити виїмку карти пам'яті; третя — коли як технічні засоби фіксації використовуються нові моделі цифрових фото- та відеокамер, які дозволяють записувати зображення на оптичні носії одноразового користування – на дисках CD-R і DVD-R; четверта — коли буде розроблений надійний електронний захист графічних файлів у блоці пам'яті цифрової камери від несанкціонованої обробки у програмному чи графічному режимах; п'ята — коли є можливість використовувати комплект технічних засобів із цифрової камери і принтера, що дозволяє робити роздрукку зображень відразу після фотографування⁵.

Теоретичні дослідження та практична реалізація тактичних операцій передбачає їх класифікацію. У цьому сенсі М. В. Стояновський справедливо зазначає, що системоутворюючою умовою дослідження проблеми тактичних засобів є розгляд їх на основі ви-

¹ Див.: Хаутиев Ш. М. Понятие и сущность тактической операции «Защита доказательств» / Ш. М. Хаутиев // Воронежские криминалистические чтения / под ред. О. Я. Баева. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2001. – Вып. 2. – С. 86–93.

² Див.: Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : НОРМА, 2001. – С. 282–299.

³ Див.: Юсупов В. Тактична операція «Встановлення алібі» / В. Юсупов // Підприємництво, госп-во і право. – 2007. – № 4. – С. 167–169.

⁴ Див.: Кручинина Н. В. Алиби. Теоретические проблемы и их прикладное значение в уголовном судопроизводстве / Н. В. Кручинина, В. И. Шиканов. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1992. – С. 167–174.

⁵ Див.: Чернець М. Г. Тактичні операції фіксації інформації на досудовому слідстві з використанням цифрових фото- і відеокамер / М. Г. Чернець // Право України. – 2004. – Вип. 8. – С. 68–70.

користання класифікаційного підходу, що дозволяє визначити загальні принципи здійснення тактичної діяльності в цілому¹.

Аксіоматичним є також твердження, що в основу будь-якої класифікації має бути покладена концепція, яка пояснює явища та об'єкти, які класифікуються. Будучи одним із засобів пізнання, класифікація дозволяє глибше дослідити об'єкти та явища, виявити закономірності їх розвитку, визначити шляхи використання². Усяка класифікація, відмічає О. М. Васильєв, є упорядкуванням знань про який-небудь об'єкт із тим, щоб шляхом розподілу його за різними підставами на види, підвиди визначити обсяг та рівень знань про цей об'єкт і знайти шлях до поглибленого дослідження і пізнання, а також до більш ефективного використання наших знань щодо нього на практиці³.

У криміналістичній літературі класифікацію розглядають у двох значеннях. Перше — як засіб пізнання, що допомагає дослідити окремі предмети і явища, установити закономірності їх розвитку, визначити шляхи використання, де особливого значення набуває евристична функція, яка дозволяє передбачити те, що ще невідоме⁴. Друге — криміналістична класифікація є специфічним засобом систематизації наукових знань. Так, Р. С. Белкін зазначав, що класифікація відіграє роль засобу систематизації знань про криміналістичні прийоми, методи, рекомендації та об'єкти, для роботи з якими вони призначені. Систематизація, яка доповнюється класифікацією, є необхідним елементом загальної теорії криміналістики. За її допомогою теорія не лише упорядковує свій зміст у відповідності до предмета і об'єктів дослідження, але й відображає власну структуру, розкриває внутрішні зв'язки між своїми частинами⁵.

¹ Див.: Стояновский М. В. О классификации (систематизации) тактико-криминалистических средств / М. В. Стояновский // Воронежские криминалистические чтения / под ред. О. Я. Баева. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2001. – Вып. 2. – С. 62–63.

² Див.: Белкин Р. С. Системы и классификация в криминалистике / Р. С. Белкин, А. И. Винберг // Криминалистика. Общетеоретические проблемы. – М. : Юрид. лит., 1973. – С. 183–211.

³ Див.: Васильев А. Н. Проблемы методики расследования отдельных видов преступлений / А. Н. Васильев. – М., 2002. – С. 28.

⁴ Див.: Белкин Р. С. Криминалистика и доказывание / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. – М. : Юрид. лит., 1969. – С. 53.

⁵ Див.: Белкин Р. С. Курс советской криминалистики : в 3 т. Т. 1. Общая теория криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : Юрист, 1997. – С. 383.

Спираючись на вищевикладене, можна дійти висновку, що криміналістична класифікація тактичних операцій має певне теоретичне й методичне значення, слугує базою для розробки наукових рекомендацій, дозволяє глибше проникнути в сутність даної категорії, більш повно, чітко, у розгорнутому вигляді побачити її зміст, дослідити закономірності й принцип формування. Крім того, відповідні класифікації тактичних операцій мають і вагомe практичне значення, оскільки виступають підставою для визначення особливостей їх застосування при розслідуванні різних злочинів у типових слідчих ситуаціях, що склалися на певному етапі розслідування¹.

Аналіз криміналістичної літератури² свідчить про те, що вченими-криміналістами пропонуються різноманітні класифікацій-

¹ Див.: Якушин С. Ю. Криминалистическая тактика: вопросы теории и практики : учеб. пособие / С. Ю. Якушин. – Казань : Казан. ун-т, 2010. – С. 38–49.

² Закатов А. А. Криминалистические аспекты розыска скрывшихся преступников / А. А. Закатов // Вопр. криминалистики. – 1983. – Вып. 76. – С. 43–44; Здоровко С. Ф. Тактичні операції при розслідуванні вбивств, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. Ф. Здоровко. – Х., 2002. – С. 15–17; Драпкин Л. Я. Особенности информационного поиска в процессе расследования и тактика следствия / Л. Я. Драпкин // Проблемы повышения эффективности предварительного следствия : тез. науч.-практ. конф. – Л. : Ин-т усовершенствования следств. работников прокуратуры и МВД, 1976. – С. 44–54; Комаров И. М. Криминалистические операции в досудебном производстве : монография / И. М. Комаров. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2002. – С. 171; Саламаха Ю. А. Основы организации тактических операций : учеб.-практ. пособие / Ю. А. Саламаха. – Екатеринбург : Изд-во УрЮИ МВД России, 2003. – С. 6–7; Михальчук А. Е. Теоретические и практические вопросы тактических комбинаций при производстве следственных действий : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Е. Михальчук. – Саратов, 1988. – С. 74; Образцов В. А. Выявление и изобличение преступника / В. А. Образцов. – М. : Юрист, 1997. – С. 55; Перкін В. І. Принципи та класифікація тактичних операцій у криміналістиці / В. І. Перкін, В. В. Ковальова // Право і суспільство. – 2006. – № 2. – С. 150–156; Чебуренков А. А. Основы теории расследования : монография / А. А. Чебуренков. – М. : Юрлитинформ, 2010. – С. 80–87; Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монография / В. Ю. Шепітько. – Х. : Харків юридичний, 2007. – С. 184; Шиканов В. И. Теоретические основы тактических операций в расследовании преступлений / В. И. Шиканов. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1983. – С. 42–43; Яблоков Н. П. Криминалистическая методика расследования / Н. П. Яблоков. – М. : Изд-во МГУ, 1985. – С. 83; Якушин С. Ю. Криминалистическая тактика: вопросы теории и практики : учеб. пособие / С. Ю. Якушин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2010. – С. 137–138 та ін.

ні підстави поділу тактичних операцій. Разом із тим варто зауважити, що при позитивній оцінці зусиль учених-криміналістів запропонувати універсальну систему класифікаційних підстав розподілу тактичних операцій слід зазначити, що деякі з наведених пропозицій є доволі дискусійними і потребують певного уточнення й додаткової аргументації. Зокрема, вважаємо, що поділ тактичних операцій на прості і складні не можна абсолютизувати, оскільки він базується на суто суб'єктивній оцінці як самої слідчої ситуації, що склалася на певному етапі розслідування, так і того проміжного завдання, на розв'язання якого спрямована ця операція. Дійсно, для одного слідчого завдання, що виникло у ході розслідування, видається нерозв'язним, інший сприймає його як складне, але повною мірою розв'язне, третій убачає його як звичайне типове завдання, вирішення якого цілком охоплюється напрацьованими стандартами слідчої роботи, а тому не відносить це завдання до розряду складних. У цьому сенсі необхідно підтримати Є. Ю. Березутського, який наголошує на тому, що в даному разі необхідно оперувати об'єктивними критеріями диференціації тактичних завдань¹.

Дискусійним також слід вважати пропозицію щодо виокремлення так званих наскрізних тактичних операцій, тобто таких, що провадяться на протязі декількох етапів розслідування. Як видається, виокремлення зазначеного різновиду тактичних операцій суперечить сутності цієї криміналістичної категорії як упорядкованої системи узгоджених, взаємопов'язаних елементів, комплексне застосування яких забезпечує вирішення локального (проміжного) завдання. Останнє, безумовно, не може охоплювати декілька етапів розслідування, оскільки воно є локальним, а тому й тактичні операції, що спрямовані на його розв'язання, мають локальну обмеженість.

Не можемо погодитися із виокремленням такої тактичної операції, як «Збір доказової операції», оскільки це цілеспрямована діяльність, яка здійснюється на протязі усього процесу досудового розслідування і є його головною метою. У цьому плані слід під-

¹ Див.: Березутский Е. Ю. Исследование места убийства – криминалистическая операция: некоторые вопросы теории и практики / Е. Ю. Березутский. – Иркутск : Изд-во ИГЭА, 2001. – С. 85.

тримати В. Є. Корноухова, який зазначає, що «збирання (точніше формування) доказів пронизує увесь процес розслідування так само, як їх дослідження та оцінка, тобто дана процедура охоплює в цілому процес розслідування, а тому навряд чи може бути тактичною операцією»¹.

Певне заперечення також викликає доцільність виокремлення тактичних операцій за суб'єктом, який їх здійснює, тобто слідчим особисто, групою слідчих (при їх спільній роботі по кримінальній справі), слідчим спільно з органом дізнання, органом дізнання без безпосередньої участі слідчого, але під його загальним керівництвом². На нашу думку, такий поділ має умовний характер і не дозволяє чітко відмежувати одні тактичні засоби від інших. Крім того, важко встановити, які тактичні операції виконуватимуться саме цим суб'єктом, а не іншим.

На наше переконання, дискусійним слід визнати й поділ тактичних операцій за часовою ознакою, оскільки визначення певних часових меж (менше доби, більше доби) є достатньо умовним та не має наукового обґрунтування. Термін провадження тієї чи іншої тактичної операції зумовлений здебільшого специфікою слідчої ситуації і тактичним завданням, а також професійним досвідом слідчого, а не заздалегідь установленими часовими межами, які в ході реалізації конкретної тактичної операції можуть істотно коректуватися.

Критично слід сприймати й пропозицію щодо розподілу тактичних операцій на обов'язкові та факультативні³. Зокрема, О. Я. Баєв вважає, що існують обов'язкові тактичні операції при розслідуванні злочинів, до яких він відносить «Захист доказів» та «Перевірку показань особи, яка визнала себе винною у вчиненні злочину»⁴.

¹ Корноухов В. Е. Методика расследования преступлений: теоретические основы / В. Е. Корноухов. – М. : Норма, 2008. – С. 126.

² Див.: Головин А. Ю. Криминалистическая систематика / А. Ю. Головин. – М. : ЛексЭст, 2002. – С. 215–224.

³ Див.: Фомина А. С. Основные тактические операции при расследовании серийных убийств : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. С. Фомина. – Воронеж, 2003. – С. 18; Калюжна Л. Є. Перевірка показань на місці як елемент тактичної операції / Л. Є. Калюжна // Вісн. Акад. адвокатури України. – 2006. – Вип. 6. – С. 109–112 та ін.

⁴ Див.: Баєв О. Я. Основы криминалистики : курс лекций / О. Я. Баєв. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Экзамен, 2003. – С. 254–268.

Підтримуючи цю пропозицію, Ш. М. Хаутієв також відносить до розряду обов'язкових тактичну операцію «Захист доказів»¹. Як видається, віднесення тактичних операцій до розряду обов'язкових, надання їх ознак імперативності суперечать природі цих засобів. Тактичні операції є категорією криміналістичної тактики, мають суто рекомендаційний характер і спрямовані на оптимізацію розслідування, тому слідчий завжди вільний у їх застосуванні як найбільш ефективних засобів впливу на ситуацію й вирішення проміжних завдань.

Не витримують критики й намагання окремих учених-криміналістів гіперболізувати значення тактичних операцій. Зокрема, В. О. Образцов указує, що криміналістична операція може розвиватися в одному або одночасно в декількох напрямках у рамках одного адміністративно-територіального регіону й у різних регіонах, як в одній соціальній, економічній сфері, так і в різноманітних сферах людського буття й діяльності². З нашого погляду, зазначена позиція В. О. Образцова дещо перебільшує дійсну роль досліджуваної криміналістичної категорії, значно розширює сферу її реалізації, яка має обмежуватися діяльністю з розкриття, розслідування й профілактики злочинів.

Розмаїття пропозицій щодо класифікації тактичних операцій, наявність серед них таких, що викликають певне заперечення або мають дискусійний характер, обумовлює потребу в розробленні універсальних класифікаційних підстав, які б мали наскрізний характер, могли успішно використовуватися до будь-яких злочинних проявів, ситуацій, тактичних завдань. При цьому ці класифікаційні побудови мають бути науково обґрунтованими, практично корисними, а тому за основу поділу тактичних операцій треба брати найбільш суттєві ознаки досліджуваної криміналістичної категорії, а сам поділ (як логічна операція) має базуватися на правилах, які

¹ Див.: Хаутієв Ш. М. Понятие и сущность тактической операции «Защита доказательств» / Ш. М. Хаутієв // Воронежские криминалистические чтения / под ред. О. Я. Баева. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2001. – Вып. 2. – С. 86–93.

² Див.: Образцов В. А. Выявление и изобличение преступника / В. О. Образцов. – М. : Юристъ, 1997. – С. 55.

продиктовані формальною логікою. У цьому сенсі необхідно погодитися з тими вченими-криміналістами, які зазначають, що при класифікації тактичних операцій потрібно: по-перше, поділити тактичні операції за видами в суворій відповідності з правилами, які диктуються формальною логікою; по-друге, виходити із сутності та призначення тактичних операцій при розслідуванні злочинів; по-третє, поділ тактичних операцій на види є суттєвим тоді, коли побудована класифікація має виражену криміналістичну спрямованість і може використовуватись у практичній діяльності з розкриття та розслідування злочинів¹.

Беручи до уваги висловлені судження, вважаємо за доцільне запропонувати такі класифікаційні підстави розподілу тактичних операцій:

1) *за змістом*: а) базові (універсальні); б) специфічні (упредметнені). Базові (універсальні) тактичні операції розробляються на більш узагальненій теоретичній та емпіричній основі, є типовими для злочинів різних видів. До їх числа можна віднести такі, як «Розшук і затримання злочинця, який переховується», «Вивчення особи обвинуваченого», «Нейтралізація протидії розслідуванню з боку зацікавлених осіб», «Перевірка алібі» та деякі інші.

Специфічні (упредметнені) розробляються до особливостей розслідування злочинів більш вузької групи для вирішення завдань, властивих лише процесу розслідування певної категорії злочинних проявів. За визначенням В. М. Карагодіна, ці операції створюються з урахуванням криміналістичної характеристики окремих видів і груп злочинів і ситуацій, типових для їх розслідування. Такого роду тактичні операції є більш конкретними, оскільки конкретизуються тими завданнями, на розв'язання яких вони спрямовані². Специфічними тактичними операціями можна вважати такі, як «Атрибуція невпізаного трупа», «Пошук транспортного засобу, який зник з місця

¹ Див.: Перкін В. І. Принципи та класифікація тактичних операцій у криміналістиці / В. І. Перкін, В. В. Ковальова // Право і суспільство. – 2006. – № 2. – С. 150–156.

² Див.: Карагодін В. Н. Тактические операции в деятельности по распознаванию и преодолению способа сокрытия преступления / В. Н. Карагодін // Тактические операции и эффективность расследования : сб. науч. тр. – Свердловск : Свердлов. юрид. ин-т, 1986. – С. 56–59.

дорожньо-транспортної події», «Виявлення свідків-очевидців учинення розбійних нападів», «Розшук викраденого майна», та ін.;

2) за *функціональною спрямованістю*, тобто призначенням і роллю тактичних операцій у процесі розслідування: а) пізнавальні, б) пошукові, в) забезпечувальні, г) організаційні й д) профілактичні. Слід зазначити, що функціональна складова як підстава поділу тактичних операцій зустрічається у роботах А. В. Дулова, О. В. Лагутіна, В. О. Образцова, В. І. Шиканова, О. А. Чебуренкова¹. Зокрема, А. В. Дулов за цією підставою виділяє 7 класифікаційних груп: 1) тактичні операції групи «Збирання інформації», спрямовані переважно на збирання інформації по справі, що розслідується («Огляд місця події», «Виявлення системи документального відображення діяльності», «Збирання відомостей про особу», «Вивчення структури підприємства, закладу»); 2) тактичні операції групи «Фіксація», які забезпечують фіксацію зв'язків і відносин визначеної особи із суб'єктами, об'єктами, процесами та явищами, які є елементами структури злочину («Затримання хабарника з речовим доказом»); 3) тактичні операції групи «Пошук», спрямовані на пошук відсутніх джерел криміналістичної інформації («Пошук трупа, прихованого злочинцем»); 4) комплексні тактичні операції — одночасне вилучення необхідних для розслідування об'єктів, фіксація зв'язку суб'єктів з учиненням протиправних дій і пошук доказів злочинних дій; 5) тактичні операції з перевірки отриманої по справі інформації — тактична операція «Перевірка зв'язків потерпілого»; 6) тактичні операції, спрямовані на попередження злочину, що готується або здійснюється, а також на попередження злочинної діяльності («Розклад злочинної групи або організації», «Профілактика»); 7) комплексні тактичні операції, які включають у себе за-

¹ Див.: Дулов А. В. Основы расследования преступлений, совершенных должностными лицами / А. В. Дулов. – Минск : Университетское, 1985. – С. 110–163; Лагутин А. В. Тактические операции при расследовании преступлений / А. В. Лагутин // Криминалистика и судебная экспертиза : респ. межвед. сб. науч. и науч.-метод. работ. – Киев : Вища шк., 1980. – Вып. 20. – С. 17; Криминалистика / под ред. В. А. Образцова. – М. : Юрист, 1995. – С. 81; Шиканов В. И. Теоретические основы тактических операций в расследовании преступлений / В. И. Шиканов. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1983. – С. 17; Чебуренков А. А. Основы теории расследования : монография / А. А. Чебуренков. – М. : Юрлитинформ, 2010. – С. 82 та ін.

вдання інших видів тактичних операцій («Викриття обвинуваченого»)¹. У свою чергу, О. О. Михальчук виокремлює тактичні операції, які спрямовані на: а) попередження злочину, що готується або вчиняється; б) збір доказової чи іншої інформації; в) розшук чи затримання злочинця; г) профілактику злочинів; д) вирішення інших завдань²;

3) *за тактичними завданнями*, що вирішуються: а) виявлення джерел інформації, б) отримання інформації, в) здолання опору, г) затримання злочинця, д) нейтралізація протидії розслідуванню з боку заінтересованих осіб, е) перевірка алібі, є) упередження негативного впливу з боку обвинуваченого та ін. Очевидно, що саме тактичні завдання розслідування розглядаються як визначальні детермінанти щодо обрання того чи іншого комплексу слідчих дій, оперативно-розшукових або інших заходів. Виділення й дослідження тактичних операцій за рівнем вирішуваних завдань розслідування виступають ключовим напрямом системних досліджень тактичних комплексів. Правильне визначення типових тактичних завдань є тією основою, яка дозволяє сформулювати тактичні операції й визначити їх оптимальність. У цьому сенсі необхідно погодитися з думкою В. О. Коновалової стосовно того, що тактичні операції можуть бути різноманітними за своїм обсягом, тобто за числом слідчих дій і оперативно-розшукових заходів, і в кожному разі обсяг дій визначається слідчим залежно від складності завдання і можливої ефективності дій, що обираються³;

4) *за внутрішньою структурою* — це: а) однорідні; б) неоднорідні (змішані). Однорідні — це тактичні операції, які сформовані лише процесуальними діями, наприклад допитом, очною ставкою тощо. Проведення неоднорідних (змішаних) тактичних операцій забезпечується комплексом (сукупністю) слідчих дій, оперативно-

¹ Див.: Дулов А. В. Тактические операции при расследовании преступлений / А. В. Дулов. — Минск : Изд-во БГУ, 1979. — С. 96–106.

² Див.: Михальчук А. Е. Теоретические и практические вопросы тактических комбинаций при производстве следственных действий : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Е. Михальчук. — Саратов, 1988. — С. 12.

³ Див.: Коновалова В. Е. Организация расследования хищений государственного и общественного имущества : учеб. пособие / В. Е. Коновалова. — Харьков : Юрид. ин-т, 1984. — С. 35.

розшукових та організаційних заходів¹. Із цього приводу Л. Я. Драпкін пише, що безвідносно до методик розслідування окремих видів злочинів тактичні операції можуть бути класифіковані на однорідні, що включають тільки слідчі дії, й неоднорідні². Водночас у криміналістичній літературі висловлені судження стосовно того, що запропонований поділ тактичних операцій суперечить їх природі як системі процесуальних та непроцесуальних дій, об'єднаних єдиним задумом і керівництвом. Виходячи з цього визначення, тактична операція не може бути «однорідною»³. На наше переконання, класичною моделлю тактичної операції дійсно слід визнавати її неоднорідну (змішану) структуру, тобто поєднання слідчих дій з організаційними, ревізійними та іншими заходами. Але це не виключає можливості поєднання у структурі тактичної операції суто процесуальних дій, якщо їх комплексне застосування є ефективним засобом вирішення проміжних завдань розслідування;

5) *за технологією реалізації дій і заходів*, що входять до структури тактичної операції, слід розрізняти операції з одночасним (паралельним) та послідовним здійсненням відповідних дій і заходів. Зокрема, на думку Є. Ф. Коновалова, комплекс заходів, які утворюють тактичну операцію з пошуку та затримання злочинця, який переховується, може бути реалізовано одночасно в усіх місцях імовірного знаходження або появи розшукуваного, у результаті чого злочинця буде знайдено або злочинця буде позбавлено місць надійного приховування⁴.

¹ Див.: Лагутин А. В. Тактические операции при расследовании преступлений / А. В. Лагутин // Криминалистика и судебная экспертиза : респ. межвед. сб. науч. и науч.-метод. работ. – Киев : Вища шк., 1980. – Вып. 20. – С. 17.

² Див.: Драпкин Л. Я. Особенности информационного поиска в процессе расследования и тактика следствия / Л. Я. Драпкин // Проблемы повышения эффективности предварительного следствия : тез. науч.-практ. конф. – Л. : Ин-т усовершенствования следств. работников прокуратуры и МВД, 1976. – С. 54–55.

³ Див.: Головин А. Ю. Криминалистическая систематика / А. Ю. Головин. – М. : ЛексЭст, 2002. – С. 215–224; Ищенко Е. П. К вопросу о понятии и структуре тактической операции / Е. П. Ищенко // Тактическая операция и эффективность расследования : межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск : Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1986. – С. 45–46.

⁴ Див.: Коновалов Е. Ф. Тактическая операция, ее сущность и место в системе розыска / Е. Ф. Коновалов // Тактические операции и эффективность расследования : межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск : Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1986. – С. 68.

Отже, запропонована класифікація тактичних операцій охоплює найбільш істотні ознаки цієї криміналістичної категорії, є універсальною, відкритою, що надає можливості її доповнення та вдосконалення відповідно до потреб практики. У свою чергу, дослідження проблем упорядкування тактичних операцій сприятимуть збагаченню загальної теорії криміналістики, тактики та методики, підвищенню ефективності розслідування злочинів, удосконаленню форм і методів взаємодії слідчих та органів дізнання.

Исследуются проблемы криминалистической классификации тактических операций. Проанализированы научные подходы к рассматриваемой проблеме, проведен их критический анализ. Предложены классификационные основания деления тактических операций по: содержанию, функциональной направленности, тактической задаче, внутренней структуре, технологии реализации действий, входящих в структуру тактической операции.

The problems of criminalistics classification of tactical operations are investigated. Scientific approaches to the examined problem are analyzed, they are conducted walkthrough. The classification grounds of division of tactical operations offer after: by maintenance, functional orientation, tactical tasks, underlying structure, technology of realization of actions and events that is included in the structure of tactical operation.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 7 від 6 квітня 2012 р.).

*Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. Ю. Шенітько.*

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА, АСПІРАНТА І ЗДОБУВАЧА

УДК 343.541

Д. П. Євтєєва, аспірантка Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ПИТАННЯ РОДОВОГО ТА ВИДОВОГО ОБ'ЄКТІВ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО ст. 167 КК УКРАЇНИ

Статтю присвячено дослідженню родового та видового об'єктів зловживання опікунськими правами (ст. 167 КК України) та пошуку місця цього злочину серед інших норм Особливої частини КК України.

Ключові слова: зловживання опікунськими правами, родовий об'єкт злочину, видовий об'єкт злочину.

Родовий об'єкт є тим критерієм, за яким побудована система Особливої частини Кримінального кодексу (далі — КК) України, адже саме він покладений в основу класифікації всіх злочинів та об'єднання норм, у яких передбачено відповідальність за їх вчинення, у розділі¹. Тож встановлення родового об'єкта є необхідним при проведенні аналізу ознак будь-якого злочину.

Відповідно до чинного КК України, зловживання опікунськими правами (ст. 167 КК) належить до злочинів проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК).

Учені неодноразово звертали увагу на різноманітність норм і громіздкість цього розділу і, як наслідок, — на складність визна-

¹ Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть : курс лекций / А. В. Наумов. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М. : БЕК, 1999. — С. 161; Курс уголовного права. Общая часть. Т. 1: Учение о преступлении : учеб. для вузов / [Г. Н. Борзенков, В. С. Комиссаров, Н. Е. Крылова и др.] ; под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. — М. : ЗЕРЦАЛО, 1999. — С. 208; Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.] ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — [4-те вид., переробл. і допов.]. — Х. : Право, 2010. — С. 106.

чення його родового об'єкта¹. І все ж науковці продовжують здійснювати спроби сформулювати останній. Зокрема, С. Я. Лихова родовим об'єктом злочинів, розташованих у цьому розділі, називає окремі конституційні правовідносини, зміст яких складають громадянські (особисті), політичні та соціальні права людини і громадянина², Н. О. Гуторова — суспільні відносини, що забезпечують вільне і безперешкодне здійснення громадянами гарантованих Конституцією України виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина³, В. І. Маркін — виборчі, трудові, сімейні та деякі інші права і свободи людини і громадянина⁴. Більшість же вчених не вдаються до деталізації і під розглядуваним родовим об'єктом розуміють конституційні права і свободи людини і громадянина⁵ або суспільні відносини, що забезпечують останні⁶ (або у цій сфері)⁷. Проте такий неконкретизований підхід до розу-

¹ Медіна Л. П. Кримінально-правова характеристика злочинів проти виборчих прав громадян України (ст. ст. 157, 158, 159 КК України) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Л. П. Медіна. — К., 2004. — С. 78–81; Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України) : монографія / С. Я. Лихова. — К. : Київ. ун-т, 2006. — С. 153, 154, 169; Зінченко І. О. Кримінально-правова охорона виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина (аналіз законодавства і судової практики) : монографія / І. О. Зінченко. — Х. : Вапнярчук Н. М., 2007. — С. 20, 25; Гальцова В. В. Об'єкт та система злочинів проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини та громадянина (Розділ V Особливої частини Кримінального кодексу України) / В. В. Гальцова // Право і безпека. — 2011. — № 2 (39). — С. 223–224.

² Лихова С. Я. Указ. праця. — С. 160.

³ Гуторова Н. А. Уголовное право Украины. Особенная часть : конспект лекцій / Н. А. Гуторова. — Харьков : Одиссей, 2003. — С. 80.

⁴ Маркін В. І. Кримінально-правова охорона свободи віросповідання в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. І. Маркін. — Львів, 2012. — С. 7.

⁵ Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / [Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. — [2-ге вид., переробл. та допов.]. — К. : Атіка, 2008. — С. 106.

⁶ Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.] ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — [4-те вид., переробл. і допов.]. — Х. : Право, 2010. — С. 103.

⁷ Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / [А. П. Бабій, І. С. Доброход, Ю. А. Кармазін та ін.] ; за заг. ред. Є. Л. Стрельцова. — Х. : Одиссей, 2009. — С. 69.

міння досліджуваного родового об'єкта, на нашу думку, є занадто широким і потребує уточнення.

Законодавець указує в назві розділу V Особливої частини КК виборчі, трудові та особисті права. Виникає необхідність з'ясувати їхнє місце у структурі конституційних прав людини і громадянина.

У науці конституційні права і свободи за змістом або за сферою життєдіяльності індивіда традиційно поділяються на громадянські (особисті), політичні, економічні, соціальні та культурні¹. Виходячи з цієї класифікації, бачимо неточність законодавця у формулюванні назви розділу V Особливої частини КК. Розташування підряд слів «інших» та «особистих» наводить на думку, що законодавець включив до групи особистих прав і свобод виборчі й трудові права. Натомість у конституційній доктрині виборчі права відносять до групи політичних прав, трудові — до соціальних та економічних, а особисті права вважають окремою групою на рівні з політичними та економічними. Тому слово «інших», вочевидь, є зайвим у назві цього розділу КК².

¹ Конституційне право України / [В. Я. Тацій, В. Ф. Погорілко, Ю. М. Тодика та ін.]; за ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. — К. : Укр. центр правн. студій, 1999. — С. 127; Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — С. 95–98; Совгіря О. В. Конституційне право України : навч. посіб. / О. В. Совгіря, Н. Г. Шукліна. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — С. 139.

Відмітимо, що в конституційній доктрині науковці підкреслюють умовність класифікації прав, оскільки окремі права одночасно можуть бути віднесені до різних груп (див.: Кушніренко О. Г. Права і свободи людини і громадянина : навч. посіб. / О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько. — Х. : Факт, 2001. — С. 62–63; Теорія держави і права. Акад. курс : підручник / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — С. 96, 98; Конституційне право України : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / [Л. К. Байрачна, Ю. Г. Барабаш, Ф. В. Веніславський та ін.]; за ред. В. П. Колісника та Ю. В. Барабаша. — Х. : Право, 2008. — С. 111).

Цей факт породжує певні труднощі для криміналістів при «структуризації» розділу V Особливої частини КК, тобто при виокремленні всередині нього груп та розміщенні в них злочинів, що його складають.

² Окрім того, М. І. Мельник зазначає, що нормами розділу V Особливої частини КК здійснюється кримінально-правова охорона лише частини конституційних прав і свобод людини і громадянина. Охорона низки цих прав та свобод здійснюється також нормами інших розділів Особливої частини КК. Так, право на життя охороняється нормами розділу II, право на особисту недоторканність — нормами розділу III тощо (див.: Кримінальне право України. Особлива частина : підручник [Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін.]; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. — [2-ге вид., переробл. та допов.]. — К. : Атіка, 2008. — С. 106).

Проте, уявляється, що виключення цього слова з назви розділу ще не вирішує проблем, пов'язаних зі співвідношенням змісту та назви останнього. У цьому аспекті слід погодитися з С. Я. Лиховою і визнати, що втілювати зміни необхідно перш за все «зсередини», а вже потім ззовні¹.

Для встановлення родового об'єкта злочинів, які містять цей розділ, необхідно ознайомитися з його змістом.

Розділ V Особливої частини КК має складну структуру — його норми в науці поділяють на декілька груп (видів). Щодо їх кількості, найменування та змісту точаться суперечки. Так, різні вчені виділяють три (С. Я. Лихова, Н. О. Гуторова, А. П. Бабій, Л. П. Медіна²), чотири (І. О. Зінченко³), шість (В. В. Гальцова⁴) або вісім таких груп (П. П. Андрушко, М. І. Мельник⁵).

Зокрема, І. О. Зінченко пропонує класифікацію з чотирьох видів злочинів: 1) злочини, що посягають на особисті (громадянські) права і свободи людини і громадянина, — статті 161–169, 178–182 КК; 2) злочини проти політичних прав і свобод громадян — статті 157, 158, 158¹, 159, 159¹, 160, 170 КК; 3) злочини проти трудових та інших соціальних прав і свобод громадянина — статті 171–175, 184 КК; 4) злочини проти культурних прав і свобод людини і гро-

¹ Лихова С. Я. Указ. праця. — С. 168–169.

² Там само. — С. 160–162; Гуторова Н. А. Указ. праця. — С. 81–83; Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / [А. П. Бабій, І. С. Доброход, Ю. А. Кармазін та ін.] ; за заг. ред. Є. Л. Стрельцова. — Х. : Одиссей, 2009. — С. 70; Медіна Л. П. Указ. праця. — С. 81.

³ Зінченко І. О. Указ. праця. — С. 25–26.

⁴ Гальцова В. В. Кримінальна відповідальність за розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) та незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння): аналіз складів злочинів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. / В. В. Гальцова. — Х., 2012. — С. 8–9.

⁵ Андрушко П. П. Кримінально-правова охорона особистих благ, основних особистих прав і свобод людини та громадянина новим Кримінальним кодексом України / П. П. Андрушко // Ерліхівський збірник / Юрид. фак. Чернівець. нац. ун-ту ім. Ю. Федьковича. — Чернівці : Рута, 2002. — Вип. 3. — С. 35; Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / [Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. — [2-ге вид., переробл. та допов.]. — К. : Атіка, 2008. — С. 106–108.

мадянина — статті 176–177, 183 КК¹. Вона зазначає, що при класифікації цих злочинів вирішальним має бути не кримінально-правовий критерій (залежно від спрямованості злочинного діяння, що визначається його безпосереднім об'єктом), який використовують більшість учених, а зміст Конституції України і закріплена в ній система основних прав і свобод людини і громадянина. Що стосується безпосереднього об'єкта, то його слід урахувати при вирішенні питання, до якої класифікаційної групи віднести те чи інше діяння².

З цією точкою зору можна погодитися. На нашу думку, запропонована І. О. Зінченко класифікація шляхом виділення чотирьох груп злочинів і порядку їх розміщення відповідно до пріоритетності прав і свобод у Конституції України є найбільш вдалою. Звичайно, зміст такої класифікації не безспірний і окремі норми, і навіть групи норм, на думку науковців, чії точки зору наводилися вище, мають інший видовий об'єкт³ (тобто мають належати до іншої групи) або навіть родовий об'єкт (тобто повинні посідати місце в інших розділах Особливої частини КК або утворювати новий розділ)⁴. Не випадково дослідники цієї проблеми пропонують змінити структуру та (або) назву зазначеного розділу (С. Я. Лихова, З. А. Тростюк, Л. П. Медіна, І. І. Присяжнюк та ін.)⁵. Причому деякі вчені наполягають на виокремленні групи злочинів, передбачених статтями 164–169 КК України, у новий розділ, до-

¹ Зінченко І. О. Указ. праця. – С. 25–26.

² Там само. – С. 21, 23.

³ Про видовий об'єкт див. нижче.

⁴ Узагалі різномірна наповненість розділу V Особливої частини КК породжує висновок, що законодавець сформував зазначений розділ за «залишковим» принципом. Як підкреслює С. Я. Лихова, основною, хоча і не єдиною проблемою даного розділу є те, що він містить сукупність досить несумісних злочинів, яким «не знайшлося» місця в інших розділах (див.: Лихова С. Я. Указ. праця. – С. 153–154).

⁵ Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України : монографія / З. А. Тростюк. – К. : Атіка, 2003. – С. 65; Медіна Л. П. Указ. праця. – С. 81; Лихова С. Я. Указ. праця. – С. 252–253, 259; Присяжнюк І. І. Кримінальна відповідальність за порушення недоторканності житла або іншого володіння особи в Україні : автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / І. І. Присяжнюк. – К., 2010. – С. 8.

повнюючи його злочинами з інших розділів КК або без такого доповнення¹.

У такій ситуації, звичайно, неможливо настільки «причесати» цей розділ, щоб виділити в ньому єдиний для всіх його норм родовий об'єкт². Підтримуючи домінуючий у науці підхід, відповідно до якого об'єктом злочину є суспільні відносини, попередньо визначимо *родовий об'єкт злочинів цього розділу як суспільні відносини, що забезпечують окремі конституційні права і свободи людини і громадянина, а саме: особисті, політичні, трудові та інші соціальні, а також культурні права і свободи людини і громадянина.*

Тепер виникає питання, чи буде цей об'єкт родовим для злочину, передбаченого ст. 167 КК?

У вітчизняній кримінально-правовій доктрині набув поширення підхід, згідно з яким у великих за обсягом групах суспільних відносин усередині родового об'єкта можливо виокремлювати видові об'єкти злочину, що співвідносяться з першим як види з родом або як частини з цілим³. Зокрема, деякі вчені (П. П. Андрушко, С. Я. Лихова, Л. П. Медіна, В. В. Гальцова та ін.) вважають доцільним виділення видових

¹ Лихова С. Я. Указ. праця. – С. 252–253; Белова О. І. Кримінально-правова характеристика злочинів проти сім'ї та неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. І. Белова. – Х., 2006. – С. 169–170; Гальцова В. В. Кримінальна відповідальність за розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) та незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння): аналіз складів злочинів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. В. Гальцова. – Х., 2012. – С. 9.

² За переконанням С. Я. Лихової, «пошуки, спрямовані на визначення єдиного родового об'єкта всіх злочинів, які входять у розділ V Особливої частини КК України 2001 р., навряд чи можуть бути успішними. Необґрунтоване зосередження нормативного матеріалу в надзвичайно великих розділах позбавляє однорідні злочини їх якісної спільності, яка виражає їх суть, розмиває їх межі як системно взаємопов'язаного утворення» (Лихова С. Я. Указ. праця. – С. 168–169).

³ Фролов Е. А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления / Е. А. Фролов // Сб. науч. тр. Свердлов. юрид. ин-та. – Свердловск, 1969. – Вып. 10. – С. 203–204; Таций В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В. Я. Таций. – Харьков : Выща шк., 1988. – С. 88.

об'єктів у межах родового об'єкта розділу V Особливої частини КК України¹.

У структурі розглядуваного розділу науковці виокремлюють групу з 6 злочинів (статті 164–169 КК), до якої належить злочин, передбачений ст. 167 КК. Тож постає необхідність установити співвідношення родового об'єкта розділу V Особливої частини КК із зазначеною групою злочинів, тобто з'ясувати, чи можна виділяти в цій групі видовий об'єкт у межах родового об'єкта або ж доцільно вести мову про існування самостійного родового об'єкта в зазначеній групі?

Спочатку розглянемо ці злочини ніби «зсередини» і визначимо стрижень, що об'єднує їх у групу.

Зазвичай фахівці в галузі кримінального права виокремлюють зазначені злочини в одну групу, проте пропонують різні її назви².

¹ Андрушко П. П. Права громадян на задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів та їх захист як об'єкт кримінально-правової охорони / П. П. Андрушко // Нові Цивільний та Кримінальний кодекси – важливий етап кодифікації законодавства України : матеріали наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 3–4 жовт. 2002 р.). – Івано-Франківськ : Юрид. ін-т Прикарпат. ун-ту ім. В. Стефаника, 2002. – С. 159; Медіна Л. П. Указ. праця. – С. 82; Лихова С. Я. Указ. праця. – С. 146, 160–162; Гальцова В. В. Об'єкт та система злочинів проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини та громадянина (Розділ V Особливої частини Кримінального кодексу України) / В. В. Гальцова // Право і безпека. – 2011. – № 2 (39). – С. 223–224; Медіна Л. П. Указ. праця. – С. 82.

² Зокрема, В. О. Навроцький та В. В. Гальцова називають їх «Злочини проти сім'ї» (див.: Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина : курс лекцій / В. О. Навроцький. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2000. – С. 145. – (Вища освіта XXI століття); Гальцова В. В. Кримінальна відповідальність за розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) та незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння): аналіз складів злочинів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. В. Гальцова. – Х., 2012. – С. 9); П. П. Андрушко – «Злочини, що посягають на нормальний розвиток неповнолітніх та матеріальне забезпечення осіб, що потребують соціального захисту, їх особисту безпеку» (див.: Андрушко П. П. Кримінально-правова охорона особистих благ, основних особистих прав і свобод людини та громадянина новим Кримінальним кодексом України / П. П. Андрушко // Ерліхівський збірник / Юрид. фак. Чернівець. нац. ун-ту ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рута, 2002. – Вип. 3. – С. 35); С. Я. Лихова – «Злочини проти сімейних правовідносин» та «норми, які встановлюють кримінальну відповідальність за порушення сімейних та опікунських правовідносин» (див.: Лихова С. Я. Указ. праця. – С. 161, 242, 245).

Убачається, що в указаній групі злочини, передбачені статтями 164, 165 та 168 КК, по суті спрямовані проти відносин у сфері сім'ї; злочини, передбачені статтями 166 та 169 КК, посягають на відносини у сфері сім'ї, опіки та піклування; а злочин, передбачений ст. 167 КК, посягає безпосередньо на опікунські відносини¹. Таким чином, цю групу злочинів можна позначити як злочини у сфері сім'ї, опіки та піклування. Для обґрунтування місця зловживання опікунськими правами в одній групі зі злочинами у сфері сімейних відносин постає питання про зв'язок опікунських відносин із сімейними.

Відповідно до ст. 55 ЦК опіка та піклування встановлюються з метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх осіб, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки. Констатуючи спірність юридичної природи опіки, необхідно зазначити, що багато науковців відмічають зв'язок опіки (піклування) та сім'ї, указуючи на «сімейний» характер, властивий опіці над особою². Цей зв'язок особливо простежується у відносинах із дітьми, що в науці є більш визнаним. Адже, як підкреслюється в цивільно- та сімейно-правовій літературі, для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, держава намагається створити альтернативу сім'ї через спеціальні юридичні конструкції, максимально наближені до сімейної моделі взаємної турботи і контролю³. Уявляється, що глибина зв'язку між сім'єю та опікою (піклуванням) відображена в позиції О. О. Пунди,

¹ Під опікунськими необхідно розуміти відносини з опіки та піклування як складову частину відносин у сфері опіки та піклування. Уявляється, що останні включають також відносини, пов'язані з опікунськими, які мають місце до настання опікунських відносин та після їх припинення.

² Пергамент А. И. К вопросу о правовом положении несовершеннолетних / А. И. Пергамент // Учен. зап. ВЮЗИ. – М., 1955. – Вып. 3. – С. 28; Д'ячкова Н. А. Опіка як спосіб охорони майнових прав фізичних осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Н. А. Д'ячкова. – Х., 2006. – С. 12.

У радянські часи більшість учених акцентували увагу на сімейно-правовому характері опіки (див.: Д'ячкова Н. А. Указ. праця. – С. 12–18).

³ Рясенцев В. А. Семейное право / В. А. Рясенцев. – М. : Юрид. лит., 1971. – С. 280; Цивільне право України : курс лекцій : у 6 т. / [Р. Б. Шишка (кер. авт. кол.), О. Л. Зайцев, Є. О. Мічурин та ін.]; за ред. Р. Б. Шишки та В. А. Кройтора. – [2-ге вид., випр. та допов.]. – Х. : Еспада, 2008. – Т. 1. – С. 302.

який зазначає, що право на опіку та піклування є елементом права на особисте влаштування (або права на налагодження життя), яке органічно пов'язане з правом на сім'ю. Здійснення права на особисте влаштування спрямоване на створення для окремої людини належних умов її соціального буття, якщо вона залишилася поза сімейним середовищем¹.

Отже, сімейні та опікунські відносини мають «спільне коріння». У той же час науковці проводять відмінності між ними. Так, З. В. Ромовська вказує на те, що опіка та піклування — це цивільно-правовий інститут, не пов'язаний безпосередньо із сімейними відносинами. Підопічним може бути той, хто не перебуває з опікуном у кровному спорідненні; опікун та підопічний не зобов'язані проживати спільно. Це стосується і піклування². Л. Ю. Міхеєва зауважує, що правовідносини опікунів та піклувальників не є сімейно-правовими хоча б тому, що цих осіб не зв'язують аліментні зобов'язання³.

Таким чином, хоча сімейні та опікунські відносини є самостійними видами відносин⁴, уявляється, що їх спорідненість є підставою розглядати злочини у сфері сім'ї та злочини у сфері опіки та піклування (серед них і злочин, передбачений ст. 167 КК) в межах однієї групи.

Деякі із зазначених злочинів порушують окремі конституційні права особи. Так, злочини, передбачені ст. 164 КК «Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей» та ст. 165 КК «Ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків», порушують положення, закріплені в ч. 2 ст. 51 Конституції України, відповідно до яких батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття, а повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних

¹ Пунда О. О. Поняття та проблеми здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини : монографія / О. О. Пунда. – Хмельницький ; К., 2005. – С. 326, 328.

² Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / З. В. Ромовська. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – С. 462.

³ Міхеєва Л. Ю. Институт опеки и попечительства в современных условиях / Л. Ю. Михеева // Государство и право. – 2003. – № 5. – С. 55.

⁴ Убачається, що між опікуном (піклувальником) та підопічною особою можуть існувати і сімейні, і опікунські відносини (коли опікун (піклувальник) разом із підопічним складають сім'ю), або лише опікунські відносини (коли сім'ї не виникає).

батьків. Злочин, установлений у ст. 167 КК «Зловживання опікунськими правами», окрім посягання на суспільні відносини, що забезпечують нормальне існування, розвиток підопічних осіб, безпосередньо порушує також майнові та особисті немайнові і права підопічного, адже законодавець указує в диспозиції на корисливу мету та наводить форми, у яких може бути вчинено цей злочин: зайняття житлової площі, використання майна і т. д. Тобто в цьому випадку порушуються норми, закріплені у ч. 4 ст. 41 («Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним»), у ч. 1 ст. 30 («Кожному гарантується недоторканність житла») і у ч. 3 ст. 47 Конституції України («Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду»). Оскільки зазначені права належать до груп економічних та соціальних прав, то зловживання опікунськими правами порушує економічні та соціальні конституційні права особи. Злочин, передбачений у ст. 168 КК «Розголошення таємниці усиновлення (удочеріння)», порушує норму, закріплену в ч. 2 ст. 32 Конституції України, у якій закріплено особисте конституційне право особи на захист конфіденційної інформації. Однак у Конституції України достатньо складно віднайти норму, яку безпосередньо порушують злочини, передбачені ст. 166 КК «Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування» та ст. 169 КК «Незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння)». Ці злочини безпосередньо порушують не конституційні права, а права, передбачені галузевим законодавством. Що ж до конституційних прав, то зазначені діяння посягають на них опосередковано, оскільки права і свободи є взаємопов'язаними та взаємообумовленими і порушення одних прав і свобод тягне за собою порушення інших¹.

Таким чином, у групі злочинів, передбачених статтями 164–169 КК України, деякі злочини безпосередньо порушують особисті,

¹ Конституційне право України / [В. Ф. Погорілка, О. Ф. Фріцький, О. В. Городецький та ін.] ; за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наук. думка, 1999. – С. 216–217; Конституционное право : учебник / [В. В. Альхименко, В. Н. Бутылин, Н. В. Витрук и др.] ; отв. ред. В. В. Лазарев. – М. : Юрист, 1999. – С. 140; Кравченко В. В. Конституційне право України : навч. посіб. / В. В. Кравченко. – [2-ге вид., допов.]. – К. : Атіка, 2002. – С. 120.

економічні та соціальні конституційні права, інші ж злочини конституційні права порушують опосередковано¹.

На перший погляд із наведеного випливає висновок, що у групі злочинів, передбачених статтями 164–169 КК, у межах родового об'єкта розглядуваного розділу *виокремлюється видовий об'єкт* — *відносини у сфері сім'ї, опіки та піклування*. Проте, оскільки видовий об'єкт є частиною родового, убачається, що вказані відносини можна вважати видовим об'єктом (адже ці злочини розміщені в розділі V Особливої частини КК і прямо або опосередковано посягають на конституційні права різних видів), але лише умовно. Зазначена група злочинів має значну відособленість. Її внутрішній стрижень, тобто зв'язок між злочинами, є більш вираженим, ніж зв'язок із родовим об'єктом вказаного розділу. Окрім того, С. Я. Лихова, посилаючись на джерела конституційної доктрини, слушно відмітила, що фахівці в галузі конституційного права не розглядають сімейні правовідносини як підінститут основних прав і свобод. Сімейні правовідносини утворюють самостійний предмет регулювання такої галузі права, як сімейне право².

Більшість дослідників цієї проблеми підкреслюють, що злочини, передбачені статтями 164–169 КК, «не вписуються» в розділ V Особливої частини КК і мають власний родовий об'єкт³.

¹ Відмітимо, що у тих фахівців у галузі кримінального права, які встановлюють зв'язок зазначеної групи злочинів із конституційними правами, немає єдності щодо розуміння цих злочинів. Зокрема, якщо Н. О. Гуторова відносить такі злочини до групи злочинів, що посягають на суспільні відносини, що забезпечують здійснення громадянами інших особистих прав і свобод людини і громадянина (див.: Гуторова Н. А. Указ. праця. – С. 81–83), то А. П. Бабій норми, передбачені статтями 164–167 та 169 КК, відносить до групи злочинів, що посягають на соціально-економічні права і свободи людини і громадянина, а норму, що встановлена ст. 168 КК, – до групи злочинів, що посягають на особисті права і свободи людини і громадянина (Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / [А. П. Бабій, І. С. Доброход, Ю. А. Кармазін та ін.] ; за заг. ред. Є. Л. Стрельцова. – Х. : Одісеї, 2009. – С. 70).

² Лихова С. Я. Указ. праця. – С. 242–243.

³ Белова О. І. Родовий об'єкт злочинів проти сім'ї та неповнолітніх / О. І. Белова // Право і безпека. – 2005. – Т. 4, № 3. – С. 30; Вона ж. Кримінально-правова характеристика злочинів проти сім'ї та неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. І. Белова. – Х., 2006. – С. 53; Гальцова В. В. Об'єкт та система злочинів проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини та громадянина (Розділ V Особливої частини Кримінального кодексу України) / В. В. Гальцова // Право і безпека. – 2011. – № 2 (39). – С. 225–226.

Усе вищевикладене дозволяє зробити висновок, що в розділі V Особливої частини КК України можуть бути виділені як мінімум два родових об'єкти. Суспільні відносини, що забезпечують окремі конституційні права і свободи людини і громадянина, а саме особисті, політичні, трудові та інші соціальні, а також культурні права і свободи людини і громадянина, є родовим об'єктом більшості (а не всіх!) злочинів цього розділу. Окремий родовий об'єкт має група злочинів, передбачених статтями 164–169 КК. При цьому питання щодо кола суспільних відносин, що ним охоплюються, у науці залишається дискусійним.

У радянській та пострадянській кримінально-правовій доктрині існували та існують пропозиції щодо виокремлення в самостійний розділ (главу) КК злочинів, що посягають на відносини у сфері сім'ї, опіки та піклування, а також нормального розвитку дітей. Проте серед науковців не досягнуто єдності щодо назви такого розділу (глави). Так, у радянські та пострадянські часи до прийняття нового КК України група вчених (М. Д. Шаргородський, Й. І. Слуцький та ін.) пропонували виділити главу під назвою «Злочини проти нормального розвитку неповнолітніх»¹, Є. К. Каіржанов та Л. В. Дорош — «Злочини проти сім'ї та дітей»², В. О. Навроцький — «Злочини проти сім'ї»³, Н. С. Юзікова — «Злочини проти

Суперечливі висновки робить із цього приводу С. Я. Лихова. З одного боку, вона вважає видовим об'єктом цієї групи злочинів сімейні правовідносини, а з іншого — доходить висновку, що злочини, склади яких передбачені статтями 164–169 КК, посягають на три групи правовідносин, а саме: аліментні (статті 164–165), опікунські (статті 166–167), правовідносини, що виникають з приводу усиновлення (статті 168–169). Саме ці правовідносини, на її думку, є видовими об'єктами цих злочинів. Окрім того, вона пропонує виділити ці злочини в окремий розділ «Злочини проти інтересів сім'ї, підопічних та неповнолітніх», з чого випливає висновок про наявність у цих злочинів власного родового об'єкта (див.: Лихова С. Я. Указ. праця. — С. 161, 245, 253).

¹ Цит. за: Дорош Л. В. Уголовная ответственность за злостное уклонение от платежа алиментов на содержание детей : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Л. В. Дорош. — Харьков, 1982. — С. 41.

² Дорош Л. В. Указ. праця. — С. 45.

³ Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина : курс лекцій / В. О. Навроцький. — К. : Т-во «Знання», КОО, 2000. — С. 104. — (Вища освіта ХХІ століття).

неповнолітніх»¹ та ін. Після прийняття КК України 2001 р. з'явилися пропозиції щодо виділення нового розділу в системі Особливої частини КК. Так, С. Я. Лихова вважає, що доцільно назвати його «Злочини проти інтересів сім'ї, підопічних та неповнолітніх»², О. І. Белова — «Злочини проти сім'ї та неповнолітніх»³ тощо.

Не дійшли згоди фахівці й щодо кількості статей пропонованого розділу (глави). Л. В. Дорош підкреслює, що залежно від назви визначається і коло злочинів, що складають цю главу⁴. Про значення виділення окремого розділу (глави) науковець пише, з чим убачається погодитися, що впорядкування системи Особливої частини КК створенням глави «Злочини проти сім'ї та дітей» сприятиме більш правильному відображенню особливостей родового об'єкта посягання на інтереси сім'ї та дітей, підкреслить ступінь суспільної небезпечності і значення боротьби з ними. Систематизація норм щодо злочинів у шлюбно-сімейній сфері матиме також велике виховно-превентивне значення, що допоможе більш ретельному вивченню й установленню причин та умов, що сприяють їх вчиненню⁵.

Відмітимо, що в КК більшості держав колишнього СРСР та деяких зарубіжних країн є глави, якими охоплюються безпосередньо злочини у сфері сім'ї, опіки, піклування та нормального розвитку дітей⁶.

За нашим переконанням, принаймні шість статей (164–169 КК України), серед яких ст. 167 КК України «Зловживання

¹ Юзікова Н. С. Кримінально-правові проблеми відповідальності за злочини проти неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Н. С. Юзікова. – К., 1999. – С. 5.

² Лихова С. Я. Указ. праця. – С. 253.

³ Белова О. І. Кримінально-правова характеристика злочинів проти сім'ї та неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. І. Белова. – Х., 2006. – С. 169–170.

⁴ Дорош Л. В. Указ. праця. – С. 44.

⁵ Там само. – С. 46–47.

⁶ Так, злочини проти сім'ї (сімейних відносин) та неповнолітніх закріплені у КК більшості держав колишнього СРСР. Це КК РФ, КК Грузії, КК Казахстану, КК Киргизстану, КК Молдови, КК Таджикистану, КК Білорусі, КК Азербайджану та ін. Подібні глави мають місце у КК Польщі, КК Швейцарії, КК Данії, КК Болгарії, КК Норвегії, КК Аргентини, КК Кореї тощо (див.: Лихова С. Я. Указ. праця. – С. 248–252).

опікунськими правами», можуть бути виокремлені, виходячи із структури КК України 2001 р., у самостійний розділ¹, оскільки ці злочини не відповідають родовому об'єкту розділу V Особливої частини КК, у якому вони знаходяться, й щодо них чітко простежується їх власний родовий об'єкт. При цьому, пропонуючи новий розділ, вважаємо, що точки зору інших учених щодо створення розділу, у якому до зазначеної групи злочинів додавалися б деякі інші норми з різних розділів КК, що посягають на нормальний розвиток дітей (наприклад, підміна дитини (ст. 148 КК), експлуатація дітей (ст. 150 КК), втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК) та ін.)², мають бути враховані. Необхідно ретельно поставитися до такого відбору, оскільки від нього залежать назва та обсяг нового розділу³, а також обсяг інших розділів КК. Орієнтиром при цій процедурі мають бути безпосередні об'єкти злочинів. До того ж необхідно зважувати доцільність перенесення того чи іншого злочину і враховувати пріоритети кримінально-правової політики України на сучасному етапі. Проте це питання, як вважаємо, лежить поза межами даного дослідження.

Таким чином, усе вищезазначене дозволяє зробити висновок, що родовим об'єктом злочину, передбаченого ст. 167 КК, є суспільні відносини у сфері сім'ї, опіки, піклування та нормального розвитку дітей⁴. Разом із іншими злочинами, що посягають на цей родовий об'єкт, зловживання опікунськими правами доцільно виділити у самостійний розділ КК.

Стаття посвячена дослідженню родового і видового об'єктів зловживання опікунськими правами (ст. 167 УК України) і пошуку места цього преступлення среди других норм Особеной части УК Украины.

¹ КК України, на відміну від КК РФ та інших країн, не містить виокремлених у межах розділів глав. Тому навряд чи буде доцільним порушувати чітку структуру КК України створенням нової єдиної глави. Якщо вже говорити про ви členування певної групи злочинів, то слід ставити питання про новий розділ.

² Лихова С. Я. Указ. праця. – С. 253.

³ Слід зазначити, що ми навмисно не наводимо назву пропонованого розділу саме через невизначеність його обсягу.

⁴ Убачається, що застосування поняття «дитина» у цьому випадку є більш обґрунтованим, ніж застосування поняття «неповнолітній», адже, відповідно до ст. 6 Сімейного кодексу України, поняття «дитина» охоплює як малолітніх осіб (до 14 років), так і неповнолітніх осіб (від 14 до 18 років).

This article is devoted to researching of the subsume and the specific objects of the abuse of the rights of guardian (the crime determined the article 167 of the Criminal Code of Ukraine) and searching a place of this crime among other norms of the Special part of the Criminal Code of Ukraine.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 9 від 14 березня 2012 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. І. Борисов.

УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКОСТІ В ОХОРОНІ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ ТА ЗАПОБІГАННІ ЗЛОЧИННОСТІ У РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Статтю присвячено історичному розвитку форм і методів участі громадськості в охороні громадського порядку та запобіганні злочинності у радянський період.

Ключові слова: громадськість, охорона громадського порядку, запобігання злочинності, добровільні народні дружини, товариські суди.

Використовуючи історичний метод пізнання, можна простежити форми й методи участі громадськості в запобіжній діяльності. Цей метод передбачає розгляд самого процесу розвитку об'єкта, його реальної історії з усіма її поворотами й особливостями. Він дає змогу з'ясувати роль громадськості крізь призму її виникнення й історичного розвитку та визначитися із завданням на майбутнє.

На нашу думку, найдоцільніше розглянути період за часів існування Радянського Союзу, оскільки проведені саме на той час перетворення значно впливали на становлення громадськості як суб'єкта запобігання злочинності. Факти та численні наукові роботи свідчать про активну роль широких верств радянської громадськості у зміцненні правопорядку й боротьбі зі злочинністю на різних етапах розвитку СРСР¹.

¹ Див., наприклад: Дементьев Н. В. Трудящиеся на страже общественного порядка / Н. В. Дементьев. – М. : Профиздат, 1959. – 63 с.; Закалюк А. П. Общественное воздействие и предупреждение правонарушений / А. П. Закалюк. – Киев : Наук. думка, 1975. – 262 с.; Захаров В. Ф. Роль общественных формирований в укреплении социалистической законности и правопорядка / В. Ф. Захаров. – Киев : Знание, 1982. – 48 с.; Гальперин И. М. Возникновение и развитие форм участия общественности в борьбе с преступностью / И. М. Гальперин // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1967. – Вып. 6. – С. 77; Еропкин М. И. Участие трудящихся в охране общественного порядка / М. И. Еропкин. – М. : Госюриздат,

Участь громадськості у боротьбі з правопорушеннями являє собою закономірний для соціалістичного суспільства процес, який розвивався та набував широкого розмаху і нових форм. Так, наведемо приклади найбільш сталих та ефективних форм.

Після Великої Жовтневої революції для захисту внутрішніх інтересів держави необхідно було організувати рішучу боротьбу з порушниками громадського порядку та громадської безпеки. Головну роль у цій боротьбі відігравала активність громадян, безпосередня участь озброєного народу у вирішенні завдань організації державного управління й охорони громадського порядку.

Різноманітні формування озброєних трудящих виникали у нашій країні і до подій Великого Жовтня. Перші бойові загони робочих були створені ще у 1905 р., коли робочий клас Росії під керівництвом партії більшовиків піднявся на боротьбу з царизмом. Ці загони захисту прав та інтересів трудящих отримали назву бойових дружин, або робочої міліції¹. Окрім загальних завдань, поставлених перед бойовою дружиною і міліцією (охорона засідань Ради, керівників, активних учасників страйку і загальних зборів страйкуючих), робоча міліція як виконавчий орган Ради мала самостійні функції. Вона охороняла робочі квартали від поліцейських і чорносотенних погромів, виступала проти хуліганських елементів, стежила за революційним порядком у місті.

Спираючись на досвід революції 1905 р., В. І. Ленін у працях 1917 р. розвивав ідею створення пролетарської міліції, яка мала бути всенародною, очолюватися пролетаріатом, організацією всього населення та будуватися на началах громадської служби². Його положення про необхідність залучення широких мас до встановлення

1959. – 78 с.; Проблемы участия общественности в борьбе с преступностью : сб. науч. тр. – М. : Всесоюз ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1978. – 147 с.; Михайленко П. П. Предупреждение преступлений – основа борьбы за искоренение преступности / П. П. Михайленко, И. А. Гельфанд. – М. : Юрид. лит., 1964. – 203 с.; Миралиев Б. Участие общественности в предупреждении и расследовании преступлений / Б. Миралиев, К. Мирзажанов. – Ташкент : Изд-во «ФАН» Узб. ССР, 1984. – 135 с.; та ін.

¹ Дементьев Н. В. Трудящиеся на страже общественного порядка / Н. В. Дементьев. – М. : Профиздат, 1959. – С. 7–8.

² Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 31 / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1962. – С. 43.

революційного порядку послуговували основою для проведення партією більшовиків заходів по мобілізації трудящих на активну участь у боротьбі за підтримку необхідного громадського порядку вже з перших днів Радянської влади¹. З метою охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю народ почав об'єднуватися у спеціальні загони Червоної гвардії, бойові дружини, загони робочої міліції та інші формування революційних одностайців під керівництвом партії більшовиків.

Двадцять дев'ятого серпня 1917 р. на міжрайонній нараді Петроградської Ради робочих та солдатських депутатів, де керівна роль належала більшовикам, була затверджена спеціальна Інструкція по організації робочої міліції. Згідно з цією Інструкцією при районних Радах необхідно було створювати загони червоногвардійців під керівництвом комендатури, яке, у свою чергу, обиралося виконкомом відповідної райради та районними комітетами партії².

Головним документом, спрямованим на організацію охорони порядку, на той час була прийнята Народним комісаріатом внутрішніх справ постанова від 28 жовтня (10 листопада) 1917 р. «Про робочу міліцію» як громадську організацію трудящих, що знаходиться виключно у веденні Ради робочих та солдатських депутатів. У цілому охорона громадського порядку в країні здійснювалася загонами Червоної гвардії — озброєної організації пролетаріату й трудового селянства.

Революційна діяльність передових верств населення у справі охорони порядку та боротьби зі злочинністю підтримувалася створеними на той час органами Радянської влади. Важлива роль належала Військово-революційному комітету, а також комітетам, які діяли на місцях. Радянський уряд надавав велике значення діяльності Військово-революційних комітетів у питанні широкого залучення громадськості для перетворення в життя принципів пере-

¹ Захаров В. Ф. Роль общественных формирований в укреплении социалистической законности и правопорядка / В. Ф. Захаров. – Киев : Знание, 1982. – С. 5.

² Токарев Ю. С. К истории народного протворчества в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март 1917 г. – февраль 1918 г.) / Ю. С. Токарев // Исторические записки. – М. : АН СССР, 1955. – Т. 52. – С. 65; Гальперин И. М. Возникновение и развитие форм участия общественности в борьбе с преступностью / И. М. Гальперин // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1967. – Вып. 6. – С. 77.

конання та примусу у боротьбі зі злочинністю¹. Однак низька ефективність урядових заходів щодо забезпечення правопорядку в Україні навесні — улітку 1917 р. спонукала населення до пошуку порятунку від анархії і криміналу власними силами. Якщо в містах утворювалися бойові дружини, які незабаром були підпорядковані органам міліції чи влилися до Червоної гвардії, то в сільській місцевості розгорнувся козацький рух². Так, у квітні 1917 р. у Звенигородському повіті на Київщині розпочалося формування загонів Вільного козацтва — добровільної військової організації українського селянства. На козацькому з'їзді у Звенигородці було прийнято низку постанов, де чітко вказувалося, що Вільне козацтво організоване для оборони українського народу та охорони порядку. Почесним отаманом Вільного козацтва став Павло Скоропадський.

Проте соціалістичні лідери української революції з недовірою поставилися до Вільного козацтва, вважаючи його буржуазним інститутом. Тому тривалий час вони не підтримували його. Пізніше, восени 1917 р., Центральна Рада все ж підтримала ідею організації загонів Вільного козацтва, але прагнула надати цьому руху чітких організаційних форм, тому розпочала реорганізацію вільнокозацьких загонів. Тринадцятого листопада 1917 р. Генеральний Секретаріат затвердив обов'язковий для вільнокозацьких організацій Статут Вільного козацтва на Україні. Статут суворо регламентував діяльність вільних козаків і вказував на обов'язки «виконувати службу громадської міліції — зберігати лад та обороняти батьківщину і її уряд». У кожному селі чи місті незалежно від чисельності могла існувати лише одна громада Вільного козацтва з осіб будь-якої національності й статі. Її завданнями були боротьба з дезертирством при мобілізації, охорона громадського порядку, захист громадян і їх власності, запобігання грабежам, фізичний і духовний розвиток своїх членів та їх громадське виховання. Громади Вільного козацтва створювали піші й кінні загопи, пожежні дружини, відкривали бі-

¹ Гальперин И. М. Возникновение и развитие форм участия общественности в борьбе с преступностью / И. М. Гальперин // Вопросы борьбы с преступностью. — М., 1967. — Вып. 6. — С. 78.

² Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень — грудень 1918 р.) : монографія / О. В. Тимошук. — Х. : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. — 312 с.

бліотеки, видавали журнали, брошури, поширювали газети і літературу, організовували зібрання, лекції, читання, концерти тощо.

Необхідно звернути увагу, що вільнокозачий рух за своєю структурою й функціональними завданнями більше відносився до правоохоронних силових структур держави, ніж до регулярного війська. Прерогативою вільнокозачого руху став захист внутрішньодержавного порядку та спокою, а боротьба із зовнішньою загрозою покладалася на українізовані полки регулярної армії¹.

Як показала практика, для успішного підтримання революційного громадського порядку самодіяльних організацій, а також міліції, яка будується на добровільних началах, було недостатньо. Тому в 1918 р. розпочалось утворення штатних органів міліції (як державної організації) і добровільних загонів (як форми участі громадськості в охороні революційного порядку)². Досвід правового регулювання організації охорони громадського порядку на місцях і передова практика в діяльності правоохоронних органів були враховані й узагальнені в загальнодержавному правовому акті — інструкції НКВС і НКЮ від 12 жовтня 1918 р. «Про організацію Радянської Робітничо-Селянської Міліції»³.

Слід відмітити, що роль громадськості після створення державного органу — міліції — не зменшилась. Наприкінці 1918 р. у виконках на містах розпочали організовуватися спеціальні загони з числа трудящих, службовців і селян, завданням яких, серед інших, було надання міліції всебічної допомоги у боротьбі зі злочинністю. Як зауважує М. І. Єропкін, організації трудящих у 20-х рр. не завжди мали чітку структуру, різноманітними були права й обов'язки їх членів, не було встановлено єдиного порядку взаємовідносин між цими організаціями та органами міліції. Але повсюди це були доб-

¹ Мусієнко В. Генеральна Рада Вільного козацтва: становлення, політична позиція, діяльність (жовтень 1917 – квітень 1918 рр.) / В. Мусієнко, В. Лободаєв // Наукові записки : зб. пр. молодих вчених та асп. – К., 2001. – Т. 6. – С. 320.

² Захаров В. Ф. Роль общественных формирований в укреплении социалистической законности и правопорядка / В. Ф. Захаров. – Киев : Знание, 1982. – С. 6.

³ Про организацию Советской Рабоче-Крестьянской Милиции (Инструкция) : Постановление НКВД и НКЮ // Собр. узаконений и распоряжений раб. и крестьян. правительства. – 1918. – 20 окт. (№ 75). – Ст. 813. – С. 921–926.

ровільні об'єднання громадян, які бажали навести порядок у містах і селах, проголосити боротьбу хуліганам, п'яницям, допомогти міліції у боротьбі зі злочинністю¹.

Одними із перших були створені частини особливого призначення (ЧОП) — міліцейські загони по боротьбі з бандитизмом, де іноді 99 % від загальної чисельності складала трудящі². Щодня вони після роботи прямували в райком партії, де їм видавали рушниці, і вони разом із працівниками міліції розходилися по місту. Одні охороняли важливі об'єкти, інші патрулювали та перевіряли документи у підозрілих осіб.

У 1928 р. виникла нова організаційно-правова форма участі громадськості у боротьбі зі злочинністю, яка більше відповідала вимогам того часу. Ідеться про товариства сприяння міліції, які функціонували при робочих клубах у крупному промисловому центрі Уралу — Нижньому Тагілі. З ініціативою їх створення виступили робочі — колишні червоногвардійці, а також комсомольці. Вони чергували в позаробочий час на добровільній основі та безоплатно. Судячи з документів того часу, діяльність товариств сприяння міліції не обмежувалася тільки участю в охороні громадського порядку, а й була спрямована також на підвищення продуктивності праці та виробничої дисципліни, скорочення числа прогулів, аварій, нещасних випадків.

Важливим кроком на шляху організаційного зміцнення й правової регламентації участі громадськості в боротьбі зі злочинністю стало затвердження 25 травня 1930 р. постанови РНК РРФСР «Про товариства сприяння органам міліції і кримінального розшуку». Цим документом було встановлено чітку структуру подібних товариств, визначені права і обов'язки їх учасників, указана роль партійних, радянських і профспілкових органів у справі їх формування і керівництва. Рух трудящих зі створення різних добровільних товариств і об'єднань для охорони правопорядку та запобігання злочинності набував усе більш широкого розмаху до кінця 20-х рр. Осередки товариств сприяння міліції створювалися по всій країні.

¹ Еропкин М. И. Участие трудящихся в охране общественного порядка / М. И. Еропкин. – М. : Госюриздат, 1959. – С. 17.

² Там само. – С. 18.

Уже до січня 1930 р. в областях і краях РРФСР налічувалося 2,5 тис. товариств, членами яких були близько 30 тис. чоловік¹.

В Українській РСР була утворена робоча міліція, яка фактично стала одним із різновидів товариств сприяння міліції. Її члени розвинули велику активність в охороні громадського порядку. На основі вищезгаданої постанови НКВС РРФСР був розроблений Типовий статут товариств сприяння міліції, у якому було конкретизовано їх правове становище та визначалася їх організаційна структура. Товариства сприяння міліції розвивалися бурхливими темпами. У 1930 р. у РРФСР налічувалися вже 4 тис. осередків із 45 тис. членів.

Двадцять шостого квітня 1932 р. Раднарком РРФСР прийняв ухвалу «Про реорганізацію товариств сприяння органам міліції і кримінального розшуку». Результатом проведеної реорганізації стало формування бригад сприяння міліції, які до 1940 р. були основною формою участі всіх трудящих у боротьбі зі злочинністю. Відмінна риса їх правового становища — створення за ініціативою міліції і функціонування під керівництвом районних, міських органів міліції. Їм доручалося нести постову службу в громадських місцях, де вони зазвичай патрулювали разом із працівниками міліції; чергувати у відділеннях міліції; брати участь у забезпеченні порядку під час свят і масових гулянь тощо. Вони також затримували й озброєних злочинців, хоча їх основний обов'язок полягав лише в сприянні міліції в охороні громадського порядку. Уже у 1940 р. у країні налічувалося 408 тис. членів бригад сприяння міліції, якими було затримано 80 150 злочинців, а також 252 500 хуліганів та інших порушників громадського порядку.

Участь громадськості в охороні правопорядку та боротьбі зі злочинністю відіграла важливу роль і в період Великої Вітчизняної війни. Найдієвішими формами участі були бригади сприяння міліції, робочий контроль профспілок, загони «легкої кавалерії» при комітетах комсомолу. Їх увага переважно спрямовувалася на виявлення й затримання дезертирів, спекулянтів, розкрадачів, тих, хто поширював неправдиві чутки, тощо².

¹ Дементьев Н. В. Трудящиеся на страже общественного порядка / Н. В. Дементьев. – М. : Профиздат, 1959. – С. 10.

² Миралиев Б. Участие общественности в предупреждении и расследовании преступлений / Б. Миралиев, К. Мирзажанов. – Ташкент : Изд-во «ФАН» Узб. ССР, 1984. – С. 27.

З новою силою необхідність залучення широких верств населення до боротьби зі злочинністю була відмічена на XX з'їзді КПРС. Керуючись його директивами, ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли низку рішень, які закріпили роль і значення місцевої влади в забезпеченні правопорядку. У 1956 р. була намічена низка конкретних заходів із поліпшення діяльності радянської міліції, які зобов'язали Ради депутатів трудящих усіх рівнів займатися питаннями забезпечення охорони громадського порядку на підвідомчій території. Так, наприкінці 1958 р. з ініціативи лєнінградців і робітників Донбасу створені добровільні народні дружини¹. Перші добровільні народні дружини на Україні були створені на підприємствах міст Єнакієве і Горлівка Донецької області з ініціативи трудящих.

Важливим етапом у подальшому розвитку та вдосконаленні форм участі трудящих у боротьбі з правопорушеннями стала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 2 березня 1959 р. «Про участь трудящих в охороні громадського порядку»². Ця постанова втілювала в життя рішення XXI з'їзду КПРС про підвищення ролі громадськості у виконанні низки державних функцій, у тому числі охорони громадського порядку і прав громадян. При цьому на першому плані стояло завдання запобігання злочинності³.

Місцева влада під керівництвом партійних органів взяла на себе обов'язок з розвитку ініціативи громадян, безпосередньо очоливши діяльність громадських формувань. Органи міліції, відчувши дієву допомогу, почали співпрацювати з дружинниками, інструктувати їх, навчати методам роботи з охорони правопорядку.

У зв'язку з поширенням діяльності народних дружин формувалися й організаційні принципи їх створення, що було офіційно закріплено у затвердженому Бюро ЦК КПРС по РРФСР та Ради Міністрів РФ від 30 травня 1960 р. «Положенні про добровільні народні дружини РРФСР з охорони громадського порядку». Анало-

¹ Каблов Д. С. Генеза проблем існування громадських формувань з охорони громадського порядку / Д. С. Каблов // Право України. – 2006. – № 5. – С. 158.

² Захаров В. Ф. Роль общественных формирований в укреплении социалистической законности и правопорядка / В. Ф. Захаров. – Киев : Знание, 1982. – С. 8.

³ Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза : стеногр. отчет : в 2 т. Т. 1. – М. : Госполитиздат, 1959. – С. 104.

гічні акти були видані в усіх союзних республіках. В Україні «Положення про добровільні народні дружини РРФСР з охорони громадського порядку в Українській РСР» було затверджено постановою ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 8 червня 1961 р.¹

Подальшій популяризації ролі громадськості у боротьбі з правопорушеннями та злочинністю сприяла розробка низки нормативних актів, наприклад постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР № 379 від 20 травня 1974 р. «Про подальше вдосконалення добровільних народних дружин з охорони громадського порядку»² та указ Президії Верховної Ради СРСР від 20 травня 1974 р. «Про основні права та обов'язки добровільних народних дружин з охорони громадського порядку»³.

Добровільні народні дружини (ДНД) являли собою організації масового залучення трудящих до охорони громадського порядку. В їх об'єднання входило кілька мільйонів робочих, службовців, колгоспників, студентів, учнів і пенсіонерів. Тільки в Українській РСР їх налічувалося понад 35 тис. із 1,6 млн учасників⁴. Про поширеність та загальноновизнаність ДНД свідчить велика кількість наукових видань із цієї тематики⁵.

¹ Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – Т. VII. – К. : Політвидав України, 1964. – С. 185–190.

² СП СССР. – 1974. – № 12. – С. 67.

³ Ведомости Верхов. Совета СССР. – 1974. – № 22. – С. 326.

⁴ Закалюк А. П. Общественное воздействие и предупреждение правонарушений / А. П. Закалюк. – Киев : Наук. думка, 1975. – С. 220.

⁵ Дементьев Н. В. Трудящиеся на страже общественного порядка / Н. В. Дементьев. – М. : Профиздат, 1959. – 63 с.; Закалюк А. П. Общественное воздействие и предупреждение правонарушений / А. П. Закалюк. – Киев : Наук. думка, 1975. – 262 с.; Закалюк А. П. Народні дружини / А. П. Закалюк, З. І. Суцук. – К. : Вид-во політ. л-ри України, 1966. – 108 с.; Захаров В. Ф. Роль общественных формирований в укреплении социалистической законности и правопорядка / В. Ф. Захаров. – Киев : Знание, 1982. – 48 с.; Гальперин И. М. Взаимодействие государственных органов и общественности по борьбе с преступностью (уголовно-правовое и уголовно-процессуальное исследование) / И. М. Гальперин. – М. : Юрид. лит., 1972. – 182 с.; Уткин В. А. Правовые основы участия общественности и трудовых коллективов в предупреждении рецидива преступлений / В. А. Уткин. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1990. – 221 с.; Байтин М. И. Народные дружини / М. И. Байтин, В. С. Гольдман. – Саратов : Приволж. кн. изд-во, 1969. – 208 с.

Діяльність добровільних народних дружин складалась зі сприяння органам внутрішніх справ, прокуратури, юстиції та судам у зміцненні громадської безпеки, боротьбі з крадіжками, порушеннями правил торгівлі й іншими правопорушеннями, активної участі в боротьбі з дитячою бездоглядністю та злочинністю неповнолітніх¹. Разом із дружинами в охороні громадського порядку брали участь комсомольські оперативні загони; товариські суди; домові, вуличні й квартальні комітети; ради громадськості при відділах міліції та їх дитячих кімнатах; дитячі кімнати міліції на громадських засадах; комісії місцевих Рад у справах неповнолітніх тощо².

Серед основних форм і методів роботи ДНД можна назвати: патрулювання та виставлення постів на вулицях, площах, парках і в інших громадських місцях; проведення рейдів по виявленню правопорушень та осіб, що їх вчинили; проведення індивідуальної виховної роботи з особами, які вчинюють правопорушення, встановлення шефства дружинників над такими особами; роз'яснення громадянам законодавства і правил співжиття; оформлення матеріалів на правопорушників і спрямування їх у відповідні органи держави і громадські організації; випуск сатиричних плакатів і фотовітрин, використання засобів друку, радіо і телебачення в цілях профілактики правопорушень і впливу на порушників; обговорення поведінки порушників на засіданнях штабу ДНД³. Народні дружини створювалися за виробничо-територіальним принципом на підприємствах, будівництвах, у колгоспах, організаціях, навчальних закладах, житлово-експлуатаційних конторах, гуртожитках тощо.

Положенням про ДНД передбачалося також створення спеціалізованих народних дружин або спеціалізованих груп у складі дружин у цілях кращої організації роботи по боротьбі з окремими видами правопорушень. Такі дружини, загони або групи створювалися для

¹ Взаимодействие милиции и населения: к итогам Харьковского эксперимента. – Харьков : Нац. ун-т внутр. дел, 2003. – С. 31.

² Байтин М. И. Народные дружины / М. И. Байтин, В. С. Гольдман. – Саратов : Приволж. кн. изд-во, 1969. – С. 16.

³ Положение о добровольных народных дружинах по охране общественного порядка в Украинской ССР. Положение о комиссиях по делам несовершеннолетних Украинской ССР. Положение об общественных воспитателях несовершеннолетних. – Киев : Молодь, 1989. – С. 12.

охорони власності громадян, безпеки дорожнього руху, боротьби з правопорушеннями серед неповнолітніх, пияцтвом та ін.

Запобіжна діяльність радянської громадськості відрізнялася різноманітністю та охоплювала різні сфери суспільного життя. Відомо, що осуд та критика з боку товаришів іноді діє достатньо ефективно. Ще В. І. Ленін при розробці Програми партії у 1919 р. велику увагу приділяв організації товариських судів, відмічаючи необхідність їх введення для окремих категорій правопорушників. У діяльності товариських судів він убачав реальну основу для виправлення й перевиховання осіб, які вчинили незначні злочини. Програма КПРС указувала, що в майбутньому «товариський осуд антигромадських вчинків поступово стане головним засобом викорінення буржуазних проявів і звичаїв»¹. Головним напрямом діяльності товариських судів стає запобігання правопорушенням і виховання шляхом переконання та громадського впливу. Не оминув увагою цю форму участі громадськості в боротьбі з антигромадськими проявами й М. С. Хрущов. У доповіді на XXI з'їзді КПРС він зауважив: «Коли будуть активно діяти громадські товариські суди і сама громадськість виділить людей для забезпечення громадського порядку, тоді легше буде боротися з правопорушниками»².

У ст. 1 указу Президії Верховної Ради Української РСР від 23 березня 1977 р. № 852-ІХ «Про затвердження Положення про товариські суди Української РСР і Положення про громадські ради по роботі товариських судів Української РСР» указано, що товариські суди — це виборні громадські органи, покликані активно сприяти вихованню громадян у дусі соціалістичного ставлення до праці, до соціалістичної власності, дотримання правил соціалістичного співжиття, виховання почуття колективізму і товариської допомоги, поваги до честі й гідності радянських людей³.

До складу товариського суду обиралися громадяни, які за своїми діловими і моральними якостями були здатні успішно вирішувати завдання, поставлені перед товариськими судами. Кожний член

¹ Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза : стеногр. отчет : в 2 т. Т. 1. — М. : Госполитиздат, 1959. — С. 412.

² Дементьев Н. В. Трудящиеся на страже общественного порядка / Н. В. Дементьев. — М. : Профиздат, 1959. — С. 55.

³ Ведомости Верхов. Совета УССР. — 1977. — № 14. — Ст. 132.

товариського суду був зобов'язаний проявляти високу дисципліну й організованість, бути непримиренним до правопорушень і антигромадських вчинків, у своїй діяльності суворо дотримуватися закону. Кандидати в члени товариського суду висувалися партійними, профспілковими, комсомольськими та іншими громадськими організаціями, а також окремими громадянами. Списки кандидатів у члени товариського суду вивішувалися для загального ознайомлення.

Згідно з Положенням про товариські суди Української РСР товариськими судами розглядалися проступки, пов'язані з порушенням громадського порядку, передусім про розпиття спиртних напоїв та перебування в нетверезому стані у громадських місцях. Також у впровадженні товариських судів знаходилися справи про дрібне хуліганство; вчинені вперше дрібні розкрадання державної або колективної власності; дрібну спекуляцію; крадіжку малоцінних побутових предметів; справи, що виникали у сфері побутових відносин.

Різноманітність форм участі громадськості у забезпеченні правопорядку породила потребу в координації їх роботи як між собою, так і з державними органами, тим самим зумовивши виникнення громадських пунктів охорони порядку з наданням приміщень за рахунок органів місцевої влади. Метою їх створення було підвищення ефективності профілактики злочинів і правопорушень за місцем проживання громадян та у житлових мікрорайонах.

Таким чином, радянська громадськість отримала можливість координувати свої зусилля з охорони правопорядку як за місцем проживання, так і за місцем роботи. Склалася струнка система взаємодії громадськості з органами місцевої влади в охороні громадського порядку.

Між тим перелічені приклади форм та методів участі громадськості у запобіжній діяльності не є вичерпними, серед них можна також назвати: ради профілактики правопорушень у трудових колективах, комісії боротьби з пияцтвом, міжвідомчі комісії, вуличні, домові та квартальні комітети, комісії у справах неповнолітніх, громадські інспекції у справах неповнолітніх, інститути шефства та наставництва, загальні збори колективів, сільські сходи та ін.¹

Однак великий досвід безпосередньої участі трудящих в охороні громадського порядку, накопичений за роки Радянської влади,

¹ Тихомиров Д. Е. Профілактика правонарушений – дело общественное / Д. Е. Тихомиров. – Киев : Знание, 1983. – С. 36.

утратив свою актуальність у зв'язку з формалізмом, показухою, порушенням принципу добровільності участі тощо. Як наслідок цього знизилася чисельність добровільних народних дружин і їх активність у боротьбі зі злочинністю, а в деяких регіонах вони зовсім припинили своє існування. Припинили працювати товариські суди, помітно погіршала діяльність громадських пунктів охорони правопорядку.

На початку 90-х рр. серйозним ударом для діяльності добровільних народних дружин стала передача комерційним структурам приміщень пунктів громадської охорони правопорядку, приватизація і закриття багатьох великих підприємств (з трудових колективів яких раніше створювалися ДНД) та відсутність фінансування. Утратила значення соціальна профілактика, що, поза сумнівом, вплинуло на стан злочинності в країні. Це також підтверджується тенденцією росту числа зареєстрованих злочинів. Так, протягом 1993–1995 рр. у країні мало місце суттєве збільшення кількості зареєстрованих злочинів з 480 478 до 641 860, тобто більше ніж на третину. Коефіцієнт злочинності у розрахунку на 100 тис. населення України зріс за цей час з 919 до 1250¹.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що за доби Радянського Союзу превентивна роль громадськості в системі загального та спеціального запобігання злочинності була досить вагомою. Але вона потребує вдосконалення та пристосування до сучасності. Однак, звертаючись до досвіду минулого, необхідно враховано ставитися до досягнень попередників, ураховуючи досягнуті ними негативні та позитивні результати.

Статья посвящена историческому развитию форм и методов участия общественности в охране общественного порядка и предупреждения преступности в период существования Советского Союза.

Article focuses on the historical development of forms and methods of public participation in policing and crime prevention in the period of the Soviet Union.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 11 від 5 вересня 2012 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України В. В. Голіна.

¹ Кулик О. Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання : монографія / О. Г. Кулик. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – С. 37.

СПЕЦИФІКА ДЕТЕРМІНАЦІЇ АВТОТРАНСПОРТНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ, ПОВ'ЯЗАНОЇ ІЗ ЗАГИБЕЛЛЮ ЛЮДЕЙ АБО ТЯЖКИМИ ТІЛЕСНИМИ УШКОДЖЕННЯМИ

Статтю присвячено проблемі детермінації автотранспортної злочинності. Проведено аналіз наукових публікацій та видань різних часів із досліджуваної проблеми; указуються і пояснюються основні специфічні ознаки причин та умов автотранспортної злочинності.

Ключові слова: автотранспортна злочинність, детермінація автотранспортної злочинності, причини та умови дорожньо-транспортних злочинів.

У галузі кримінології практично будь-яке наукове дослідження тією чи іншою мірою завжди зачіпає проблему детермінації злочинної поведінки, оскільки від розуміння процесу походження (генези) цієї поведінки залежить досягнення головної мети кримінологічної науки — наукове обґрунтування рекомендацій та пропозицій щодо запобігання злочинності. Розроблені кримінологічною наукою загальні методологічні підходи й положення про детермінацію злочинності як негативного соціального явища повністю поширюються й на сегмент необережної злочинності. Оскільки злочинна необережність співвідноситься зі злочинністю в цілому як особливе із загальним, остільки загальна характеристика детермінант злочинності може бути поширена й на генезу необережних злочинів. У цьому сенсі причини й умови, що сприяють вчиненню необережних злочинів, не виходять за межі причин й умов злочинності, більше того, знаходяться під певним впливом останніх¹. Таким чином, розглядаючи проблематику детермінації необережної злочинності, у тому числі й автотранспортної, слід підкреслити, що чимало положень вчення про детермінацію злочинної поведінки є

¹ Кримінологія : учебник / под ред. В. Н. Бурлакова, В. П. Сальникова, С. В. Степашина. – СПб. : С.-Петербург. ун-т МВД России, 1999. – С. 398.

загальними для вчинення будь-яких видів злочинних проявів. Висловлене, наприклад, стосується поєднання у злочинній детермінації необережної злочинності, включаючи й автотранспортну, чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, впливу соціально-психологічних рис і властивостей особи на розвиток злочинної події, уражування віктимологічної складової тощо.

У той же час певна специфіка й особливості проявів злочинної необережності у поведінці особи визначають необхідність уточнення деяких загальних положень вчення про детермінацію, а також виявлення специфічних причин й умов, що породжують вчинення необережних злочинів¹. Як справедливо писав А. П. Закалюк, особливості спричинення та зумовлення необережних злочинів зумовлюються не у системі, структурі та механізмі їх детермінації, а у змісті та у змінній (посиленій або послабленій) зумовлювальній ролі основних груп її елементів, зокрема у співвідношенні груп елементів, що належать середовищу й особі². Отже, стосовно автотранспортної злочинності — частини необережної злочинності — проблема її зумовлювання так само має свої особливості, хоча, як підкреслює В. А. Мисливий, «це не означає, що тут не діють загальні причини злочинності як соціально-правового явища. Просто йдеться про співвідношення частини та цілого»³. З викладеного можна зробити такий попередній висновок принципового характеру: аналіз причин і умов автотранспортної злочинності має здійснюватися у контексті визначальних положень про детермінацію злочинної поведінки як такої; проте цей контекст має бути «збагачений» знанням особливостей (специфіки) сфери людської діяль-

¹ Докладніше див.: Квашис В. Е. Преступная неосторожность. Социально-правовые и криминологические проблемы / В. Е. Квашис. — Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1986; Квашис В. Е. Преступная неосторожность (криминологические проблемы) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / В. Е. Квашис. — М., 1983; Квашис В. Е. Преступная неосторожность (проблемы уголовной политики) / В. Е. Квашис // Проблемы борьбы с преступной неосторожностью в условиях научно-технической революции : темат. сб. — Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1976. — Т. 175 та ін.

² Курс сучасної української криминології: теорія і практика : у 3 кн. Кн. 2: Криминологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. — К. : Вид. дім «Ін Юре», 2007. — С. 685.

³ Мисливий В. А. Борьба органов внутренних дел с дорожно-транспортными преступлениями, связанными с причинением вреда пешеходам : учеб. пособие / В. А. Мисливый. — Киев : Науч.-исслед. и ред.-изд. отдел, 1990. — С. 40.

ності, пов'язаної із застосуванням складних технічних механізмів, якими, зокрема, виступають транспортні засоби. Як справедливо зауважують В. Є. Квашиш і Ш. Д. Махмудов, у сфері використання техніки соціальні зміни, що породжуються науково-технічним прогресом, значною мірою зумовлюють специфіку причин і механізму необережного злочину¹.

Із цієї тези випливає наступне положення, що так само відбиває специфіку автотранспортної злочинності. Його сутність полягає в тому, що злочинна поведінка особи є наслідком, результатом порушення нею певних правил щодо правомірного поведіння із джерелом підвищеної небезпечності. Усі ці злочини вчиняються під час використання транспортних засобів — автомобілів. Тобто *обов'язковою компонентою у розвитку причинно-наслідкового комплексу злочинної поведінки, поряд з людським фактором, завжди виступає техногенний чинник*. Навіть більше: якщо не існувало б цього техногенного чинника, то й не було б причинного ланцюга, що призводить до вчинення протиправних діянь даного виду, які за великим рахунком виступають своєрідним похідним результатом опанування людиною досягненнями науково-технічного прогресу. Тому не випадково у спеціальній літературі підкреслюється, що специфіка автотранспортних злочинів пов'язана з використанням техніки². Негативні наслідки застосування сучасної техніки викликають значні людські втрати і матеріальні збитки³.

Специфіка детермінації автотранспортної злочинності відбивається й у сценарії можливого розподілу ролей учасників автотранспортної пригоди. Справа в тому, що автотранспортний злочинець одночасно може бути й жертвою злочину в широкому значенні слова. Ця ситуація матиме місце, наприклад, при обопільній вині кількох водіїв, які допустили зіткнення своїх автомобілів, водія

¹ Квашиш В. Е. Ответственность за неосторожность / В. Е. Квашиш, Ш. Д. Махмудов. – Душанбе : Ирфон, 1975. – С. 27.

² Жулев В. И. Криминологические проблемы дорожно-транспортных происшествий : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / В. И. Жулев ; Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности. – М., 1982. – С. 17.

³ Уголовно-правовое обеспечение безопасности движения автотранспорта в социалистических странах / под ред. Б. А. Куринова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 71.

та мотоцикліста (велосипедиста) під час зіткнення автомобіля з іншим відповідним транспортним засобом, унаслідок порушення цими особами будь-яких правил дорожнього руху та якщо вони самі отримали тяжкі поранення. Звісно ж, подібні випадки своєрідної інверсії не виключаються й у насильницьких злочинах (наприклад, під час перевищення меж необхідної оборони, коли жертва нападу фактично стає злочинцем), проте у необережних автотранспортних злочинах такі випадки трапляються не так вже і рідко. Тому *можливе одночасне поєднання ролей «злочинець-жертва» в учасників автотранспортної пригоди слід розглядати як одну з особливостей детермінаційного комплексу цього виду злочинності.*

Наступна особливість детермінації автотранспортної злочинності полягає, на наш погляд, у великому значенні умов вчинення цих злочинів, що мають об'єктивний характер. Узагалі у цих злочинах об'єктивні чинники, які знаходяться поза волевиявленням злочинця, займають настільки помітне місце, що навряд чи існують ще будь-які інші злочинні прояви, процес вчинення яких зумовлювався б настільки сильно чинниками об'єктивного характеру. По-перше, автотранспортні злочини є результатом створення аварійної ситуації, що виникає у процесі складної взаємодії кількох учасників дорожнього руху між собою і з обставинами, що визначають об'єктивну обстановку руху. По-друге, у процесі вчинення автотранспортних злочинів взаємодіють процеси й явища соціального, технічного і природного характеру (хоча останні лише опосередковано впливають на дії учасників руху, що призводять до створення аварійної ситуації)¹. Адже ізолювати дії водія і розглядати їх у відриві від конкретної ситуації, об'єктивних умов руху та поведінки інших учасників руху неможливо². Цим фактом власне й пояснюється *специфіка механізму вчинення необережних злочинів, яка багато в чому зумовлюється ситуативним характером їх вчинення та складною взаємодією численних учасників дорожньо-транспортної пригоди.*

¹ Криминологія : учебник / под ред. В. Д. Малкова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ЗАО Юстицинформ, 2006. – С. 472.

² Жулев В. И. Криминологические проблемы дорожно-транспортных происшествий : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / В. И. Жулев ; Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности. – М., 1982. – С. 15.

Водночас причинність автотранспортної злочинності слід розглядати як двосторонню взаємодію двох основних складних систем — особи злочинця і конкретної ситуації, у якій відбувається розвиток злочинної події. Виходячи з цього, жодна з цих систем, або сторін взаємодії, не може сама по собі ототожнюватися з причиною, хоча на виникнення дорожньо-транспортних пригод завжди здійснюють вплив і суб'єктивні, і об'єктивні чинники одночасно¹. Однак при цьому в тих чи інших випадках вчинення злочину можуть бути виділені лідируюча (провідна, домінантна і т. ін.) і другорядна сторони взаємодії². Аналіз зазначеної взаємодії є важливим з огляду на те, що в юридичній літературі існують різні оцінки ролі тієї чи іншої компоненти вказаної взаємодії. Наприклад, стверджується, що у переважній більшості необережних злочинів визначальним чинником у взаємодії виступає особа, і перш за все — дефекти ціннісно-нормативної і потрібнісно-мотиваційної підструктур³. Недисциплінованість водіїв і порушення ними правил, без сумніву, має помітне місце серед комплексу причин дорожньо-транспортних пригод, але у цілій низці випадків вони є лише зовнішнім проявом взаємодії деяких інших чинників⁴. Тому існує й інша позиція, сутність якої полягає в тому, що сама природа цих злочинів є такою, що у більшості випадків настання суспільно небезпечних наслідків багато в чому має випадковий (курсив наш. — К. П.) характер⁵. Навіть стверджується, що в механізмі автотранспортних злочинів провідний кримінологічний вплив належить ситуативним (об'єктивним) факторам⁶. Тобто підкреслюється домінуюча позиція

¹ Зотов Б. Л. Расследование и предупреждение автотранспортных происшествий / Б. Л. Зотов. — М. : Юрид. лит., 1972. — С. 19.

² Кононов А. Л. Взаимодействие личности преступника и ситуации неосторожного (дорожно-транспортного) преступления : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. Л. Кононов ; Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности. — М., 1986. — С. 8–9.

³ Там само. — С. 23.

⁴ Афанасьев Д. Д. Человек, автомобиль и безопасность движения / Д. Д. Афанасьев, Ю. Боровер, Н. А. Игнатов // Автомобильный транспорт. — 1971. — № 10. — С. 40–41.

⁵ Квашиш В. Е. Ответственность за неосторожность / В. Е. Квашиш, Ш. Д. Махмудов. — Душанбе : Ирфон, 1975. — С. 31.

⁶ Багіров С. Р. Причинний зв'язок у злочинах, що вчиняються через необережність : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / С. Р. Багіров ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2005. — С. 12.

конкретної ситуації вчинення злочину, що має саме об'єктивний характер.

На наш погляд, істина, напевно, полягає в тому, що управління автомобілем — складний, емоційно-насичений процес, що потребує постійного нервового напруження й максимальної змобілізованості, здатності щохвилинно аналізувати оточуючу обстановку і прогнозувати розвиток ситуації¹. Опірність впливу негативних чинників водіння автомобіля різна і залежить від індивідуальних особливостей водія, його психологічних якостей і навичок і, звісно ж, від ступеня його дисциплінованості за кермом. Але й у дисциплінованих водіїв психофізіологічні можливості обмежені і тому у складній дорожній ситуації і вони можуть допустити помилку, що тягне дорожню пригоду. Цей недолік звичайно не виявляється у простих умовах водіння автомобіля, у більш складних він може компенсуватися навичками й досвідом. Однак, коли дорожня обстановка потребує максимального використання психофізіологічних можливостей водія, зокрема правильного й точного сприйняття, ці якості можуть виявитися недостатніми, водій припускає помилку і виникає дорожня пригода².

Процес точного встановлення причин і умов вчинення автотранспортних злочинів сьогодні не обходиться без висновків фахівців, що проводять автотехнічну експертизу. Саме в цьому полягає специфіка зазначеної категорії кримінальних справ. Іншими словами, здійснення цієї діяльності є запорукою чіткого з'ясування тих чинників, які безпосередньо вплинули на саме такий розвиток певної події на дорозі, та їх місця у механізмі злочинної дії. Таким чином, необхідність звертання до висновків автотехнічної експертизи слід розцінювати як ще одну особливість процесу пізнання причин й умов автотранспортної злочинності. Як виявило наше дослідження, основними причинами ДТП за результатами проведення автотехнічної експертизи стали: перевищення водіями дозволеної швидкості руху, порушення ними правил маневрування, несподіваний вихід пішоходів на проїзну частину поза пішохідними

¹ Игнатов Н. А. Человек за рулем / Н. А. Игнатов. – М. : Транспорт, 1971. – С. 4.

² Квашиш В. Е. Ответственность за неосторожность / В. Е. Квашиш, Ш. Д. Махмудов. – Душанбе : Ирфон, 1975. – С. 36.

переходами, грубе ігнорування водіями правил дорожнього руху та ін. У свою чергу, як зазначається у спеціальній літературі, такі чинники, як перевищення швидкості та виїзд на смугу зустрічного руху, найчастіше фіксуються у протоколах про ДТП та зазвичай визнаються остаточними причинами ДТП під час проведення автотранспортної експертизи. Але першочинники, котрі саме й призвели до перевищення швидкості та виїзду на зустрічну смугу, належним чином не вивчаються, а тому й попереджувальні заходи не можуть бути ефективними або взагалі не застосовуються¹. Так, у вироку N-го міського районного суду Донецької області зазначено: «20 липня 2007 р. приблизно о 20-00 год. Т., керуючи автомобілем марки “Renault-11”, рухаючись зі швидкістю 90 км/год., що перевищувала припустиму у міській межі швидкість руху 60 км/год., у районі перехрестя доріг вул. К. та пров. О., не впевнившись у безпечності маневру, не впорався з керуванням, змінив напрямок свого руху, виїхав на смугу зустрічного руху, де вчинив зіткнення з автомобілем “Volvo-420”, який рухався у зустрічному напрямку, чим порушив вимоги пунктів 10.1, 11.1, 11.2, 11.3, 12.4 Правил дорожнього руху України. Унаслідок ДТП пасажиру автомобіля “Renault-11” Ш. були спричинені тяжкі тілесні ушкодження»². У наведеному вироку, окрім цитування перелічування вимог Правил дорожнього руху, що порушив винний, ані словом не зазначено на причини перевищення винним швидкості та його виїзду на зустрічну смугу.

Ще одна особливість детермінації автотранспортної злочинності вбачається у *підході до процесу організації та проведення пізнання походження цього виду злочинних проявів*. Це зумовлюється тим фактом, що у вітчизняній правовій науці питання про причини і умови вчинення автотранспортних злочинів, як правило, спеціально не досліджувалися й досі. Так, за часів існування СРСР зазначалося, що у радянській правовій літературі питання про причини та умови виникнення автотранспортних злочинів, як правило, спе-

¹ Холмянський Я. Д. Наукова концепція правового забезпечення підвищення рівня дорожнього руху в Україні в контексті світових тенденцій боротьби зі смертельними наслідками ДТП / Я. Д. Холмянський // Вісн. Донец. ун-ту. – Серія В: Економіка і право. – 2007. – Вип. 1. – С. 497.

² Архів Слав'янського міського районного суду Донецької області за 2008 р. (Справа № 1-298-2008).

ціально не досліджувалося¹; «до числа недостатньо вивчених аспектів проблеми боротьби з необережною (автотранспортною) злочинністю слід віднести, насамперед, взаємодію особи необережного злочинця та ситуації злочину, яка до теперішнього часу не знайшла однозначного вирішення у кримінологічній літературі»². Уже в наш час відмічається про таке: «Однією з принципових причин високого рівня аварійності та недостатньої керованості процесами управління безпекою руху є те, що після розпаду СРСР в Україні недостатньо проводилося відповідних досліджень і не вивчалися причини виникнення ДТП, причинно-наслідковий зв'язок умов і наслідків, що передували ДТП, були супутниками ДТП та які діяли безпосередньо в період після ДТП. Належним чином не досліджувалася поведінка учасників на різних фазах ДТП і в практичній діяльності не аналізувалася. Не досліджувались наслідки введення нових законодавчих актів, правил, норм, стандартів, а також змін в організації управління безпекою та організацією дорожнього руху»³; «сфера транспорту та його безпеки є однією з малодосліджуваних у вітчизняній правовій науці»⁴. У цій тезі фактично у стислій формі висвітлюється як актуальність дослідження проблематики детермінації автотранспортних злочинів, так і специфіка пізнавального процесу даного виду злочинності, яка якраз і полягає у недостатній увазі до аналізу детермінант відповідної злочинної поведінки.

Отже, учені й практичні працівники нерідко вважають, що недостатньо вивчати цю проблему в загальному плані, тобто у контексті дослідження причин і умов виникнення автотранспортних (дорожньо-

¹ Уголовно-правовое обеспечение безопасности движения автотранспорта в социалистических странах / под ред. Б. А. Куринова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 75.

² Общие вопросы борьбы с преступлениями, совершаемыми по неосторожности. Исходные теоретические положения и общая программа исследования. – М., 1979. – С. 6.

³ Холмянський Я. Д. Наукова концепція правового забезпечення підвищення рівня дорожнього руху в Україні в контексті світових тенденцій боротьби зі смертельними наслідками ДТП / Я. Д. Холмянський // Вісн. Донец. ун-ту. – Серія В: Економіка і право. – 2007. – Вип. 1. – С. 497.

⁴ Собакарь А. О. Безпека руху на транспорті в Україні: сучасний стан забезпечення та перспективи вдосконалення / А. О. Собакарь // Пробл. правознавства та правоохорон. діяльності. – 2008. – № 4. – С. 146.

транспортних) пригод у цілому. Але до кола останніх, як відомо, окрім злочинних правопорушень, входять також правопорушення, що тягнуть адміністративну або дисциплінарну відповідальність, та інші випадкові (тобто без вини учасників дорожнього руху) пригоди, що призвели до нещасних випадків із людьми, знищення чи пошкодження транспортних засобів, матеріальних збитків тощо. Це, з одного боку. З другого боку, весь детермінаційний комплекс автотранспортних злочинів нібито знаходиться на поверхні, усім добре відомий. Адже відомий і комплекс заходів запобігання їм. Проте кількість цих випадків щороку не зменшується. І справа не тільки у постійному збільшенні автотранспортного парку. Напевно, треба констатувати недооцінку важливості вивчення чинників, що породжують зазначений вид злочинності, і необхідність розробки на цій основі будь-яких радикальних, принципово нових і найбільш ефективних заходів запобігання. Специфіку автотранспортних злочинів зумовлює так само й той факт, що *їх вчиненню можуть сприяти її дії потерпілого (потерпілих)* (як уже зазначалося, при обопільній вині учасників ДТП). Однак значущість віктимологічних чинників як у будь-якому випадку вчинення автотранспортного злочину взагалі, так й у конкретному зокрема не слід перебільшувати. При цьому якщо дії жертви стали причиною настання суспільно небезпечних наслідків, то в цьому випадку взагалі немає злочину¹. Разом із тим нагадаємо, що специфіка автотранспортних злочинів, передбачених частинами 2 і 3 ст. 286 КК України, відбивається й в обов'язковій наявності фактів спричинення смерті або тяжких тілесних ушкоджень одній або кільком особам. Так, за матеріалами вивчених кримінальних справ, порушених за ч. 2 ст. 286 КК, отримали тяжкі тілесні ушкодження або загинули внаслідок вчинення порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, що керують транспортними засобами, 95,2 % потерпілих; ще 4,8 % осіб загинули внаслідок дій винного, кваліфікованих за ч. 3 цієї ж статті (мається на увазі загибель одразу двох чи більше осіб). Ці злочини, згідно зі ст. 12 КК України,

¹ Антонян Ю. М. Криминология : учебник / Ю. М. Антонян. – М. : Юрайт, 2012. – С. 495.

відносяться законодавцем до розряду тяжких, що свідчить про підвищену суспільну небезпечність подібних дій.

Специфіка автотранспортної злочинності прослідковується також у її мотивації, яку, за словами В. В. Лунєєва, слід визначити як легковажно-безвідповідальну. Її сутність полягає в тому, що в ній не проглядається прагнення суб'єкта до будь-яких небезпечних наслідків¹. Адже його мотиви і цілі знаходяться поза межами складу злочину. А шляхи їх задоволення і досягнення завжди обираються в обхід елементарних правил перестороги (звичайних або зафіксованих у законах та інструкціях). Суб'єкт, переслідуючи особисті або службові цілі, обирає ризиковані або прямо заборонені шляхи їх досягнення; передбачаючи можливість настання небажаних результатів, припускає прогностичні за характером помилки; *увесь процес мотивації зумовлюється поверховим відбиттям суб'єктом реальної дійсності, викривленим передбачуванням майбутніх подій* (курсив наш. — К. П.)².

Водночас у зв'язку із цим слід відмітити, що у питаннях визначення особливостей мотивації до сьогоденного часу переважно оперувалися теоретичними умоглядними аргументами, оскільки спеціальних досліджень цієї проблеми на емпіричному рівні в цілому не проводилось. Однак, урахувавши той факт, що зумовлювання злочинної поведінки в автотранспортних злочинах має складну природу генези взагалі та мотиваційну складову цього процесу зокрема, апіорі можна дійти висновку, що в цій площині детермінаційного комплексу так само криється особливість останнього, що, у свою чергу, потребує найретельнішого аналізу. Так, А. Л. Кононов свого часу прямо вказував на те, що специфіка необережної злочинної поведінки відбивається в його мотивації³. Вивчення останньої дозволяє ближче підійти до уясування місця

¹ Лунєєв В. В. Преступное поведение: мотивация, прогнозирование, профилактика : учеб. пособие / В. В. Лунєєв ; ред. В. В. Романов. — М. : Воен. красн. ин-т, 1980. — С. 65–66.

² Там само.

³ Кононов А. Л. Взаимодействие личности преступника и ситуации неосторожного (дорожно-транспортного) преступления : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. Л. Кононов ; Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности. — М., 1986. — С. 21.

ціннісної орієнтації особи в етіології розглядуваних необережних злочинів¹.

Таким чином, ще раз наголосимо, що відносна самостійність автотранспортної злочинності та специфіка її вчинення викликає потребу виокремлення та ретельного дослідження чинників, що детермінують цей вид злочинності.

Разом із тим на підставі аналізу специфіки походження автотранспортної злочинності (звісно ж, з урахуванням загальних положень вчення про детермінацію, які відбивають спільні аспекти, притаманні вчиненню будь-якого виду злочинів) можна надати визначення детермінант автотранспортної злочинності. При цьому слід походити з методологічних передумов, які враховуються при визначенні необережної злочинності як такої. Таким чином, з урахуванням специфіки механізму вчинення необережних злочинів, їх ситуативного характеру «походження» (отже, неабиякого значення у чималій кількості випадків впливу конкретних ситуацій на їх вчинення), під *детермінантами автотранспортних злочинів* слід розуміти взаємопов'язану і взаємозумовлену сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, що суперечать елементарним вимогам громадської безпеки необмеженого кола осіб і пов'язані з дефектами особистісних властивостей і рис правопорушників, а також з існуючими традиціями, звичками в індивідуальній та груповій поведінці, які виявляються під час поведінки із джерелом підвищеної небезпечності — автомобілем, що рухається. Як бачимо, у механізмі злочинної поведінки між об'єктивними і суб'єктивними чинниками обов'язковою ланкою, що пов'язує останні, є джерело підвищеної небезпечності — автомобіль.

Аналіз стану наукової розробки проблеми детермінації автотранспортної злочинності, що пов'язана із загибеллю людей або тяжкими тілесними ушкодженнями, дозволяє дійти таких висновків.

1. Специфіка та особливості проявів злочинної необережності у поведінці осіб, які під час керування транспортними засобами припустилися заподіяння тяжких тілесних ушкоджень або загибелі інших осіб, визначає необхідність уточнення інтерпретації загаль-

¹ Квашис В. Е. Ответственность за неосторожность / В. Е. Квашис, Ш. Д. Махмудов. – Душанбе : Ирфон, 1975. – С. 33.

них положень вчення про детермінацію, а також установлення специфічних причин і умов, що породжують цей вид необережних злочинів.

2. Вузловими моментами, якими визначається специфіка автотранспортної злочинності даного виду, є такі положення: 1) обов'язковою компонентою у розвитку причинно-наслідкового комплексу злочинної поведінки, поряд з людським фактором, завжди є техногенний чинник; 2) під час вчинення автотранспортного злочину, пов'язаного із загибеллю людей або тяжкими тілесними ушкодженнями, можливим є одночасне поєднання в одного учасника автотранспортної пригоди двох ролей — злочинця і жертви; 3) специфіка механізму вчинення необережних автотранспортних злочинів багато в чому зумовлюється ситуативним характером їх походження та складною взаємодією численних учасників дорожньо-транспортної пригоди. Тому їх причинність слід розглядати як двосторонню взаємодію таких основних складних систем, як особа злочинця і конкретна ситуація, у якій відбувається розвиток злочинної події; 4) вчиненню автотранспортних злочинів можуть сприяти дії потерпілого (потерпілих) (наприклад, при обопільній вині учасників ДТП); 5) в абсолютній більшості випадків для мотивації винних осіб є характерним поверхове відбиття суб'єктом реальної дійсності, викривлене передбачування майбутніх подій; 6) специфічним компонентом причинно-наслідкового комплексу автотранспортних злочинів завжди виступає держава, на яку має покладатися завдання щодо зниження проявів дорожньої аварійності, у тому числі й тяжкої, як важливішої передумови системи майбутнього забезпечення руху всіх учасників останнього. Це, у свою чергу, передбачає створення ефективною системи для впровадження загальносоціальних заходів держави щодо забезпечення всього процесу дорожнього руху.

3. Детермінанти автотранспортних злочинів — це взаємопов'язана та взаємозумовлена сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, що суперечать елементарним вимогам громадської безпеки необмеженого кола осіб і пов'язані з дефектами особистісних властивостей і рис правопорушників, а також з існуючими традиціями, звичками в індивідуальній та груповій поведінці, які виявляються під час поводження із джерелом підвищеної небезпечності — автомобілем, що рухається.

4. У вітчизняній правовій науці питання про причини й умови вчинення автотранспортних злочинів до теперішнього часу, як правило, спеціально не досліджувалися. Недостатньою увагою до аналізу детермінант відповідної злочинної поведінки, власне, й пояснюється актуальність дослідження проблематики детермінації автотранспортних злочинів, а також розкриття специфіки пізнавального процесу даного виду злочинності.

Статья посвящена проблеме детерминации автотранспортной преступности. Проведен анализ научных публикаций и изданий разных времен по исследуемой проблеме; указываются и объясняются основные специфические признаки причин и условий автотранспортной преступности.

The article devoted to the problem of determination of the road transport crime. Analyzed the scientific publications and publications of different times on the researched topic, specifying and explains the main features of the specific causes and conditions of the road transport crime.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 4 від 28 листопада 2012 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. В. Голіна.

КЛАСИФІКАЦІЯ РІШЕНЬ СЛІДЧОГО ПРИ ПРОВАДЖЕННІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Статтю присвячено визначенню класифікації рішень слідчого при провадженні досудового розслідування на підставі положень нового Кримінального процесуального кодексу України.

Ключові слова: рішення слідчого, класифікація рішень слідчого, досудове розслідування.

Діяльність слідчого із застосування норм кримінально-процесуального права складається із різноманітних дій (у тому числі й прийняття рішень), які породжують ті чи інші юридично значущі наслідки. Питання сутності кримінально-процесуальних рішень досліджувалися у наукових працях Ю. М. Грошевого, В. С. Зеленецького, П. А. Лупінської, Ю. В. Манаєва, О. Р. Михайленка, Н. Г. Муратової, С. М. Смокова та інших вчених. Систему процесуальних рішень, які приймаються слідчим, розглядали, крім зазначених авторів, також Н. В. Глинська, А. Я. Дубинський, О. Б. Муравін, О. Б. Соловійов, М. С. Строгович та ін.

Загальною визначеною є те, що рішення є складником будь-якої діяльності людини, вольовим актом, який виражає осмислений намір діяти певним чином¹. З цього визначення випливає, що рішення є розумовим процесом і вольовою дією, характеризується наявністю певної мети, обранням способу дії та її спрямованістю на досягнення кінцевого результату². У теорії права переважає думка, що будь-який правозастосовний процес завершується стадією прийняття

¹ Ожегов С. В. Словарь русского языка / С. В. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – М. : Рус. яз., 1972. – С. 626.

² Ушаков Д. Н. Большой толковый словарь современного русского языка / Д. Н. Ушаков. – М. : Альфа-Принт : ДОМ. XXI век, 2009. – С. 905; Свенцицкий А. Л. Краткий психологический словарь / А. Л. Свенцицкий. – М. : Проспект, 2008. – С. 376; Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – М. : Питер, 2008. – С. 355.

рішення та доведенням його змісту до відома зацікавлених осіб¹. Зазначене свідчить про те, що терміном «рішення» у кримінальному процесі слід визначати кінцевий результат певної розумової діяльності, яка складається з декількох характерних етапів², що кореспондується з висновком А. Б. Ломідзе про те, що прийняття рішення є процесом, а саме рішення є результатом, кінцевим продуктом цього процесу³.

У науковій літературі (О. Б. Соловйов, А. Б. Ломідзе) цілком обґрунтовано стверджується, що процесуальне рішення слідчого є реалізацією його повноважень, необхідним елементом його процесуальної діяльності, сутність якого полягає в обранні із визначених законом альтернативних цілей та засобів тих, які впливають із встановлених на момент прийняття рішення фактичних даних, висловлюють владне волевиявлення слідчого, спрямовані на здійснення завдань розслідування та надані у формі правового акта, тобто є правовим рішенням⁴.

Проаналізувавши погляди вчених-процесуалістів, які досліджували окремі питання сутності процесуальних рішень слідчого, можна констатувати, що вони становлять собою акти застосування норм права, які: а) приймаються спеціально уповноваженою на те посадовою особою із додержанням встановленої кримінально-

¹ Тарханов И. А. Юридическая квалификация: понятие и место в правоприменительном процессе / И. А. Тарханов // Рос. юрид. журн. – 2012. – № 3. – С. 137.

² Бахта А. С. О природе уголовно-процессуальных решений / А. С. Бахта // Рос. следователь. – 2011. – № 15. – С. 2–5.

³ Ломидзе А. Б. Прокурорский надзор за законностью и обоснованностью принимаемых следователем процессуальных решений / А. Б. Ломидзе. – М. : Юрлитинформ, 2000. – С. 16.

⁴ Ломидзе А. Б. Знач. праця. – С. 16; Соловьев А. Б. Получение и использование доказательств на предварительном следствии : монография / А. Б. Соловьев. – М. : Юрлитинформ, 2012. – С. 227. Див. також: Зеленецкий В. С. Теория и практика обоснования решений в уголовном процессе / В. С. Зеленецкий, Н. В. Глинская. – Харьков : Страйд, 2006. – С. 20; Лупинская П. А. Решения в уголовном судопроизводстве: теория, законодательство и практика / П. А. Лупинская. – М. : Юрист, 2006. – С. 21–22; Манаев Ю. В. Законность и обоснованность процессуальных решений следователя / Ю. В. Манаев. – Волгоград : ВШМ МВД СССР, 1977. – С. 7–12; Муравин А. Б. Проблемы мотивировки процессуальных решений следователя : дис. ... канд. юрид. наук / А. Б. Муравин. – Харьков, 1987. – С. 24–25; Смоков С. М. Внутрішні переконання слідчого і його роль при прийнятті процесуальних рішень : дис. ... канд. юрид. наук / С. М. Смоков. – Одеса, 2002. – С. 73.

процесуальним законодавством процедури і у визначеній процесуальній формі, б) мають правовий характер і соціальне значення, в) спрямовані на досягнення завдань кримінального судочинства, г) покликані вирішувати процесуально-правові питання, які виникають по конкретній кримінальній справі. Повноваження щодо їх винесення є складником процесуального статусу слідчого, і для кожного такого рішення закон передбачає матеріально-правові, процесуальні та фактичні підстави. Загальною ознакою цих рішень є те, що вони містять відповіді на правові питання, що, власне, відрізняє їх від таких процесуальних актів, як протоколи слідчих дій, у яких зазначається факт провадження, зміст і результати слідчих дій.

У теорії кримінального процесу запропоновано різні критерії класифікації процесуальних рішень слідчого залежно від ознак, покладених у підґрунтя цієї класифікації¹. Утім прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України² (далі — КПК) потребує новітніх підходів до дослідження системи процесуальних рішень слідчого та новел законодавця, запроваджених на стадії досудового розслідування. Зазначене обумовило мету даної статті та її актуальність.

Стаття 110 КПК визнає процесуальними рішеннями, зокрема, всі рішення органів досудового розслідування (а слідчий, відповідно до п. 17 ч. 1 ст. 3 КПК, є службовою особою, яка здійснює досудове розслідування). Рішення, які приймає слідчий, мають різноманітний характер *за формою*: повідомлення (ст. 111 КПК); доручення (п. 3 ч. 2 ст. 40, ч. 1 ст. 69 КПК); вимога (п. 3 ч. 7 ст. 42 КПК); розпорядження (п. 3 ч. 7 ст. 42 КПК); постанова (ч. 3 ст. 110 КПК); виклик (ст. 133 КПК); обвинувальний акт (ст. 291 КПК); клопотання (п. 5 ч. 2 ст. 40, ч. 4 ст. 176, ст. 292 КПК); запит про міжнародну правову допомогу (ст. 551 КПК); прохання про тимчасову передачу особи (ч. 1 ст. 565 КПК) тощо.

Дещо осторонь у цьому переліку знаходяться проект рішення про закриття кримінального провадження (п. 1 ч. 2 ст. 301 КПК) та

¹ Дубинский А. Я. Исполнение процессуальных решений следователя: правовые и организационные проблемы / А. Я. Дубинский. — Киев : Наук. думка, 1984. — С. 56; Зеленецкий В. С., Глинская Н. В. Зазнач. праця. — С. 20; Лупинская П. А. Зазнач. праця. — С. 21–22; Муравин А. Б. Зазнач. праця. — С. 24–25; Смоков С. М. Зазнач. праця. — С. 73.

² ОВУ. — 2012. — № 37. — Ст. 1370.

проект клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності (п. 2 ч. 2 ст. 301 КПК), які виносяться слідчим під час розслідування кримінальних проступків. Це є новелою у вітчизняному законодавстві. Так, відповідно до ст. 301 КПК, на завершення досудового розслідування кримінальних проступків слідчий зобов'язаний подати на затвердження прокурору один із документів, серед яких є і зазначені проекти рішень. Утім впадає в око відсутність чіткого юридичного визначення цих документів, а також правових наслідків відмови прокурора у їх затвердженні, так само як і вимоги до їх складання тощо. Зазначене викликає неоднозначне тлумачення цих положень на практиці та потребує додаткової уваги з боку законодавця з огляду на усунення прогалин, які має ст. 301 нового КПК.

Найбільш поширеною формою рішень слідчого є постанова, що впливає із положень ч. 3 ст. 110 КПК, відповідно до якої рішення слідчого приймається у формі постанови, яка виноситься у випадках, передбачених цим Кодексом, а також, коли слідчий визнає це за необхідне. З огляду на вищенаведене є незрозумілою позиція законодавця, який надає виключне значення саме постанові слідчого як процесуальній формі його рішення.

Аналіз положень нового КПК дозволяє відстежити алгоритм рішень і дій слідчого під час досудового провадження, що дає підстави стверджувати, що процесуальні рішення, які приймає слідчий, за новим КПК *у часовому просторі, залежно від етапу досудового провадження*, можуть бути поділені на такі, що визначають: а) початок провадження; б) спрямування провадження; в) закінчення провадження.

Під рішенням слідчого розуміється документ, один із процесуальних актів, який має письмово-документальне вираження. Однак ототожнювати кримінально-процесуальне рішення тільки з його документальним оформленням вважаємо необґрунтованим, оскільки законодавець не завжди вимагає саме їх письмового оформлення. Не можна не враховувати, що діяльність слідчого із розслідування кримінальної справи складається з комплексу процесуальних та організаційних дій, які реалізуються шляхом прийняття відповідних рішень. До таких *рішень організаційного характеру*, зокрема, можна віднести рішення про виклик підозрюваного, свідка, потерпіло-

го або іншого учасника кримінального провадження у встановлених КПК випадках для допиту чи участі в іншій процесуальній дії (ч. 1 ст. 133 КПК); рішення про пред'явлення для впізнання (статті 228–230 КПК); про допит свідка (ст. 224 КПК) та ін.

Не втрачаючи свого кримінально-процесуального значення, вищенаведені рішення мають забезпечувальний характер, наприклад: повідомлення слідчим певного учасника кримінального провадження про дату, час та місце проведення відповідної процесуальної дії або про прийняте процесуальне рішення чи здійснену процесуальну дію (п. 3 ч. 2 ст. 60, ч. 3 ст. 61, ст. 111, ч. 5 ст. 284 КПК); про застосування технічних засобів фіксування кримінального провадження (ч. 1 ст. 107 КПК); про перевірку наявності вже розпочатих досудових розслідувань того ж кримінального правопорушення (ч. 4 ст. 218 КПК); про запрошення понятих для проведення слідчих дій (ч. 7 ст. 223 КПК); про застосування фотозйомки, аудіо- та/або відеозапису під час допиту (ч. 5 ст. 224 КПК); про звернення до керівника органу досудового розслідування в разі відмови прокурора у погодженні клопотання слідчого про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій чи негласних слідчих (розшукових) дій (ч. 3 ст. 40 КПК); про самовідвід (ч. 1 ст. 80 КПК); про проведення допиту, впізнання в режимі відеоконференції під час досудового розслідування (ст. 232 КПК); запит про міжнародну правову допомогу (ст. 551 КПК) та ін. У подальшому такі рішення створюють умови, сприяють прийняттю слідчим процесуального рішення.

Утілення таких рішень у кримінальне провадження оформлюється відповідними протоколами процесуальних дій. Ми цілком поділяємо міркування О. Б. Соловйова, на думку якого законодавець у зазначених випадках виходив із двох обставин: по-перше, у такій ситуації у меншому ступені обмежуються права учасників процесу; по-друге, ситуації з необхідністю провадження цих слідчих дій щодо наявності доказів більш ніж очевидні (є відповідні свідчення, які вимагають перевірки) і у зв'язку з цим немає потреби обґрунтовувати у постанові необхідність прийняття рішення про їх проведення. Таким чином, процесуальне рішення завжди знаходить своє вираження у встановленій законом процесуальній формі: або без-

посередньо, коли виноситься спеціальна постанова (клопотання тощо), а за результатом оформлюється протокол, або опосередковано, коли за відсутністю постанови прийняте рішення знаходить відображення у протоколі допиту, пред'явленні для впізнання тощо¹.

За *функціональною спрямованістю*² рішення слідчого поділяються на такі, що:

1) *визначають виникнення і спрямування справи*: рішення про внесення відповідних відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань і початок розслідування (ст. 214 КПК); про зупинення досудового розслідування (ч. 4 ст. 280 КПК); про відновлення досудового розслідування (ст. 282 КПК); про закриття кримінального провадження (ч. 3 ст. 284 КПК); про виділення в окреме провадження кримінального провадження щодо правопорушення, вчиненого неповнолітнім (ст. 494 КПК); про зміну порядку досудового розслідування (ч. 2 ст. 503 КПК); про об'єднання і виділення кримінальних проваджень щодо застосування примусових заходів медичного характеру (ст. 510 КПК); про поновлення процесуального строку (ч. 1 ст. 117 КПК); про продовження строку досудового розслідування (ст. 295 КПК) тощо. З огляду на правові наслідки рішення слідчого про закінчення досудового розслідування можуть бути поділені на такі: а) звинувачують особу у вчиненні кримінального правопорушення (ст. 291 КПК); б) про закриття кримінального провадження (ст. 284 КПК); в) про застосування примусових заходів медичного та виховного характеру (ст. 292 КПК);

2) *констатують залучення до справи суб'єктів процесу та визначають їхнє процесуальне становище*, а саме рішення про залучення: законного представника підозрюваного, обвинуваченого (ч. 3 ст. 44 КПК), захисника для здійснення захисту за призначенням (ст. 49 КПК) та для проведення окремої процесуальної дії (ст. 53 КПК), спеціаліста (ч. 3 ст. 71 КПК), законного представника, педагога, психолога, лікаря (ст. 227 КПК), спеціаліста для фіксування впізнання технічними засобами (ч. 8 ст. 228 КПК), понятих для проведення слідчих дій (ч. 7 ст. 223 КПК), а також про відмову у визнанні потерпілим (ч. 5 ст. 55 КПК) та про повідомлення про підозру (ст. 276 КПК) тощо;

¹ Соловьев А. Б. Знач. праця. – С. 229.

² Дубинский А. Я. Знач. праця. – С. 56.

3) *спрямовані на збирання і перевірку доказів*: доручення проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам (п. 3 ч. 2 ст. 40 КПК); про вилучення речових доказів (ч. 2 ст. 100 КПК); про фіксацію процесуальної дії за допомогою технічних засобів (ч. 1 ст. 107 КПК); про огляд місця події (ч. 3 ст. 214 КПК); про пред'явлення особи для впізнання (ст. 228 КПК); про проникнення до житла чи іншого володіння особи (ст. 233 КПК); про проведення вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапису, складання планів і схем, виготовлення графічних зображень обшуканого житла чи іншого володіння особи чи окремих речей, виготовлення відбитків та зліпків, огляд і вилучення речей і документів, які мають значення для кримінального провадження (ч. 7 ст. 236 КПК); про встановлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268 КПК); про аудіо-, відеоконтроль місця (ст. 270 КПК); про виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 272 КПК) тощо. Зазначені рішення, поперше, також мають організаційний характер, оскільки спрямовані на створення умов для пошуку та збирання доказової інформації, а по-друге, забезпечують формування доказової бази по справі;

4) *забезпечують належну поведінку суб'єктів процесу*: про заборону застосування технічних засобів при проведенні окремої процесуальної дії чи на певній стадії кримінального провадження (п. 11 ч. 3 ст. 42 КПК; аналогічного змісту п. 12 ч. 1 ст. 56 КПК); про дозвіл потерпілому розголошувати відомості, які стали йому відомі у зв'язку із участю у кримінальному провадженні і які становлять охоронювану законом таємницю (п. 3 ч. 1 ст. 57 КПК; аналогічного змісту п. 3 ч. 2 ст. 66 та п. 4 ч. 3 ст. 68 КПК); про привід (ст. 140 КПК); про накладення грошового стягнення (ст. 144 КПК); про тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом (статті 148, 150 КПК); про відсторонення від посади (ст. 155 КПК); про затримання особи (ст. 168 КПК); про застосування запобіжного заходу (ст. 176 КПК); про застосування електронних засобів контролю (ст. 195 КПК); про заборону особі залишати місце огляду до його закінчення та вчиняти будь-які дії, що заважають проведенню огляду (ч. 6 ст. 237 КПК) тощо. У свою чергу, можливий поділ рішень

на такі, що сприяють реалізації прав учасників досудового провадження (дозвіл на вчинення певних дій), та такі, що обмежують їх права (заборона вчинення дій);

5) *спрямовані на реалізацію та охорону прав і законних інтересів осіб, які беруть участь у справі*: рішення про повідомлення близьких родичів, членів сім'ї про затримання особи, взяття її під варту або обмеження в праві на вільне пересування та про її місце перебування (ч. 3 ст. 12 та п. 7 ч. 3 ст. 42 КПК); про роз'яснення прав підозрюваному, обвинуваченому (ч. 2 ст. 20 КПК); про доручення відповідному органу (установі), уповноваженому законом на надання безоплатної правової допомоги, призначити адвоката для здійснення захисту за призначенням та забезпечити його прибуття у зазначений час і місце для участі у кримінальному провадженні (ч. 2 ст. 49 КПК); про забезпечення безпеки потерпілому (п. 5 ч. 1 ст. 56 КПК); про інформування державних та інших органів чи службових осіб про застосування запобіжного заходу (ст. 483 КПК); про вирішення клопотань; про відкриття матеріалів іншої сторони (ст. 290 КПК); про видалення відомостей, які не будуть розголошені під час судового розгляду (ч. 5 ст. 290 КПК) тощо;

б) *забезпечують відшкодування збитків, заподіяних злочином, та можливу конфіскацію майна*: рішення про тимчасове обмеження у користуванні правом (ст. 148 КПК), про тимчасове вилучення майна (ст. 168 КПК) та про арешт майна (ст. 170, 171 КПК) тощо.

Аналіз положень нового КПК свідчить про подальше обмеження самостійності слідчого у питаннях прийняття процесуальних рішень. Зазначене дає підстави для поділу рішень слідчого на такі, які він приймає *самостійно*, і такі, що *потребують погодження* їх стороною кримінального провадження з боку обвинувачення (прокурором та керівником органу досудового розслідування) або санкціонування слідчим суддею. Наприклад, клопотання слідчого про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій повинні погоджуватись із прокурором (п. 5 ч. 2 ст. 40 КПК). Постанова слідчого про проведення негласної слідчої (розшукової) дії погоджується з керівником органу досудового розслідування (ч. 2 ст. 272 КПК). Також потребує погодження з керівником

органу досудового розслідування (або прокурором) рішення слідчого про продовження строку виконання негласної слідчої (розшукової) дії (ч. 4 ст. 272 КПК). У подальшому із погодженням з прокурором клопотанням слідчий звертається до слідчого судді, який дозволяє або відмовляє у проведенні відповідної слідчої дії (наприклад, п. 5 ч. 2 ст. 40 КПК).

Однією з характерних ознак нового КПК є позбавлення слідчого повноважень на монопольне збирання інформації (відомостей) під час досудового розслідування. Поряд із слідчим право на інформаційне забезпечення досудового слідства також надане стороні захисту, потерпілому, які здійснюють збирання доказів шляхом: а) *витребування та отримання* від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових і фізичних осіб речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок; б) *ініціювання* проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій; в) здійснення інших дій, здатних забезпечити подання суду належних і допустимих доказів. Ініціювання стороною захисту, потерпілим проведення слідчих (розшукових) дій здійснюється шляхом подання слідчому, прокурору відповідних клопотань (ч. 3 ст. 93 КПК).

Вищенаведене дає підставу для виділення наступного критерію поділу рішень слідчого на такі, що *ініціюються самим слідчим* (стороною обвинувачення), і такі, що *ініціює сторона захисту* (наприклад, клопотання сторони захисту про залучення експерта — ст. 243 КПК; клопотання сторони захисту про тимчасовий доступ до речей і документів — ст. 160 КПК). Можливий також поділ рішень на такі, що ініціює прокурор (пп. 3, 4, 7, 10, 13 ч. 2 ст. 36, ч. 4 ст. 255 КПК), і такі, що ініціює слідчий суддя (п. 2 ч. 6, ч. 9 ст. 206, ч. 2 ст. 282 КПК).

Зазвичай процесуальні рішення слідчого мають *первинний характер*. Але у новому КПК передбачені підстави і для прийняття слідчим *повторного* рішення (ч. 5 ст. 248 КПК — звернення слідчого з новим клопотанням до суду).

При загальній *незмінності рішень* слідчого в окремих випадках закон передбачає можливість їх *доповнення або зміни* (ч. 2 ст. 185

та ст. 279 КПК), що обумовлює підстави для відповідної класифікації.

За можливістю оскарження рішення слідчого поділяються на такі, що *можуть бути оскаржені* під час досудового розслідування (ч. 1 ст. 303 КПК), та такі, що *не підлягають оскарженню* на цій стадії кримінального провадження (ч. 2 ст. 303) і скарги на які можуть бути предметом розгляду під час підготовчого провадження в суді.

Зважаючи на *учасника кримінального провадження*, який може оскаржити рішення слідчого, ст. 303 КПК передбачає такі, що може оскаржити: а) заявник; б) потерпілий (його представник чи законний представник); в) підозрюваний (його захисник чи законний представник); г) володілець тимчасово вилученого майна; д) особа, якій відмовлено у визнанні потерпілою; особа, до якої можуть бути застосовані заходи безпеки; е) особа, якій відмовлено у задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій (її представник, законний представник чи захисник).

У залежності від учасників кримінального провадження, які *вправі скасувати рішення слідчого*, їх (рішення) можна поділити на такі, які слідчий скасовує самостійно (ч. 2 ст. 305 КПК); такі, які може скасувати прокурор (п. 7 ч. 2 ст. 36 КПК), та такі, які може скасувати слідчий суддя (п. 1 ч. 2 ст. 307 КПК).

Рішення слідчого, як правило, є наслідком обрання можливої альтернативи з-поміж інших і спрямоване на досягнення мети кримінального судочинства¹. Утім слідчий має враховувати положення ст. 88 КПК, яка безпосередньо обмежує діапазон його рішень щодо збирання доказів та відомостей, які стосуються особи підозрюваного, обвинуваченого. Зокрема, докази, які стосуються судимостей підозрюваного, обвинуваченого або вчинення ним інших правопорушень, що не є предметом конкретного кримінального провадження, а також відомості щодо характеру або окремих рис характеру підозрюваного, обвинуваченого є недопустимими на підтвердження винуватості підозрюваного, обвинуваченого у вчиненні

¹ Марфицин П. Г. Усмотрение следователя (уголовно-процессуальный аспект) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / П. Г. Марфицин. – М., 2003. – С. 14–16.

кримінального правопорушення. Рішення про подання таких доказів мають бути мотивованими з огляду на положення п. 2 ч. 2 та ч. 3 ст. 88 КПК. Так само закон (ч. 5 ст. 193 КПК) забороняє використання на доведення винуватості підозрюваного, обвинуваченого будь-яких його тверджень чи заяв, зроблених під час розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу. Зазначене також дає нові підстави для відповідної класифікації рішень слідчого *за порядком збирання та використання певних доказів та відомостей*.

У підсумку пропонуємо поділяти процесуальні рішення слідчого за такими критеріями: 1) за формою; 2) за дією у часовому просторі; 3) за правовими наслідками закінчення досудового розслідування; 4) за функціональною спрямованістю; 5) за ступенем процесуальної самостійності слідчого; 6) за суб'єктами їх ініціювання; 7) за можливістю оскарження під час досудового розслідування; 8) за учасниками кримінального провадження, які вправі оскаржити рішення слідчого; 9) за учасниками кримінального провадження, які можуть скасувати рішення слідчого; 10) за порядком збирання та використання певних доказів та відомостей тощо.

Стислий обсяг нашої публікації не дає можливості навести повну характеристику всіх рішень, які приймає слідчий на досудовому слідстві. Утім подальше теоретичне осмислення та практичне застосування нового КПК сприятиме всебічному розкриттю цього питання.

Статья посвящена определению классификации решений следователя при проведении досудебного расследования на основании положений нового Уголовного процессуального кодекса Украины.

The article is dedicated to the definition classification of the investigator's decisions during the pre-trial investigation on the basis of the new Criminal procedure code of Ukraine.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем судової, слідчої та прокурорської діяльності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 12 від 5 вересня 2012 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук Ю. М. Грошевий.

О. О. Хань, аспірант лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ФУНКЦІЇ ПЛАНУВАННЯ ТА ПРОГРАМУВАННЯ СЛІДЧИХ ДІЙ

Визначено коло функцій планування та програмування окремих слідчих дій та їх значення для вирішення завдань досудового розслідування.

Ключові слова: слідчі дії, планування та програмування, функції.

Повноцінне формування концепції планування та програмування слідчих дій передбачає визначення та аналіз їх функцій. Більше того, зазначене має не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки функції створюють своєрідну проміжну ланку між теоретичними розробками і реалізацією цих положень у практичній діяльності суб'єктів доказування. Характеристика функцій дозволить повніше, детальніше зрозуміти місце планування та програмування слідчих дій у слідчій діяльності.

Термін «функція» за своїм походженням має латинське коріння (functio) — виконання, здійснення, вплив¹. Тлумачний словник української мови дає загальнонаукове визначення функції як призначення, ролі чого-небудь². Цікаво, що в теорії права ця категорія інтерпретується дещо по-іншому, а саме як основний напрям діяльності, формування, впливу тощо³. У запропонованому дослідженні використано саме загальнонаукове, а не правове визначення функції. Це пояснюється тим, що досліджувані категорії хоча й реалізуються у сфері права, але все ж таки за природою свого походження

¹ Див.: Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. : 4200 слів / укл. В. Яременко, О. Сліпушко. – К. : АКОНТ, 1998. – Т. 4 : Роб.–Я. – С. 707.

² Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – С. 1152.

³ Див.: Юридический научно-практический словарь-справочник / О. Ф. Скакун, Д. А. Бондаренко ; под общ. ред. О. Ф. Скакун. – Харьков : Эспада, 2007. – С. 442–445.

не є правовими. Тому для більш точного визначення кола функцій планування та програмування слідчих дій доцільно орієнтуватися на таке їх розуміння, як призначення, роль.

Стосовно функцій планування слідчих дій необхідно зазначити, що дотепер цей аспект криміналістичної тактики у спеціальній літературі майже не досліджувався. На сьогодні відомі лише розробки функцій планування розслідування в цілому, які завдяки взаємозв'язку планування розслідування та планування слідчих дій як цілого та частини дозволяють перші розглядати як своєрідні відправні пункти для визначення функцій останніх. Так, М. П. Яблоков стверджує, що планування у розслідуванні виконує три функції: моделювання, організаційно-управлінську та упорядкування доказів. Функція моделювання проявляється у побудові в результаті планування розумової моделі майбутніх дій слідчого з розслідування злочину, так званої перспективної моделі. Організаційно-управлінська виявляється у створенні найбільш оптимальних умов для раціональної організації й управління процесом розслідування, контролем за ходом його виконання. Функція упорядкування доказів дозволяє в результаті планування здійснювати цілеспрямований пошук доказів, усебічно вивчати їх, виявляти зв'язки та протиріччя між ними, возз'єднувати їх у систему¹.

Відомі також погляди на призначення планування у криміналістиці В. О. Коновалової, яка виділяє п'ять функцій планування розслідування:

- 1) визначення правильних шляхів розкриття злочину на основі кримінально-правової кваліфікації;
- 2) забезпечення об'єктивності, повноти і всебічності розслідування;
- 3) своєчасне застосування науково-технічних і тактичних прийомів криміналістики з урахуванням особливостей кожної справи;
- 4) забезпечення найбільш ефективного поєднання оперативно-розшукових заходів і слідчих дій під час розслідування;
- 5) сприяння економії сил і засобів слідчого апарату та швидкість розслідування².

¹ Див.: Криміналістика : учеб. для вузов / отв. ред. Н. П. Яблоков. – М. : БЕК, 1996. – С. 112–113.

² Див.: Криміналістика : підручник / за ред. В. Ю. Шепітька. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2008. – С. 153–154.

Г. А. Хань, підтримавши змістовну сторону класифікації функцій планування розслідування, надану В. О. Коноваловою, у своєму дисертаційному дослідженні запропонував виділяти такі функції: аналітичну (інформаційну), пізнавальну, прогностичну, організаційну та управлінську¹.

Проаналізувавши вищенаведені точки зору на призначення, роль у криміналістиці планування розслідування в цілому, вважаємо за можливе запропонувати такі підходи до класифікації функцій планування провадження окремих слідчих дій.

Планування провадження слідчих дій, як і будь-яка інша розумова діяльність, має пізнавальний характер, тобто за своєю спрямованістю цей процес сприяє пізнанню обставин злочину в рамках провадження конкретної слідчої дії. З іншого боку, планування виступає в якості організуючої основи при провадженні слідчої дії, тобто сприяє цільовому об'єднанню тактичних прийомів, їх систем або ж конкретних дій учасників слідчої дії (слідчого, працівників оперативно-розшукових органів, спеціалістів) та управлінню процесом провадження слідчої дії слідчим. З огляду на такі два основних завдання планування окремих слідчих дій можна припустити наявність двох груп функцій планування. Першу групу складають функції гносеологічного характеру, другу — організаційно-управлінського.

До функцій гносеологічного характеру можна віднести:

1) забезпечення швидкості, повноти та неупередженості процесу пізнання інформації про злочин у рамках провадження окремої слідчої дії. Це положення впливає з вимоги забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування, закріпленого в нормах чинного Кримінального процесуального кодексу України² і яке пронизує весь процес розслідування злочину, у тому числі й провадження окремих слідчих дій. Застосування слідчим планування при про-

¹ Див.: Хань Г. А. Теоретичні засади планування та організації розслідування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Г. А. Хань ; наук. кер. В. О. Коновалова. – Х., 2000. – С. 20–22.

² Див.: Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4651a-17/paran8#n8>.

вадженні слідчої дії дозволяє йому правильно реалізувати всі необхідні засоби як інструментарії пізнання об'єктивної дійсності, сприяючи тим самим виконанню вказаних законодавчих вимог;

2) побудову в ході планування слідчої дії її розумової моделі, яка відіграє роль своєрідного орієнтира майбутньої пізнавальної діяльності;

3) передбачення і коректування ходу провадження слідчої дії¹. Зокрема, запланувавши до застосування конкретні тактичні прийоми (їх системи), слідчий паралельно отримує можливість передбачити наслідки їх застосування і таким чином визначити напрямок зміни ситуації слідчої дії. У разі передбачення її зміни у негативний бік слідчий може внести корективи до плану, а саме замінити заплановані тактичні прийоми на інші, більш ефективні. Таке бачення зв'язку між розглядуваними явищами дозволяє стверджувати про те, що планування стимулює прогностичну діяльність слідчого. А це, безумовно, сприяє виконанню пізнавальних завдань окремої слідчої дії.

До функцій організаційно-управлінського характеру пропонуємо відносити:

1) упорядкування організаційно-тактичних засобів — тактичних прийомів (їх систем), рекомендацій. Ще у перших працях, присвячених плануванню розслідування в цілому, указувалося на те, що план надає розслідуванню цілеспрямованості та узгодженості процесуальних дій². Тож завдяки плануванню слідча дія також набуває форми послідовних, узгоджених між собою дій слідчого, працівників оперативно-розшукових органів, спеціалістів, спрямованих на збирання, дослідження, оцінку та використання доказів по конкретній кримінальній справі;

¹ Див.: Журавель В. А. Планування та прогнозування організаційно-тактичних засобів розслідування злочинів / В. А. Журавель // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Кроссруд, 2008. – Вип. 15. – С. 266–273; Бацько І. М. Прогнозування і планування в практичній діяльності слідчого / І. М. Бацько // Наук. вісн. Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ України. – 2008. – № 1 (37). – С. 252–261.

² Див.: Громов, В. Л. Методика расследования преступлений : рук. для следователей / В. Л. Громов. – 2-е изд., доп. – М. : НКВД РСФСР, 1930. – С. 25.

2) контроль за ходом провадження слідчої дії, тобто за суворим дотриманням застосування передбачених планом тактичних прийомів, дій учасників слідчої дії. Це надає можливість слідчому, керуючись планом слідчої дії, контролювати свої дії, а також дії інших учасників;

3) сприяння економії сил і засобів працівників органів розслідування під час провадження слідчих дій. Планування має досить вагомe значення і в цьому аспекті, адже за його допомогою слідчий отримує змогу абстрагуватись від неефективних, зайвих у конкретній ситуації організаційно-тактичних дій та зосередитися на виконанні лише тих, які безпосередньо спрямовані на досягнення кінцевої мети слідчої дії. В умовах, коли у слідчого в провадженні одночасно знаходиться декілька кримінальних справ, а за робочий день доводиться проводити декілька слідчих дій по різних кримінальних справах, така роль планування, на нашу думку, набуває особливого значення.

Що стосується функцій програмування слідчих дій, то аналіз спеціальної літератури дозволяє дійти висновку про недостатню їх розробленість у криміналістичній доктрині. Таке положення стимулює потребу в активізації розробок у напрямку формулювання призначення та ролі програмування у проведенні слідчих дій. У свою чергу, пропонуємо виділяти такі функції програмування слідчих дій:

1) стимулююча — незважаючи на критичне ставлення окремих вчених-криміналістів відносно того, що застосування програм може призвести до формалізації дій слідчого і тим самим пригнітити евристичну складову його пізнавальної діяльності¹, на наше переконання, і програми розслідування злочинів, і програми провадження окремих слідчих дій, навпаки, покликані стимулювати слідчого до пошуку різноваріантних підходів до розв'язання завдань слідчих дій²;

¹ З цього приводу І. Є. Биховський зазначав, хоч як би не розвивалося програмування розслідування, – воно не повинно переслідувати мету створення слідчого-робота замість слідчого-дослідника (див.: Биховский И. Е. Типовые версии и программирование расследования: возможности и перспективы / И. Е. Биховский // Актуальные проблемы советской криминалистики (материалы для обсуждения на расширенном заседании ученого совета). – М. : ВИИПРМПП, 1979. – С. 58).

² У цьому питанні ми солідарні з В. А. Журавлем (див.: Журавель В. А. Програмування як засіб підвищення якості розслідування / В. А. Журавель // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф., 15 трав. 2009 р. – Х. : Право, 2009. – С. 257).

2) дидактична — особливу цінність програми мають для молодих, малодосвідчених слідчих, які не володіють достатньо високим рівнем знань емпіричного походження, які б дозволи їм оперативно та у вірному напрямку організувати слідчу дію, виявляти, досліджувати та оцінювати під час її провадження криміналістично-релевантну інформацію про обставини злочину. Проблему відсутності досвіду слідчий може вирішити за допомогою відповідних програм. Саме вони дозволяють слідчому максимально ефективно організувати проведення конкретної слідчої дії;

3) орієнтуюча — пропонована програмою послідовність дій слідчого будується відповідно до типових аналогів ситуацій, що найчастіше виникають при провадженні слідчої дії, для якої ця програма побудована. Такий підхід до викладення матеріалу дозволяє успішно використовувати програми провадження окремих слідчих дій у випадках інформаційної невизначеності, тобто коли у слідчого відсутній достатній обсяг вихідних даних для визначення правильного напрямку провадження слідчої дії. Така ситуація може мати місце, наприклад, у разі якщо вбивство було вчинене в умовах неочевидності або ж коли подія злочину має фальшиве відображення. У таких випадках програма виконує для слідчого роль орієнтира щодо подальшого визначення завдань слідчої дії та шляхів і засобів їх розв'язання;

4) прогностична — процедура використання слідчим програми провадження окремої слідчої дії зводиться до того, що він обирає той чи інший алгоритм організаційно-тактичних засобів, запропонований програмою відповідно до ситуації слідчої дії, яка склалася на певному етапі провадження слідчої дії. У момент обрання алгоритму слідчий аналізує характер і спрямованість запропонованих засобів, що дозволяє йому передбачити наслідки їх застосування, напрямок зміни ситуації слідчої дії. Недарма в літературі алгоритм іноді визначають як систему раціональних і послідовних дій, виконання яких у процесуальних формах тягне отримання прогнозованого позитивного результату¹.

¹ Див.: Печерский В. В. Типовые программы допроса на предварительном и судебном следствии : учеб.-практ. пособие / В. В. Печерский. – М. : Юрлитинформ, 2005. – С. 55–56.

Запропоновані функції планування та програмування слідчих дій надані окремо для кожної з названих категорій. Якщо звернути увагу на їх співвідношення, то можна знайти як певні зв'язки, так і відмінності, що зайвий раз свідчить про різну їх функціональність. Але врешті-решт разом вони спрямовані на вдосконалення основ організації слідчої діяльності та підвищення ефективності розкриття та розслідування злочинів¹.

Підсумовуючи, вважаємо за можливе зазначити, що планування та програмування слідчих дій мають вагоме значення у вирішенні пізнавальних та організаційно-управлінських завдань слідчого, що сприяє встановленню всіх необхідних обставин розслідуваної події злочину, збиранню, дослідженню, оцінці та використанню всіх необхідних доказів по справі.

Определен круг функций планирования и программирования отдельных следственных действий и их значение для разрешения задач досудебного следствия.

Planning and programming of investigation activities functions and their value are considered.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ НАПрН України (протокол № 9 від 12 вересня 2012 р.).
Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. А. Журавель.*

¹ Див.: Хань О. О. Планування та програмування слідчих дій: поняття, природа та призначення / О. О. Хань // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 22. – С. 209.

М. О. Соколенко, молодший науковий співробітник лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

СИТУАЦІЙНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ПОБУДОВИ АЛГОРИТМІВ ДОПИТУ

Статтю присвячено аналізу ситуаційної зумовленості побудови алгоритмів допиту. Розглянуто підходи до типізації ситуацій допиту. Виокремлено типові ситуації допиту, що становлять основу формування алгоритмів допиту.

Ключові слова: ситуації слідчої дії (допиту), безконфліктні та конфліктні ситуації допиту, алгоритми допиту.

Розкриття та розслідування злочинів — це достатньо складний творчий процес, обумовлений такими властивостями суб'єкта доказування, як рівень професійної підготовки, організаційні здібності, особистий та професійний досвід, наявність спеціальних знань, навичок тощо. Водночас процес розслідування містить і такі дії, які можливо формалізувати, зважаючи на чітку впорядкованість їх організації та проведення. У зв'язку з цим вважаємо обґрунтованою та актуальною подальшу розробку проблем криміналістичної алгоритмізації, тим більше що останнім часом проведені достатньо поглиблені дослідження з цієї проблематики¹.

¹ Див.: Густов Г. А. Разработка и использование типовых криминалистических программ в работе по уголовному делу / Г. А. Густов. — Л.: ИУСР, 1989; Шаталов А. С. Криминалистические алгоритмы и программы. Теория. Проблемы. Прикладные аспекты / А. С. Шаталов. — М.: Лига Разум, 2000; Коновалова В. Алгоритмізація в теорії криміналістики / В. Коновалова // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2007. — Вип. 1 (48). — С. 169–174; Шепітько В. Ю. Проблеми алгоритмізації слідчої діяльності / В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдєєва // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; відп. за вип. Ю. М. Оборотов. — О.: Юрид. л-ра, 2008. — Вип. 44. — С. 46–50; Журавель В. Проблеми алгоритмізації та програмування розслідування злочинів / В. Журавель // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2008. — Вип. 2 (53). — С. 191–200; та ін.

Дійсно, «стандартність» слідчих ситуацій і відповідно шляхів, що ведуть до їх вирішення, дозволяє говорити про можливість деякою мірою «алгоритмізувати» (програмувати) дії слідчого¹. Крім того, у процесі розслідування кримінальних правопорушень суттєве значення мають алгоритмічні рішення, в основі яких лежать визначені закономірності в узагальненні теоретичних правил і практичних рекомендацій, що складають точну схему вирішення у певній ситуації².

Самостійним напрямом формалізації процесу досудового розслідування виступає побудова алгоритмів провадження окремих слідчих (розшукових) дій, у тому числі й допиту. На процес побудови та реалізації алгоритмів допиту впливає ціла низка різноманітних чинників, серед яких особливе місце займають ситуації. Саме вони визначають доцільність і можливість запровадження алгоритмів допиту, їх характер і структуру (кількість кроків). При цьому йдеться про типові ситуації допиту, тобто такі, що найбільш часто зустрічаються, повторюються, є усталеними та об'єднують у собі ознаки конкретних³. Разом із тим, як зазначається у криміналістичній літературі, неоднорідність і неповторність конкретних ситуацій істотно ускладнює їх типізацію. Безумовно, неможливо виділити всі ситуації і до них запропонувати відповідні програми розслідування та алгоритмічні схеми дій слідчого, тобто стовідсотково формалізувати розв'язання завдань розслідування⁴. У деяких випадках навіть ті слідчі, що

¹ Див.: Шиканов В. И. Разработка теории тактических операций – важнейшее условие совершенствования методики расследования преступлений / В. И. Шиканов // Методика расследования преступлений (общие положения). – М., 1976. – С. 156.

² Див.: Коновалова В. Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя / В. Е. Коновалова. – Киев : РИО МВД УССР, 1973. – С. 95.

³ Див.: Драпкин Л. Я. Общая характеристика следственных ситуаций / Л. Я. Драпкин // Следственная ситуация. – М., 1985; Баев О. Я. Тактика следственных действий : учеб. пособие / О. Я. Баев. – Воронеж : НПО «Модэк», 1995; та ін.

⁴ Див.: Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія / В. А. Журавель. – Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2012. – С. 134.

мають значний досвід роботи, у процесі розслідування опиняються в таких ситуаціях, які для них є абсолютно незнайомими і складними для визначення шляхів та засобів розв'язання, тобто загалом характеризуються як нетипові, наділені більшою кількістю індивідуальних ознак. Ось чому головна проблема алгоритмізації, на переконання В. В. Бірюкова, лежить саме в різноманітності слідчих ситуацій¹.

У криміналістичній літературі здійснені спроби щодо типізації ситуацій допиту. Так, Г. Г. Доспулов пропонував поділяти ситуації залежно від позиції, яку займають допитувані, на: а) кооперативні ситуації, коли цілі слідчого та допитуваного збігаються або хоча б не протирічать та між ними існує психологічний контакт, що забезпечує отримання правдивих показань; б) конфліктні ситуації з нестрогим суперництвом, коли цілі слідчого та допитуваного збігаються частково; в) конфліктні ситуації зі строгим суперництвом, коли допитуваний дає завідомо неправдиві показання або відмовляється від їх дачі². Такої ж думки дотримується С. К. Пітерцев, який виділяє три типові ситуації допиту: 1) безконфліктну; 2) конфліктну з нестрогим суперництвом; 3) конфліктну зі строгим суперництвом³. У свою чергу, М. І. Порубов вважає за доцільне поділяти ситуації залежно від відношення до пред'явленого обвинувачення та об'єктивності показань на такі: а) обвинувачений повністю визнає себе винним, його показання збігаються з матеріалами справи; б) обвинувачений повністю визнає себе винним, але в його показаннях містяться дані, що суперечать матеріалам справи; в) обвинувачений частково визнає себе винним, і в його показаннях також містяться дані, що суперечать матеріалам справи; г) обвинувачений не визнає себе винним, пояснюючи

¹ Див.: Бірюков В. В. Алгоритмизация расследования. Задачи и проблемы / В. В. Бірюков // Вісн. Луган. акад. внутр. справ МВС України. – Луганськ : РВВ ЛАВС, 2004. – Вип. 1. – С. 195.

² Див.: Доспулов Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии / Г. Г. Доспулов. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 8–9.

³ Див.: Пітерцев С. К. Тактика допроса на предварительном следствии и в суде / С. К. Пітерцев, А. А. Степанов. – СПб. : Питер, 2001. – С. 41.

причину цього; д) обвинувачений не визнає себе винним та відмовляється від давання показань¹.

Запропоновані підходи до типізації ситуацій допиту мають дещо орієнтовний характер. Зокрема, вони відображають окремі, найбільш загальні напрями диференціації ситуацій допиту.

Побудова алгоритмів допиту передбачає необхідність у поглибленому аналізі ситуацій допиту, вичленування й урахування окремих їх аспектів. Зокрема, безконфліктні ситуації допиту необхідно диференціювати з урахуванням трьох обставин їх виникнення: (1) при наданні правдивих показань; (2) при добросовісній помилці з боку допитуваної особи; (3) при визнанні обвинуваченим своєї вини повністю. До кожного з виділених аспектів безконфліктної ситуації допиту має бути сформований «свій» алгоритм допиту.

Ще складнішу диференціацію необхідно здійснити до конфліктних ситуацій допиту, де виокремлюють такі узагальнені з них, як: (1) ситуації при наданні неправдивих показань; (2) ситуації при відмові від давання показань; (3) ситуації при невизнанні обвинуваченим своєї вини; (4) ситуації при визнанні обвинуваченим своєї вини частково. До наведених ситуацій необхідно встановити мотиви, якими керується допитуваний, а лише потім до більш розгалуженої системи ситуацій будувати алгоритми допиту.

Слід зауважити, що варіативність ситуацій присутня в меншій мірі на стадії підготовки до допиту, де більш чітко та більш жорстко можна виокремити ситуації (ситуації з повним обсягом інформації для провадження допиту — ситуації з недостатнім обсягом інформації; ситуації, що не пов'язані з елементами протидії при провадженні допиту — ситуації, що пов'язані з активною протидією при провадженні допиту). До цих ситуацій, що виникли на підготовчій стадії, є можливість надати достатньо жорсткий алгоритм.

Ситуації безпосереднього провадження допиту ще більш варіативні, їх можна представити значно більшу кількість, і тоді може

¹ Див.: Порубов Н. И. Тактика допроса на предварительном следствии / Н. И. Порубов. – М. : БЕК, 1998. – С. 127.

йтися лише про усічений алгоритм провадження допиту, що включає в себе окремі визначені кроки, однак далеко не повні. З огляду на це видається можливим виокремити найбільш узагальнені, типізовані алгоритми, що включають до свого складу чітко окреслену, визначену кількість кроків.

Перелік дій слідчого, що входять до алгоритмів, які застосовуються у безконфліктних ситуаціях, доволі незначний, оскільки допитувана особа не перешкоджає встановленню істини. Їх домінуючим завданням є допомога допитуваному у згадуванні, деталізації відомостей щодо події злочину¹. Зокрема, головна мета алгоритму допиту в ситуації, що виникає при добросовісній помилці з боку допитуваної особи, має бути спрямована на надання допомоги допитуваному по відновленню асоціативних зв'язків і пригадуванню забутого, що, у свою чергу, зумовлює виокремлення наступних тактичних прийомів: постановка нагадуючих запитань², пред'явлення різних доказів, допит на місці події, оголошення фрагментів показань інших осіб, які суперечать показанням допитуваного³, та ін.

З усіх ситуацій допиту найбільшу складність та інтерес з точки зору практичної реалізації мають саме конфліктні ситуації. Тому найбільш доцільним, на наш погляд, є виокремлення алгоритмів саме щодо конфліктних ситуацій. Зазначені теоретичні положення підтверджуються відповідними емпіричними спостереженнями, зокрема результатами проведеного нами опитування слідчих. Так, 74 % респондентів відповіли, що в ситуаціях при відмові від давання показань, при наданні неправдивих показань та при необґрунтованому посиланні на алібі застосування алгоритмів є найбільш корисним.

¹ Див.: Питерцев С. К. Тактика допроса на предварительном следствии и в суде / С. К. Питерцев, А. А. Степанов. – СПб. : Питер, 2001. – С. 37.

² Див.: Криминалистика : учеб. для вузов / под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. – М. : Высш. шк., 2000. – С. 291.

³ Див.: Колеснік І. А. Тактика виявлення та нейтралізації добросовісних помилок у показаннях свідків : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / І. А. Колеснік ; наук. кер. В. Ю. Шепітько ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2009. – С. 154.

Найчастіше конфліктні ситуації при допиті виникають, якщо суб'єкт володіє вихідною інформацією, але навмисно перекручує її. Так, неправдиві показання можуть бути породжені відчуттям безвихідності, продиктовані прагненням свідка захистити родича чи близьку людину, викликані бажанням підозрюваного уникнути відповідальності за більш тяжкий злочин, зменшити свою вину або приховати негативну роль співучасників¹. Також мотивами надання неправдивих показань можуть виступати: бажання потерпілого отримати від заінтересованих осіб матеріальну чи іншу вигоду, примирення з підозрюваним; небажання свідка брати участь у подальших слідчих діях, побоювання помсти з боку зацікавлених осіб² та ін.

Запропоновані ситуації придатні для організації допиту в загальноновизнаних підходах, але для побудови більш жорстких алгоритмів необхідно запропонувати ситуації, що є більш диференційованими. Так, ситуації, що виникають при наданні неправдивих показань з боку допитуваної особи, можна диференціювати на такі: (1) ситуації при замовчуванні фактів; (2) ситуації при необґрунтованому посиленні на алібі; (3) ситуації при умисному перекрученні показань; (4) ситуації при обмові та самообмові. Головним завданням слідчого в таких ситуаціях є викриття неправди у показаннях допитуваної особи та збереження психологічного контакту. У зв'язку з цим метою алгоритму дій слідчого з перевірки необґрунтованого посилення на алібі є максимальна деталізація показань з подальшою можливістю їх перевірки, у тому числі при провадженні повторних допитів.

Беручи до уваги висловлене, можна запропонувати побудову таких двох різновидів алгоритмів спростування необґрунтованого посилення на алібі: 1) алгоритм допущення легенди, коли слідчий,

¹ Див.: Ковтуненко Л. П. Конфліктні ситуації допиту: причини виникнення і процес розвитку / Л. П. Ковтуненко // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій ; М-во освіти і науки України ; Нац. юрид. акад. України. – Х., 2006. – Вип. 80. – С. 157.

² Див.: Ковтуненко Л. П. Ситуаційна зумовленість тактики слідчих дій : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Л. П. Ковтуненко ; наук. кер. В. А. Журавель ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2008. – С. 80–85.

здогадуєтесь про те, що допитуваний повідомляє неправдиві показання — легенду, дає можливість викласти її для того, щоб його показання протирічили з раніше отриманими та встановленими фактами по справі¹. Слідчий у подальшому постановкою деталізуючих та уточнюючих запитань, встановленням суперечностей у показаннях, пред'явленням доказів створює свого роду ланцюг загороджень, пройти через які надзвичайно складно; 2) алгоритм перепинення неправдивих показань, коли слідчий використовує тактичні прийоми, що спрямовані на припинення неправди на початковому етапі допиту та збереження психологічного контакту. Наприклад, викриває допитуваного достатньою кількістю доказів та намагається переконати його, що без правдивих показань не будуть встановлені всі пом'якшуючі обставини, які можуть суттєво впливати на ступінь покарання.

Також слід виділити ситуації, що пов'язані з процесуальним становищем учасників допиту. Необхідність виокремлення цієї групи ситуацій зумовлюється тим, що алгоритми дій слідчого, які застосовуються при провадженні допиту, наприклад, підозрюваного, неможливо використовувати у такому ж вигляді, як і при провадженні допиту, за участю інших учасників кримінального процесу (потерпілого, свідка). Тому можна виокремити такі алгоритми відповідно до процесуального становища учасників допиту: (1) алгоритм допиту потерпілого в конфліктній ситуації; (2) алгоритм допиту підозрюваного, що спрямований на спростування неправдивих показань; (3) алгоритм допиту при добросовісній помилці з боку свідка.

Отже, можна констатувати, що основна проблема побудови алгоритмів допиту полягає саме в різноманітності і варіативності ситуацій², тому постає завдання щодо виокремлення в першу чергу максимальної кількості типових ситуацій допиту, які є найбільш усталеними і прогнозованими. Указаний напрям є перспективним і потребує свого подальшого дослідження.

¹ Див.: Доспулов Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии / Г. Г. Доспулов. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 53.

² Див.: Белкин Р. С. Курс криминалистики. Т. 3 / Р. С. Белкин. – М. : Юристъ, 1997. – С. 147.

Статья посвящена анализу ситуационной обусловленности построения алгоритмов допроса. Рассмотрены подходы к типизации ситуаций допроса. Выделены типичные ситуации допроса, которые представляют собой основу формирования алгоритмов допроса.

The article is devoted to the analysis of situational conditionality of creation of algorithms of interrogation. Approaches to typification of situations of interrogation are considered. Typical situations of interrogation which are a basis of formation of algorithms of interrogation are allocated.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ НАПрН України (протокол № 9 від 19 вересня 2012 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, професор
В. А. Журавель.*

РЕЦЕНЗІЇ

РЕЦЕНЗИЯ НА ИЗДАНИЕ

Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности : монография / Петер-Алексис Альбрехт ; пер. с нем. Г. Г. Мошака. – Харьков : Право, 2012. – 184 с.

Книга профессора криминологии и уголовного права факультета права Университета имени Гете, г. Франкфурт-на-Майне, Германия, д. ю. н. Петер-Алексиса Альбрехта «Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности» посвящена весьма актуальной, имеющей важное теоретическое и практическое значение проблеме соотношения категорий «свобода» и «безопасность», реализации принципов уголовного права, закрепленных в его нормах и институтах, как средств достижения и обеспечения свободы человека.

Базируясь на гуманистической трактовке идеала свободы и теории общественного договора, провозглашенных и обоснованных еще в эпоху просветительства ее великими представителями-гуманистами Ж.-Ж. Руссо, Ш. Л. Монтескье, Ч. Беккариа, В. Гумбольдом, Т. Гоббсом, Д. Локком и развитых И. Кантом, автор рассматривает свободу человека как непреходящую ценность и его важнейшее и основополагающее естественное право. При этом он подвергает критическому анализу исторический опыт необоснованных ограничений и посягательств на свободу человека, имевших место в тоталитарных государствах времен Веймарской республики, национал-социализма в Германии, фашизма Франко в Испании, режима Салазара в Португалии и «черных полковников» в Греции, авторитарного социализма в Восточной Европе. Ученый приходит к выводу, что государственно-правовые ограничения свобод человека и посягательства на них своими идейными истоками имели здесь главным образом политическую целесообразность, борьбу с «инакомыслием» и проводились под прикрытием громких на первый взгляд демократических лозунгов о необходимости обеспечения безопасности, соблюдения «правопорядка», «борьбы с врагами» (в бывшем

СССР — «борьбы с врагами народа». — *Н. П.*). Фактически же репрессивный аппарат этих государств, различные институты их власти легально, в том числе и посредством права, осуществляли государственно-правовые меры репрессий (в том числе превентивного характера) и посягательств на права и свободы человека. В итоге имели место не только существенные ограничения демократических основ жизни общества и свободы как его принципа, но проводились при этом массовые репрессии, соединенные с посягательствами на жизнь, здоровье человека, честь, достоинство, собственность и другие правоохраняемые права и интересы личности по политическим соображениям.

В работе на основании обстоятельного анализа действующего уголовного и уголовно-процессуального законодательства государств Европы, входящих в Евросоюз и исповедующих принципы правового государства: Германии (прежде всего), Франции, Италии и Англии, их законотворческой и правоприменительной практики рассматриваются основные принципы уголовного права, реализация которых имеет целью обеспечение свободы человека: принципы законности (в трактовке автора — «уголовно-правовой законности». — *Н. П.*), вины, соразмерности, публичности. Анализируются также принципы уголовного процесса этих государств: презумпция невиновности; свобода от принуждения к самооговору; равенство средств обвинения и защиты («равенство оружия»); принципы судебного процесса: непосредственность, устность и гласность, осуществление которых является необходимым условием реализации норм и институтов уголовного права, призванных обеспечить идею свободы.

Особого внимания заслуживает рассмотрение в монографии принципа *«уголовно-правовой законности — как фундамента созданной свободы»*. Автор обоснованно рассматривает идею (принцип) законности в качестве необходимого средства обеспечения (и достижения) свободы человека как идеала. При этом он акцентирует внимание на следующих компонентах законности в уголовном праве: требование определенности, запрет аналогии и обычного права, запрет обратной силы уголовного закона. Требование *определенности* в понимании автора адресовано законодателю и означает, что нормы уголовного законодательства должны четко и однозначно фиксиро-

вать в нормативно-правовом акте определенные (достаточно четко очерченные) акты поведения человека, которые признаются в качестве преступных и наказуемых (данное требование вытекает и из практики Европейского суда по правам человека. — *Н. П.*). Лишь при таком условии лицо, нарушившее своим деянием установленный государством в уголовном законе запрет (обязанность-предписание — при бездействии), заслуживает государственно-правового и морального упрека, ответственности и применения наказания.

Запрет аналогии — как реализация провозглашенного еще в давние времена важнейшего принципа уголовного права *nullum crimen sine lege* — является необходимым условием соблюдения «уголовно-правовой законности» (запрет применения закона об уголовной ответственности по аналогии четко сформулирован в ч. 4 ст. 3 Уголовного кодекса Украины 2001 г. — *Н. П.*). Барьером, ограничивающим возможное «проникновение» аналогии в уголовное право, должны выступать четко сформулированные в законе основания уголовной ответственности, точные и относительно конкретные составы преступлений, исчерпывающе описанные в Особенной части Уголовного кодекса; предельное сокращение оценочных признаков составов преступлений, однозначное формулирование бланкетных диспозиций уголовного закона, что в совокупности следует отнести к «средствам» обеспечения точности уголовно-правовых норм.

Запрет обратной силы уголовного закона означает реализацию принципа гуманизма в уголовном праве, когда закон об уголовной ответственности, устанавливающий преступность и наказуемость деяния, усиливает ответственность или иным образом ухудшает положение лица (в сравнении со «старым законом», действовавшим в момент совершения деяния), обратной силы не имеет. Это правило охватывает также и случаи, когда деяние на момент его совершения не было признано преступным и наказуемым. Последующая криминализация таких деяний исключает уголовную ответственность лица, ранее (до установления в законе уголовно-правового запрета) совершившего данное деяние.

Кроме того, в монографии значительное внимание уделяется анализу уголовно-правовых принципов вины, соразмерности на-

значаемого наказания тяжести содеянного, публичности, а также названных ранее принципов уголовного процесса, реализация которых в сочетании с уголовно-правовыми принципами обеспечивает, по мнению автора, необходимую защиту свободы человека и как ценности, и как идеала и ограничивает посягательства на нее. Такое авторское видение рассматриваемой проблемы является убедительным, базируется на принципах гуманизма и справедливости как общеправовых принципах и в целом соответствует правотворческой и правоприменительной практике стран Европы, провозглашающих в нынешнее время и реализующих идеи демократического правового государства. (На этих же принципиальных основополагающих началах базируется и уголовное, а также уголовно-процессуальное законодательство Украины. — *Н. П.*)

Необходимо отметить, что автор в своем исследовании категорию «свобода» противопоставляет категории «безопасность», утверждая, что безопасность — это «модное словечко» в его различных интерпретациях (безопасное государство, безопасное существование, безопасное общество), часто используемое в политических целях. Особенно это наблюдается в ситуациях, когда речь идет о борьбе с терроризмом, массовыми беспорядками, с организованной и транснациональной преступностью, киберпреступностью, наркобизнесом, коррупцией и другими преступными проявлениями, отличающимися повышенной опасностью для общества и его граждан и потому имеющими особый общественный (и, нередко, международный) резонанс. В результате выдвигаются «в спешном порядке» предложения о совершенствовании уголовного и уголовно-процессуального законодательства, в основу которых кладутся мотивы «обеспечения безопасности» и «эффективной борьбы с названными негативными явлениями», но соединенные при этом с тенденциями, связанными с отступлением от демократических и гуманных начал в уголовном судопроизводстве, в том числе и в ущерб обеспечению идеала свободы. Нередко такие предложения (требования) реализуются в законотворческой и правоприменительной практике. В работе автор приводит ряд таких «негативов», которые называет «ополицайванием уголовного процесса», «подменой законности целесообразностью», а также «внедрение

элементов частного характера в уголовное право и уголовный процесс», «ограничение принципа публичности и функций государства в названных отраслях права» (когда оно как бы «уклоняется» от борьбы с преступностью), «повышение роли потерпевшего в уголовном судопроизводстве с необоснованным возложением на него ряда обременительных обязанностей» и др.

С такими выводами и утверждениями автора нельзя не согласиться, поскольку в реальной действительности — и в законотворчестве, и в правоприменении — это имеет место. Действительно, под предлогом усиления борьбы с наиболее опасными для общества деяниями, в том числе и для обеспечения его безопасности, со стороны определенных политических сил или отдельных государственных либо общественных деятелей нередко следуют настойчивые требования, направленные на усиление репрессивности уголовного права и процесса, их «упрощения» как «средства» ведения эффективной борьбы с такими преступлениями. Но известно, что эти требования всегда сопряжены с отступлением от демократических принципов права. Безусловно, такая практика в условиях демократического правового государства едва ли может быть признана приемлемой, ибо это «путь к возможным необоснованным обвинениям», «государственному произволу и насилию». Однако такие достаточно обоснованные опасения не являются следствием ущербности или несовершенства категории «безопасность». Безопасность (в нашей интерпретации — «общественная безопасность». — *Н. П.*) выступает как состояние защищенности, обеспеченности и нормального существования (стабильности) тех или иных правоохраняемых благ человека, общества, гражданина, его прав и свобод. Следовательно, безопасность необходимо рассматривать и как цель, и как средство, то есть как обязательное условие и гарантию обеспечения защиты свободы и иных прав человека. Иное дело, при решении вопросов об установлении в уголовном праве и процессе объема и пределов, средств и мер безопасности (защиты) от угрожающих реальных и потенциальных опасностей необходимо всегда руководствоваться строго определенными критериями, посредством которых следует ограничивать возможное отступление от демократических и гуманных принципов права, находящихся выра-

жение в его нормах и институтах, а также в правоприменении. В качестве таких критериев нужно признавать, на наш взгляд, обязательное соблюдение конституционных прав, свобод и правоохраняемых интересов человека и гражданина, которые должны строго охраняться, быть незыблемыми и находить всемерную защиту в условиях борьбы с преступными посягательствами, представляющими повышенную (даже исключительную) опасность для человека, государства и общества.

В целом монография д. ю. н., профессора Петер-Алексиса Альбрехта представляет значительный научный интерес, предоставляет читателю большой массив информации в сфере содержания и реализации принципов уголовного права и процесса, законодательства европейских государств, имеющих общую направленность на реализацию идеала свободы как важнейшей ценности человека. Несомненно, данная книга в русскоязычном издании будет полезной студентам, аспирантам, преподавателям юридических учебных заведений, практическим работникам в сфере уголовной юстиции, всем читателям, которых интересуют проблемы уголовного права.

Доктор юридических наук, профессор, академик НАПрН Украины, заслуженный деятель науки и техники Украины, заведующий кафедрой уголовного права № 2 Национального университета «Юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого»
Н. И. Панов.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ОГЛЯД НАУКОВО-ПРАКТИЧНОГО СЕМІНАРУ «ПРАВОВІ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЙНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ»

20 квітня 2012 р. Інститутом вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України спільно із Харківським осередком ВГО «Асоціація кримінального права України» у рамках Шостого Всеукраїнського фестивалю науки проведено науково-практичний семінар на тему: «Правові та інституційні механізми протидії корупційним правопорушенням».

У його роботі взяли участь провідні науковці Харківщини та співробітники правоохоронних органів.

Відкриваючи засідання, директор Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, академік НАПрН України **В. І. Борисов** наголосив, що останні два роки були відзначені значними законодавчими змінами у сфері протидії корупції. Так, з 1 липня 2011 р. набрав чинності Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції». Пізніше були ухвалені: Указ Президента України «Про першочергові заходи з реалізації Закону України “Про засади запобігання і протидії корупції”» від 5 жовтня 2011 р., Національна антикорупційна стратегія на 2011–2015 роки (затверджена Указом Президента України від 21 жовтня 2011 р.), Державна програма щодо запобігання і протидії корупції на 2011–2015 роки (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 28 листопада 2011 р). Соціологічні дослідження і статистичні дані правоохоронних органів свідчать про загрозливе зростання кількості корупційних правопорушень, яке має зупинити нове антикорупційне законодавство. Авторитетна міжнародна організація «Трансперенсі Інтернешнл» у 2011 р. зафіксувала в Україні зростання рівня хабарництва, який є основним індикатором поширення корупції (із 134-го місця в рейтингу корумпованості у 2010 р. Україна опустилася на 152-ге місце). Як зазначається в даному документі, найбільш корумпованими в Україні виявилися правоохоронні органи, суди, митниця, дозвільна система, освіта, регулювання підприємниць-

кої діяльності і податкова система. Серед пострадянських країн Україна посідає третє місце за рівнем корумпованості (після Азербайджану і Молдови).

Тривожні тенденції спостерігаються й за аналізом даних офіційної статистики. Так, за даними МВС України щодо корупційних правопорушень (службові злочини з ознаками корупційних діянь) по Україні та Харківській області за 2011 р. було зареєстровано злочинів: за ст. 364 КК України (зловживання владою або службовим становищем) — 4 114 і 107 відповідно, за ст. 365 КК України (перевищення влади або службових повноважень) — 806 і 52, за ст. 368 КК України (одержання хабара) — 2 538 і 118, за ст. 369 КК України (пропозиція або давання хабара) — 337 і 33 відповідно.

Із вітальним словом до учасників семінару від імені Харківського обласного осередку ВГО «Асоціація кримінального права України» звернувся голова осередку, доцент кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук **Ю. А. Пономаренко**. Він підкреслив, що протидія корупції — це насамперед завдання громадянського суспільства, усіх його інститутів і організацій. Значна відповідальність лежить також на законодавцеві, який розробляє та ухвалює антикорупційні стратегії та механізми, а також компетентних правоохоронних органах, які користуються цим інструментарієм.

З доповіддю про інструменти моніторингу реалізації антикорупційного законодавства та спеціалізованих програм виступив професор кафедри соціології та політології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», головний науковий співробітник сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, доктор юридичних наук **О. В. Сердюк**. Він відзначив, що здобутки державної антикорупційної політики можна оцінити лише за умови постійного спостереження за ходом її впровадження. Однак проста фіксація виконання запланованих заходів є недостатньою, моніторинг має засвідчити реальний вплив дій держави та суспільства на подолання корупції як системного явища. При цьому світовий досвід свідчить, що однієї суспільної оцінки сприйняття корупції для визначення ефективності дій держави недо-

статньо. Вироблення національної системи оцінювання антикорупційної політики України є нагальною потребою. Основою такої системи має бути фіксація поширеності реальних корупційних практик та їх динаміки під впливом заходів з попередження та протидії корупції. О. В. Сердюк наголосив, що важливе значення можуть мати і непрямі методи оцінювання впливу. Наприклад, спрощення адміністративних процедур, поліпшення бізнес-клімату, зменшення перешкод в інвестиційній діяльності.

У науковому повідомленні в. о. заступника директора Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, доктора юридичних наук, старшого наукового співробітника **В. С. Батургарєвої** «Щодо принципів організації протидії корупції в Україні» визначено і розкрито зміст основних принципів, що мають покладатися в основу організації діяльності з протидії корупції в Українській державі. До таких принципів, зокрема, віднесено пасіонарність, концептуальність, публічність (гласність), наявність оціночного інструментарію для визначення масштабів корупції в Україні, легітимність, законодавчу економію та принцип наукової обґрунтованості в організації запобіжної роботи стосовно корупційних проявів.

Головний науковий співробітник сектору дослідження проблем судової, слідчої та прокурорської діяльності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, професор кафедри кримінального процесу Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України **В. С. Зеленецький** висловився за розроблення й включення до навчальних програм вищих навчальних закладів України окремого курсу, присвяченого проблемам протидії корупції. Останній має бути заснований на наукових розробках учених у цій сфері та поширений на широку аудиторію слухачів, що сприятиме підвищенню рівня правової поінформованості населення.

Завідувач відділу дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор юридичних наук **О. Ю. Шостко** зазначила, що найбільш небезпечною формою корупції є політична корупція, яка є визначальним чинником корупційних процесів

у державі загалом. Ефективним заходом протидії є недопущення маскуванню прибутків, одержаних від корупційних правопорушень через фінансові установи США та європейських країн. О. Ю. Шостко наголосила, що Рекомендації ФАТФ та Директиви ЄС вимагають від фінансових установ посиленої уваги до осіб, які виконують або виконували важливі державні функції в іноземній країні.

Доцент кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук **В. М. Киричко** повідомив про результати теоретичного аналізу законодавчих ознак корупції та корупційного правопорушення, за якими виділяються корупційні злочини. У доповіді було підкреслено, що визначення і відмежування корупційних правопорушень за новим законодавством є важливим завданням, яке ускладнюється нечіткістю термінології та наявністю низки нових складів злочинів у цій сфері. Крім того, учений запропонував власну класифікацію корупційних злочинів, засновану на характері їх суспільної небезпечності.

Розвиваючи цю дискусію, професор кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук **О. О. Книженко** окреслила питання застосування заходів кримінально-правового впливу за вчинення корупційних правопорушень та шляхи вдосконалення чинного законодавства в цій сфері. Доповідачка підкреслила, що останні зміни антикорупційної політики держави обумовлюють необхідність посилення відповідальності за вчинення корупційних правопорушень.

Доцент кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук **А. М. Шульга** зазначив, що основні правопорушення корупційної спрямованості у земельній сфері пов'язані з набуттям права власності громадянами на земельні ділянки (приватизація земельних ділянок), виділенням земельних ділянок для користування суб'єктам сільського господарства, а також для будівництва комерційних споруд суб'єктами підприємницької діяльності.

Старший науковий співробітник сектору проблем злочинності та її причин Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Юридична академія України імені Яро-

слава Мудрого», кандидат економічних наук **І. О. Христич** повідомила про сучасний стан і шляхи подолання корупції в Україні. Доповідачка наголосила, що необхідно підвищувати кваліфікацію суддів, працівників прокуратури та правоохоронних органів, а також приділяти значну увагу підвищенню антикорупційної правосвідомості громадськості. Тому великого значення набуває роз'яснення Міністерства юстиції України від 26 серпня 2011 р. «Про участь громадськості у заходах щодо запобігання корупції як запорука успішної антикорупційної політики».

Старший науковий співробітник сектору дослідження проблем судової, слідчої та прокурорської діяльності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, кандидат юридичних наук **Н. В. Глинська** присвятила свій виступ проблемі вироблення антикорупційних стандартів ухвалення процесуальних рішень. Вона відзначила, що комплекс заходів, спрямованих на забезпечення доброякісності кримінально-процесуальних рішень, одночасно є ефективним засобом протидії корупції. Серед ключових напрямів забезпечення доброякісності кримінально-процесуальних рішень доповідачка відзначила закріплення на законодавчому рівні загальних для всіх кримінально-процесуальних рішень стандартів-вимог: законності, обґрунтованості, умотивованості, справедливості, розумності, своєчасності (з подальшою їхньою конкретизацією).

Науковий співробітник сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, асистент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук **О. М. Овчаренко** присвятила свою доповідь питанням протидії корупційним правопорушенням у судовій системі України. Вона звернула увагу на суттєвий попереджувальний ефект низки положень нового законодавства про судоустрій, зокрема які стосуються вдосконалення процедури притягнення суддів до відповідальності, розширення підстав для звільнення суддів за порушення присяги, обов'язку суддів декларувати свої доходи. Важливим напрямом викорінення корупції в судах є створення належних умов для їхньої діяльності та забезпечення гідної оплати праці суддів і співробітників суду.

У науковому повідомленні старшого наукового співробітника сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, доцента кафедри кримінального права № 2 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидата юридичних наук *Ю. П. Дзюби* піддано критиці проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо усунення необґрунтованої деталізації кримінально-правових заборон» (реєстр. № 10072). Зазначено, що вбачається недоречним змінювати Закон, нова редакція якого діє менше року.

Науковий співробітник сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України *Т. Є. Дунаєва* окреслила проблему імплементації європейського антикорупційного законодавства у сфері протидії корупції в національне законодавство країн ЄС. Досвід європейських країн свідчить про те, що така імплементація є досить виваженою, країни ЄС намагаються поєднати національне законодавство із загальноєвропейським із мінімально можливими змінами першого.

За результатами обговорення доповідей і повідомлень учасників науково-практичного семінару «Правові та інституційні механізми протидії корупційним правопорушенням» було запропоновано низку пропозицій, спрямованих на вдосконалення існуючого механізму запобігання і протидії корупції. Зокрема, вважаємо за необхідне відзначити наступне.

У сфері вдосконалення законодавства щодо протиправності корупційних правопорушень доцільним є: а) усунення законодавчих вад нових кримінально-правових норм про корупційні злочини та законодавче визначення нових понять; б) чітке розмежування складів корупційних правопорушень з іншими; в) диференціація відповідальності за корупційні злочини, передбачені Кримінальним кодексом України; г) удосконалення застосування заходів кримінально-правового впливу з метою недопущення корупційних правопорушень у цій сфері й порушення принципу невідворотності кримінального покарання.

У сфері кримінального судочинства: а) впровадження в кримінально-процесуальне законодавство нормативних положень, які мінімізують застосування необґрунтованої дискреції суб'єктів, що здійснюють кримінальне провадження та забезпечать прозорість

кримінально-процесуальної діяльності і передбачуваність її результатів шляхом встановлення належної процедури відомчого та судового контролю; б) чіткий розподіл повноважень суб'єктів, які приймають рішення у кримінальному судочинстві; в) забезпечення законності та обґрунтованості кримінально-процесуальних рішень; г) запровадження різних форм суспільного контролю за якістю кримінального судочинства, дотриманням прав і свобод людини у цій сфері, прийняттям рішень, що відповідають передбаченим законом вимогам, тощо.

У сфері вдосконалення законодавства, яке регламентує організацію та функціонування спеціально уповноважених органів, які здійснюють протидію корупційним правопорушенням: а) визначити правову (відомчу) основу діяльності спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції; б) розробляти нові й удосконалювати існуючі методики протидії корупційним правопорушенням, зокрема спрямовані на виявлення корупціогенних складових у роботі дозвільних, контрольно-наглядових органів; в) запроваджувати спеціалізацію прокурорів та слідчих у справах про корупційні правопорушення; г) проводити постійний аналіз діяльності спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції та розробляти за його результатами заходи щодо підвищення ефективності їх роботи.

У сфері вдосконалення законодавства, яке регламентує функціонування підрозділів з питань запобігання і виявлення корупції центральних і місцевих органів виконавчої влади: а) здійснювати координацію діяльності цих підрозділів на центральному рівні (Національним антикорупційним комітетом); б) ухвалити загальнодержавну програму роботи цих підрозділів; в) забезпечити прозорість їх діяльності, у зв'язку з цим оприлюднювати відповідні звіти для широкої громадськості.

Доцільним є впровадження системи моніторингу ефективності антикорупційного законодавства та забезпечення його виконання. Цей моніторинг мають здійснювати як уповноважені органи державної влади, так і наукові установи на підставі вивчення статистичних даних щодо результатів діяльності відповідних органів.

Відповідальний секретар семінару, науковий співробітник сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України О. М. Овчаренко.

НАШІ ВІТАННЯ

З ювілеєм!

Юридична спільнота вітає з ювілеєм відомого вченого в галузі кримінально-виконавчого права, доктора юридичних наук, професора, декана факультету підготовки кадрів для Державної пенітенціарної служби України Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», завідувача сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України **Степанюка Анатолія Хомича**.

А. Х. Степанюк народився 1 липня 1952 р. у с. Гушенці Калинівського району Вінницької області в родині службовців. У 1977 р. закінчив Харківський юридичний інститут імені Ф. Е. Дзержинського (нині — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого») за спеціальністю «Правознавство».

З 1977 р. науково-педагогічна діяльність А. Х. Степанюка розпочалася на кафедрі кримінального права Харківського юридичного інституту. У цьому навчальному закладі він пройшов шлях від аспіранта, асистента, старшого викладача, доцента, докторанта до професора та декана факультету підготовки кадрів для Державної пенітенціарної служби України Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

У 1983 р. А. Х. Степанюк захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Кримінальна відповідальність за виготовлення, збут та розповсюдження порнографічних предметів», а у 2002 р. — дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Актуальні проблеми виконання покарань: сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретично-правове дослідження» (спеціальність 12.00.08 — кримінальне право, кримінологія та кримінально-виконавче право).

Науковий ступінь доктора юридичних наук йому присуджено у 2002 р. Вчене звання професора присвоєно у 2005 р.

З 1997 р. по теперішній час А. Х. Степанюк — завідувач сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України.

А. Х. Степанюк з 1997 р. є Головою Координаційного бюро з проблем кримінально-виконавчого права відділення кримінально-правових наук Національної академії правових наук України.

А. Х. Степанюк є членом спеціалізованої вченої ради Д 64.086.01 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Входить до складу редакційної колегії збірника наукових праць «Питання боротьби зі злочинністю».

А. Х. Степанюк — талановитий педагог, який щиро ділиться своїм досвідом та знаннями зі своїми учнями. Під його безпосереднім керівництвом успішно захищено 6 кандидатських дисертацій. А. Х. Степанюк є науковим керівником аспірантів і здобувачів кафедри кримінології і кримінально-виконавчого права НУ «ЮАУ ім. Ярослава Мудрого» та НДІ ВПЗ ім. академіка В. В. Сташиса НАПрН України, науковим консультантом докторанта.

Наукові здобутки А. Х. Степанюка знайшли відбиття в більше ніж 100 опублікованих наукових працях, серед яких найбільш вагомими є такі: монографія «Сущность исполнения наказания» (1999), «Порядок і умови виконання покарань, не пов'язаних із заходами виправно-трудового впливу» (1991), «Виконання покарання у виді позбавлення волі й особливості постпенітенціарної адаптації звільнених» (у співавт., 1992), «Звільнення від відбування покарання» (у співавт., 1994), «Довідник працівника кримінально-виконавчої інспекції» (у співавт., 2005), підручник «Кримінально-виконавче право» (за заг. ред., 2005), «Кримінально-виконавче право: збірник нормативно-правових документів» (уклад. А. Х. Степанюк, 2005), «Кримінально-виконавчий кодекс України» (упоряд. А. Х. Степанюк, 2005), «Кримінально-виконавчий кодекс України: науково-практичний коментар» (за заг. ред. А. Х. Степанюка, 2005), навчальний посібник «Кримінально-виконавче право України» (за заг. ред. проф. А. Х. Степанюка, 2008), «Кримінально-виконавчий кодекс України: науково-практичний коментар», 2-ге вид., допов. і переробл. (за заг. ред. проф. А. Х. Степанюка, 2008), «Науково-

практичний коментар Кримінально-виконавчого кодексу України» (за заг. ред. проф. А. Х. Степанюка, 2008), «Кримінально-виконавчий кодекс України», із змінами і доповненнями станом на 1 березня 2008 р. (упоряд. А. Х. Степанюк, 2008), науково-практичний посібник «Ефективність діяльності державної кримінально-виконавчої служби України» (за заг. ред. А. Х. Степанюка, 2009), науково-практичний посібник «Організація роботи персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України з підготовки засуджених до звільнення» (за заг. ред. А. Х. Степанюка, 2010), монографія «Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі» (за заг. ред. А. Х. Степанюка, 2010), «Кримінально-виконавчий кодекс України: науково-практичний коментар» (за заг. ред. д. ю. н., проф. В. В. Коваленка, д. ю. н., проф. А. Х. Степанюка, 2012), науково-методичний посібник для проведення занять в системі службової підготовки «Права людини в діяльності органів і установ виконання покарань» (за заг. ред. А. Х. Степанюка, 2012).

Наполеглива науково-педагогічна праця А. Х. Степанюка відзначена різними почесними званнями та нагородами: у 1999 р. став лауреатом конкурсу на краще юридичне видання 1998–1999 рр. і був удостоєний третьої премії Спілки юристів України у номінації «Юридичні монографічні видання». У 2004 р. за видатні досягнення у науково-дослідній роботі став лауреатом Премії імені Ярослава Мудрого. Має подяки за досягнення у науковій та навчально-педагогічній діяльності.

Доктор юридичних наук, професор Степанюк А. Х. є членом Науково-методичної ради Державної пенітенціарної служби України.

А. Х. Степанюк користується повагою і заслуженим авторитетом серед юридичної спільноти України та інших країн. Йому притаманні такі якості, як доброзичливість, інтелігентність, порядність. Він здобув щиро шану від студентів, практичних працівників правоохоронних органів, колег.

Колектив Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України та редакційна колегія збірника «Питання боротьби зі злочинністю» щиро вітають Степанюка Анатолія Хомича з ювілеєм і бажають йому міцного здоров'я, подальших творчих успіхів і творчої наснаги!

Колектив Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України

З ювілеєм!

Юридична спільнота вітає з ювілеєм відомого вченого та педагога в галузі статистики і кримінології, кандидата економічних наук, доцента кафедри кримінології і кримінально-виконавчого права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», старшого наукового співробітника сектору дослідження проблем злочинності та її причин Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України **Христич Інну Олександрівну**.

І. О. Христич народилася 6 серпня 1947 р. у м. Харкові. У 1970 р. закінчила Харківський інженерно-економічний інститут і отримала диплом з відзнакою, а у 1982 р. — Харківський юридичний інститут імені Ф. Е. Дзержинського (нині — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого») за спеціальністю «Правознавство».

У 1972 р. була зарахована до аспірантури Київського інституту народного господарства імені Д. С. Коротченко. Після її закінчення в 1976 р. успішно захистила кандидатську дисертацію на тему «Статистическое изучение движения и текучести рабочих кадров в промышленности (на материалах машиностроительных предприятий Харьковской области)».

У 1976–1977 рр. працювала молодшим науковим співробітником у Харківському інженерно-економічному інституті. З 1977 р. науково-педагогічна діяльність І. О. Христич розпочалася на кафедрі кримінології і кримінально-виконавчого права Харківського юридичного інституту. У цьому навчальному закладі вона пройшла шлях від асистента, старшого викладача до доцента кафедри кримінології і кримінально-виконавчого права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

З 1997 р. по теперішній час І. О. Христич працює за сумісництвом на посаді старшого наукового співробітника сектору дослі-

дження проблем злочинності та її причин Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України. Разом із тим І. О. Христич успішно працювала викладачем в інших навчальних закладах: у 1999–2000 рр. у Маріупольському гуманітарному інституті ДонНУ, а у 2004–2006 рр. у Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна.

Сферою наукових інтересів І. О. Христич є: правова статистика, службова злочинність, економічна злочинність в паливно-енергетичній сфері, латентна віктимність. Наукові здобутки І. О. Христич знайшли відбиття в більш ніж 100 опублікованих наукових працях. Серед найбільш відомих є такі: «Проблеми підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів по виявленню причин та умов і профілактиці економічних злочинів» (у співавт., 2001); науково-практичний посібник «Статистичний облік і звітність у правоохоронних органах України» (у співавт., 2002); «Проблеми прогнозування економічної злочинності, планування і координації боротьби з нею» (у співавт., 2003); навчальний посібник «Правова статистика» (у співавт., 2005).

Завдяки вимогливості до себе, працездатності, високому професіоналізму, порядності і людяності І. О. Христич користується повагою і значним авторитетом у колективах Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» та Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України.

Колектив Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України та редакційна колегія збірника «Питання боротьби зі злочинністю» щиро вітають Інну Олександрівну Христич з ювілеєм і бажають їй міцного здоров'я, довголіття, невичерпної енергії, творчих успіхів у науковій та педагогічній діяльності!

Колектив Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України

ЗМІСТ

ЗВІТИ ПРО ВИКОНАНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Фундаментальні та прикладні дослідження проблем боротьби зі злочинністю в Україні	3
Кримінально-процесуальні заходи вдосконалення діяльності органів кримінальної юстиції	24
Криміналістичні засоби та інноваційні технології у боротьбі зі злочинністю.....	34

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Голіна В. В., Колодяжний М. Г.</i> Нові підходи до запобігання злочинності в Україні.....	48
<i>Шостко О. Ю., Дзюба Ю. П.</i> До питання про поняття злочинної спільноти як форми співучасті.....	57
<i>Головкін Б. М.</i> Кримінологічний аналіз злочинності у паливно-енергетичній сфері.....	66
<i>Батиргарєєва В. С., Золотарьов О. І.</i> Значення замісної терапії у запобіганні наркоманії та наркотичній злочинності	82
<i>Зеленецький В. С.</i> Правовий статус офіційності в сучасному уголовном процесі	95
<i>Москвич Л. М.</i> До питання вдосконалення судового управління в Україні	99
<i>Житний О. О.</i> Кримінальна відповідальність як універсальна юридична категорія (національний та міжнародно-правовий аспекти).....	108
<i>Пащенко О. О.</i> Дослідження соціальної обумовленості закону України про кримінальну відповідальність (перша половина 90-х рр. ХХ ст.)	117
<i>Павленко Т. А.</i> Кримінальна відповідальність за незаконне проведення абортів	133
<i>Плотнікова А. В.</i> Хуліганство як соціально-правовий феномен.....	143
<i>Михалко І. С.</i> Реформування конституційно-правового статусу засуджених: зарубіжний досвід	150
<i>Глинська Н. В.</i> Поняття забезпечення доброякісності кримінальних процесуальних рішень	161
<i>Шевчук В. М.</i> Проблеми криміналістичної класифікації тактичних операцій.....	180

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА, АСПИРАНТА І ЗДОБУВАЧА

<i>Євтєєва Д. П.</i> Питання родового та видового об'єктів злочину, передбаченого ст. 167 КК України.....	193
---	-----

Шрамко С. С. Участь громадськості в охороні громадського порядку та запобіганні злочинності у радянський період.....	208
Полтава К. О. Специфіка детермінації автотранспортної злочинності, пов'язаної із загибеллю людей або тяжкими тілесними ушкодженнями	221
Марочкін О. І. Класифікація рішень слідчого при провадженні досудового розслідування	234
Хань О. О. Функції планування та програмування слідчих дій.....	245
Соколенко М. О. Ситуаційна зумовленість побудови алгоритмів допиту.....	252

РЕЦЕНЗІЇ

Рецензия на издание: Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности : монография / Петер-Алексис Альбрехт ; пер. с нем. Г. Г. Мошака. – Харьков : Право, 2012. – 184 с. (Н. И. Панов).....	260
---	-----

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Огляд науково-практичного семінару «Правові та інституційні механізми протидії корупційним правопорушенням» (О. М. Овчаренко).....	266
---	-----

НАШІ ВІТАННЯ

Степанюк Анатолій Хомич	273
Христич Інна Олександрівна	276

Підписано до друку 21.03.2013.
Формат 60×84 ^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 16,3. Обл.-вид. арк. 15. Вид. № 862.
Тираж 500 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні СПДФО Коровін П. Ю.
Тел. (057) 758-35-98

**ПЕРЕЛІК
ПЛАТНИХ ПОСЛУГ, ЩО МОЖУТЬ НАДАВАТИСЬ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИМ ІНСТИТУТОМ ВИВЧЕННЯ
ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ ІМЕНІ АКАДЕМІКА
В. В. СТАШИСА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ
НАУК УКРАЇНИ**

1. Проведення науково-дослідних робіт у сфері законодавства і права.
2. Проведення судових експертиз та попередніх досліджень:
 - з дослідження об’єктів інтелектуальної власності (об’єктів авторського і суміжних прав, торговельних марок, фірмових найменувань, промислових зразків, винаходів, корисних моделей та ін.);
 - почеркознавчих;
 - авторознавчих;
 - трасологічних (слідів рук, ніг, взуття людини, вузлів та петель, слідів знарядь та інструментів, холодної зброї, замикаючих пристроїв, ідентифікаційних номерів транспортних засобів тощо);
 - психологічних;
 - техніко-криміналістичного дослідження документів;
 - встановлення механізму пошкодження товарів народного споживання (одягу, взуття, побутової та іншої техніки тощо).
3. Складання фотороботів.
4. Надання усних та письмових консультацій та науково-правових висновків, у тому числі з питань інтелектуальної власності.
5. Підготовка наукових кадрів (аспірантів, здобувачів вченого ступеня кандидата юридичних наук).
6. Наукове рецензування дисертаційних досліджень.
7. Підготовка бібліографічних, реферативних і аналітичних оглядів, довідок, добірок, каталогів, науково-практичних та методичних довідників, коментарів законодавства тощо.
8. Надання інформаційних послуг по мережі Інтернет.

Заявки щодо отримання послуг надсилати за адресою:

61002

м. Харків

вул. Пушкінська, 49

E-mail: ivpz@apynu.rol.net.ua

Контактний телефон: (057) 715-62-08; факс: (057) 715-62-08